

DEMOGRÁFIAI GONDOK A TÁRSADALOMKUTATÁSBAN • EGYKE ÉS CIFRÁLKODÁS • TÚNÓDÉS GYERMEKRŐL, CSALÁDRÓL • AZ ÖREGEDÉS LÉLEKTANA • NEMZETKÖZI NÉPESSÉGTUDOMÁNYI FÓRUMOK • A BETEGSÉG FÖLDRAJZA • AZ 500 ÉVES DÜRER • A VALLÁS SZOCIOLÓGIÁJA • A SOLEDADI TESTVÉREK • PÁSKÁNDI GÉZA: VALLOMÁS A SZÍNHÁZRÓL •

1971 | 9

E SZÁM MUNKATÁRSAI

BUKAREST

**Barbu, Vasile
Tănase, Alexandru**

BÁNFFYHUNYAD

Vasas Samu

KOLOZSVÁR

**Bitay Ilona
Demény Dezső
Guy Marica, Viorica
Herédi Gusztáv
Loew, Hans
Mare, Călina
Mezei Zoltán
Mihu, Achim
Németi Rudolf
Páskándi Géza
Ifj. Szabó T. Attila
Szilágyi Júlia
Tamás Gáspár Miklós
Venczel József**

KERELŐSZENTPÁL

Kapusy Antal

MAROSVÁSÁRHELY

Spielmann József

NAGYBÁNYA

Suba Dani

NAGYSZALONTA

Fábián Imre

NAGYVÁRAD

Váróné Tomori Viola

SZÉKELYKERESZTUR

Péterffy Gyula

TEMESVÁR

Albert Ferenc

TORDA

Szabó István

KÜLFÖLDI SZERZŐK

**Becsky Andor
Jackson, George
Kerényi Károly**

Kabay Béla fotója

Nem szabad tehát fatalistákként fejet hajtánunk azon tétel előtt, hogy a tudat elmarad az anyagi alap fejlődése mögött, hanem meg kell értenünk, hogy az anyagi alapot fejlesztve lehetőségünk nyílik — és ezt meg is kell tennünk — arra, hogy a tudat az anyagi alap szintjére emelkedjék, sőt maga is mozgósító anyagi erővé váljék, amely egész tevékenységünket irányíthatja, megvilágíthatja népünk útját a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom, a kommunizmus felé.“

Ezt a jelentős elvi megállapítást pártunk főtitkára, Nicolae Ceaușescu elvtárs tette Mehedinți megyei munkalátogatása alkalmával. Úgy lehet, nem véletlenül éppen itt. A nagygyűlés résztvevői között ott álltak a közeli Vaskaputól érkezett építők, a gigászi vízerőmű alkotói. Azok az emberek, akik nem messze attól a helytől, ahol idestova kétezer évvel ezelőtt a damaszkuszi Apollodórosz megépítette Traianus császár légiói előtt a hidat (alacsony vízálláskor néhány pillér ma is látható), most — csak úgy „melléktermékként“ — ugyancsak hidat vernek két ország között, de elsősorban energiát fakasztanak abból a zátonyos-örvényes Duna-világból, amely ezidáig — közlekedés tekintetében — a folyam egész hosszának a legtöbb energiát apasztó szakasza volt.

Ez az energia-fakasztás, víz-szelídítés, hid-íveltetés sok tekintetben jelképes. A Vaskapu — mint ismeretes — hajósriasztó sodróival, suhogóival, sajkalékelő szirtjeivel évezredek óta foglalkoztatja e táj népeit. Történt is egy és más a hajózás megkönnyítésére (Széchenyi Istvánnak, a Vaskapu első megbabolázójának emlékére márványtablát helyeztek el annak idején a szoros sziklafalán), ámde tudományos készségünk, szervezési alkalmasságunk, nemzetközi összefogásunk a múltban nem bizonyult megfelelőnek e hatalmas feladat megoldására. A Turnu Severin-i gyűlésen azonban pártunk főtitkára nemcsak elégtétellel állapíthatta meg, hogy a munkálatok jól haladnak, s a mű befejezéséhez közeledik, hanem bejelentette, hogy újabb erőműveket építünk a közeljövőben a Dunára.

Mit is jelent ez? Vajon nem azt, hogy tudatunk már nem kullog tehetetlen elmaradottsággal még a Vaskapu-zordon-ságú valóság mögött sem, hanem lépéstartása képes szinkrónba kerülni az évezredek álmok, törekvések napjainkra égetővé forrósult követelményeinek a kielégítésével? . . .

De hány meg hány Vaskapu-méretű vállalkozással, feladattal, építkezéssel birkózik ma az ország népe? A Dél-Moldva, Baragán, Temesköz forró mezőin mélyülő öntözőcsatornák, a Székelyföldön — százados ígéretek után — végre megépült s még épülő gyárak vajon mire utalnak? És mit jelez az, hogy a tavalyi árvíz során elpusztult falvak, Szatmár, Dés, Fehérvár, Marosvásárhely, Segesvár rombadólt kerületei egy nyár során teljesen újjáépültek, avagy hogy a kolozsvári Györgyfalvi negyedben 7—8 év alatt 30 000 embert befogadó otthon-sokaság épült, annyi, mint egyik-másik kisvárosunkban évszázadokon át. Ezek szerint hát az a tudományos ismeret-összegzés, műszaki föltétel-megteremtés, szakembernevelés s a célirányos iparkodás, amely ilyen eredményekhez vezetett, vajon nem arra vall-e, hogy a tudat az anyagi alap szintjének közelébe került és mozgósító erővé nőtt?

Amikor a kérdést megközelítjük, tisztában vagyunk bizonyult jellegével. És ismerjük e probléma felvetésének buktatóit, veszélyeit is. Jól emlékszünk még a 20—25 évvel ezelőtti reményeinkre, jövődöléseinkre a tudat és valóság viszonyának alakulását illetően. Azóta viszont sok tapasztalatot gyűjtöttünk! Be kellett látnunk például azt, hogy évszázadok elmaradását nem lehet egyetlen emberöltő alatt behozni sem az anyagi alap még oly bokros kiterjesztése, sem a tudatátlényegítésre irányuló nagy nemzetnevelés révén. Megtanultuk azt is, hogy az erdősávok — bármennyit ültessünk — nem változtatják meg az ország éghajlatát, vagy hogy a nagygazdasági keretek önmagukban még nem biztosítják a valóban nagyüzemi, korszerű termelést.

Világos azonban ma már, hogy a megalapozatlan jóslatok, reménykedések nem csupán tapasztalatlanságból fakad-

tak, közrejátszott jó adag voluntarizmus is: a gazdaságépítés és a társadalmi fejlődés sajátságainak semmibevétele, a történelmi-földrajzi föltételek mellőzése, a természeti törvények figyelmen kívül hagyása — gondoljunk csak az örökléstan vagy a kibernetika eredményeinek hosszas ignorálására.

E tapasztalatok nyomán — érthető módon — óvatosa**b**-bak lettünk. De az óvatosság, megfontoltság nem azonos az elbátortalanodással. S főleg nem vezethet megtorpanáshoz. Valljuk be azonban, hogy a tudat elmaradásáról szóló tételt nem egy esetben tényleg fatalistákként értelmeztük, s mi ez, ha nem az elméleti kutatás elbátortalanodása vagy talán éppen megtorpanása? Különben mi más lappanghat a tény mögött, hogy mialatt az anyagi alap fejlesztésében szembetűnő sikereket értünk el, nem vizsgáltuk meg kellő mélységgel azt, hogy ebben a fejlesztésben milyen szerep jutott a tudati tényezőknek, s egyáltalán mai realitásunk körülményei között hogyan alakul az anyagi alap és a tudat viszonya, a kettő miként befolyásolja egymás változását s ebben a dialektikus kölcsönösségben, mikor minő föltételek között erősül meg egyiküknek vagy másikuknak a hatása.

Ilyen megvilágítás nyomán nyilvánvalóvá válik, hogy a főtítkári megállapítás nagyon is megfelelő helyen és időben hangzott el; a voluntarista nagyotmondással vagy a dogmatikus merevséggel, szektás ignorálással szemben gondolkodásra, bátor kérdésfelvetésre készítet, dinamikus valóságunk mélyebb elemzésére serkent, s ennek nyomán fokozott elméleti kutatásra, valamint a gyakorlati következtetések levonására.

A fontos elvi megállapítás időszerűségéhez tartozik az is, hogy akkor hangzott el, amikor megalakult a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács, és megkezdődött a tanév: „... a Tanács létrehozásával megvalósítják a párt és az állam, egész társadalmunk egyik fő célkitűzését — az új ember, a szocializmus és a kommunizmus ügyéhez mélységesen hű, magas rendű forradalmi öntudattal rendelkező ember, a haza felvi-

rágoztatásáért, a társadalmi életben az újért és a haladásért fáradhatatlanul küzdő ember nevelését.“

Impozáns intézményhálózat, anyagi bázis áll e Tanács rendelkezésére, hogy megvalósítsa feladatát. A Tanács megszervezéséről és működéséről szóló közlemény tanulmányozása, a széles körű tevékenység áttekintése nyomán nehéz eltitkolnunk meglepetésünket, hogy a könyvkiadástól a színházakig, a falusi művelődési otthonoktól a népi együttesekig hányféle szervezet, intézet, üzem és hajlék áll a nevelés, a kultúraterjesztés, végső fokon a tudat átalakításának, az anyagi alap szintjére történő fölzárkózásának, mozgósító erővé nemesülésének szolgálatában.

E célkitűzések jegyében, pártunk főtítkáranak az ideológiai tevékenység további javítását célzó expozéja szellemében kezdődött meg az új tanév is. S tegyük hozzá: sok új vonással, sajátossággal. Ezek közül csupán egyet említsünk: az ifjúság gyakorlati nevelése, a munkával, a dolgozókkal történő fokozottabb megismertetése végett a diákok a hét egyik napján üzemekben, mezőn, építőtelepeken végeznek gyakorlati munkát. Nagy jelentőségű eljárás ez, amely minden bizonynyal hozzájárul majd az ifjúság munka iránti helyes magatartásának kialakulásához, gyakorlatias készségének megalapozásához.

Idézzük a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács megalakulásáról szóló közlemény egyik fejezetét. Ez a szerv „... feladatainak és hatáskörének példás ellátása érdekében a munkások, parasztok és értelmiségiek — románok, magyarok, németek és más nemzetiségűek —, az alkotási szövetségek, olyan állami, tömeg- és társadalmi szervezetek széles körű részvételére támaszkodik, amelyeknek kulturális-nevelő feladataik vannak“.

A Korunk mint a Tanácshoz tartozó lap arra törekszik, hogy becsülettel tegyen eleget az előbb vázolt feladatoknak.

KORUNK

KORUNK

havi szemle

ALBERT FERENC	A jelen és jövő a demográfia szemszögéből	1271
VENCZEL JÓZSEF	Demográfiai gondok a társadalomkutatásban	1281
VASAS SAMU	Egyke és cifrázkodás	1288
HERÉDI GUSZTÁV	Tűnődés gyermekről, családról	1294
SZABÓ ISTVÁN	Pakulár-tor (vers)	1305
FABIÁN IMRE	Biztató, Volt (versek)	1306
DEMÉNY DEZSŐ	Család és értékrend	1307
KAPUSY ANTAL	Az öregedés lélektana	1314
ALEXANDRU TÁNASE	A filozófia harcos jellege és társadalmi felelőssége	1324
ACHIM MIHU	A vallás szociológiája	1330
VÁRÓNÉ TOMORI VIOLA	A korszerű társadalomlélektan kibontakozása	1334
CÁLINA MARE	Jacques Monod és a dialektika Albrecht Dürer emlékére	1345
VIORICA GUY MARICA	A művész önvallomásai	1352
KERÉNYI KÁROLY	Pirekheimer és a humanizmus	1360
HANS LOEW	Dürer hatása a XVI. századi Erdélyben	1367
GEORGE JACKSON	A soledadi testvérek (Farkas László bevezetőjével)	1371

JEGYZETEK

PÁSKÁNDI GÉZA	Vallomás a színházról	1381
TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS	Kerényi Károly humanizmusa	1384

NEMZETKÖZI ÉLET

SPIELMANN JÓZSEF	A betegség földrajza	1387
L. L.	Nemzetközi népességtudományi fórumok	1392

ELŐ TÖRTÉNELEM

BITAY ILONA	A reneszánsz-kutatás reneszánsza	1395
-------------	----------------------------------	------

IFJÚSÁG—NEVELÉS

MEZEI ZOLTÁN Korszerű biológia-oktatás 1403

SZEMLE

SZILÁGYI JÚLIA Dosztojevszkij pöre (Mű és világ) 1410
IFJ. SZABÓ T. ATTILA Xántus János hagyatéka 1413
NEMETI RUDOLF A gúzsba kötött regényhős 1419

LEVELEK A SZERKESZTŐSÉGHEZ

BECSKY ANDOR Még egyszer Ligeti József adataihoz 1431
PÉTERFFY GYULA Feljegyzések Orbán Balázsról, Tabéry Gé-
záról és Papp Aurélról 1432
BARBU VASILE Félig elmondott hozzászólás ürügyén 1435

TÉKA, LÁTÓHATÁR

*Műmellékleten Albrecht Dürer önarcképei
Mosmüller Xántus-portréja, Xántus János festményei
Buda Lőrinc, Florica Cordescu, Paulovics László, Pusztai Péter, Iulian Surugiu,
Székely Dániel grafikái
Fodor György szobra, Kancsura István festménye és Kozma István fémdomborítása,
Asztalos Sándor és Kabán József fotói*

Gépelte kéziratokat kérünk.
Kéziratokat nem őrzünk meg

K O R U N K

ALAPITOTTA Dienes László (1926), SZERKESZTETTE Geál Gábor (1929–1940)
Szerkesztőség: Kolozsvár, Szabadság tér 4–5. Telefon 1 14 68, 1 38 05
Postacím: Cluj, Căsuța poștală 65, Republica Socialistă România
SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG: Balogh Edgár (főszerkesztő-helyettes), Gáll Ernő (főszerkesztő),
Gáll János, Kántor Lajos, László Béla (szerkesztőségi főtítkár), Lázár József, Szabó Sándor,
Bukaresti szerkesztő: Aszódy János, B-dul Hristo Botev 26. Telefon: 56 09 22.

A JELEN ÉS JÖVŐ A DEMOGRÁFIA SZEMSZÖGÉBŐL

Mi lesz veled, emberke?

Fallada csak egy volt azok hosszú sorából, akik évezredek óta ismételtetik a kérdést. Az életükért rettegők jajszava volt a kérdés Jerikóban, a Knosszosz palotáját pusztulni látó Krétán, Pompejiben vagy a bombazáporban fuldokló Coventryben, Varsóban, Drezdában, Hirosimában. Kifejezője volt mindazok töprengéseinek, akik Babilontól kezdve törvényekkel próbáltak irányt jelezni a közösség életének. Felismerni a kérdésben az atomfizikus aggodalmát, az energiahordozókat kutató geológus sietségét, a genetikus igyekezetét és felelősségtudatát, óriásvárosok tervrajzai fölé hajló építők titkolt vagy kimondott tanácsalanságát, nevelők, közgazdászok gondjait, államférfiak tettere hívó sürgetését.

S felhangzik a kérdés minden két másodpercben háromszor: amikor bolygónkon újszülött gyermekét veszi karjába egy asszony, szavában, tekintetében ott sűrűsödik mindaz a gond, féltés, cselekvőkészség és reménykedés, amit a többi kérdező külön-külön fogalmazott meg.

Mert ez a mindenkori ember nagy kérdéseinek egyike.

A Föld lakossága a XX. század elejétől máig megkétszereződött, és a század végére vonatkozó előrejelzések 6—7,5 milliárról szólnak. Új arányokat öltött hát a régi kérdés, fontossága tekintetében pedig nagyobb, mint bármikor. Ott áll a jelenkor első sürgősségi listáján, továbbra is kettős előjellel. Miközben egész földrészeken újabb és újabb százmilliók munkahelyéről és ellátásáról kell gondoskodni, másutt — például egyes európai országokban — a megcsappant természetes szaporulat zavarja a népesség egészséges egyensúlyát.

Megoldást keres a világ. A FAO távlati programot dolgozott ki a harmadik világ gyorsan növekvő lakosságának élelmiszerellátására, Franciaországban ellenben közgazdászok, demográfusok örömmel jelentik, hogy a természetes szaporulat hosszú idő múltán ismét emelkedik, lassan pótlódik az a hiány, amelynek növekedését látva a borúlátó szakemberek már a „nemzethalál“ rémét vázolták fel.

Van megoldás mindkét irányban. Igazolja ezt egyfelől Norman Borlaug Nobel-díja a magas hozamú búzafajták nemesítéséért, néhány inséges ázsiai ország egyensúlyozódó gabonamérlege, másfelől pedig a francia vagy a magyar példa. Történelmi tapasztalat bizonyítja, hogy az emberiség képes a haladása során felmerült kérdések megoldására.

Az élet „nyereség“-rovatában

Időben élünk, s az idő általunk létezik, legalábbis olyan értelemben, hogy ember nélkül nincs *társadalmi idő*: bármely emberi történelem első

feltétele az emberek léte — állapítja meg Marx —, ami pedig e lét módozatait illeti, népességi szempontból jellemző rá, hogy „minden külön történelmi termelési módnak megvan a maga külön, történelmileg érvényes népesedési törvénye“.

A civilizáció foka, a társadalmi-gazdasági struktúra és a népességi mutatószámok közötti összefüggéseket már régen igazolta a statisztika. E tekintetben külön figyelmet érdemel az átlagos életkor s annak alakulása. Hogy miért éppen ez a mutató? Mert, ahogy Jean Fourastié joggal írja: „az ember valamennyi problémája közül az életkor a legfontosabb, mert ahhoz, hogy ember légy, először is élned kell.“

Világjelenség, hogy a gazdasági és társadalmi-kulturális fejlődéssel az életkor növekedése párosul. Ez a növekedés hazai viszonylatban a következő volt az utóbbi évtizedekben:

1. TÁBLÁZAT*

Év	Átlagos életkor
1932	42,01
1956	63,17
1961	65,96
1964—1967	68,51

A számok száraz stílusában szólva: 1932-től 1956-ig 50 százalékkal emelkedett az átlagos életkor, s ez az emelkedés, kisebb mértékben, azóta is folytatódik. Időt, életet nyert egyén és társadalom, s ez a nyereség, az 1932-es adatokat véve alapul, közel huszonkét esztendő, csaknem tízezer nap. Más szóval: egyazon idő — 10 vagy 30 esztendő — leforgása alatt, változatlan lélekszámú lakossággal, az ország többet élt, összességében növekedett a közösség által megélt idő.

Ha nem is olyan nagy méretű, de nem kevésbé fontos a halálozások számának csökkenése a fiatalok és középkorúak csoportjaiban s ugyanazon szám erős növekedése az idős korúak csoportjaiban:

2. TÁBLÁZAT

Korcsoport év	Halálozások száma		Csökkenés (%)	Növekedés (%)
	1957	1969		
20—24	2672	1679	37,2	—
25—29	2809	1887	32,8	—
30—34	3125	2719	45,0	—
35—39	2649	3423	—	29,2
40—44	3726	4624	—	24,1
45—49	6199	5761	7,1	—
50—54	8759	5603	36,0	—
55—59	11475	12225	—	6,5
60—64	14955	17745	—	18,7
65—69	18542	23605	—	27,3
70—74	22770	26664	—	17,1
75—79	17914	25750	—	43,7
80—84	11131	22014	—	97,8
85—89	5027	11104	—	120,9
90—94	1606	2789	—	73,7
95—99	443	442	0,2	—
100 és azon felül	143	91	36,3	—

* A táblázatok adatai Románia Szocialista Köztársaság 1970. és 1971. évi Statisztikai Évkönyvében szerepelnek.

A vizsgált időszakban, két eset kivételével (35—39 és 40—44 évesek), a halálozások száma jelentősen csökkent a fiatalok és középkorúak csoportjaiban, ugyanakkor pedig megnövekedett az idősebbek korcsoportjainál, vagyis a halálozások időpontja általában e korcsoportok felé tolódott el.

Az utóbbi három-négy esztendő külön hozzájárulása a népesség nyereség-rovatához: a születések számának s ezzel a természetes szaporulatnak a növekedése, a korfa alapjának kiszélesedése.

Az általános javulás hátterében ott áll és hat a szélesedő egészségügyi hálózat, a korszerűbb orvosi ellátás, az anya- és csecsemővédelem, vagyis mindaz, amit az ország közvetlenül tett azért, hogy minél inkább csökkenjen a csecsemőhalandóság, több kórház és gyógyszer álljon a betegek rendelkezésére. És ott áll a háttérben az egész fejlődő nemzetgazdaság, a megsokszorozódott villamosenergia, a vegyipar és az építőipar, a gépgyártás és műszergyártás, a jobb élelmiszerellátás, az új, egészséges lakások százezerei — a lakosság életszínvonalának emelkedését célzó gazdaságpolitika eredményeinek összessége.

A korfa kérdőjelei — a mi gondjaink

A vizsgálódás teljessége és mindenekfölött a cselekvés felelőssége kötelezően írja elő az elemzést és a válasz keresését.

Kezdjük a korfa — tehát a népmozgalom — alapjánál. Azzal, hogy 1966 után, az akkor foganatosított gazdasági-társadalmi intézkedések és jogi rendszabályozások következtében megnövekedett a születések száma s ezáltal a természetes szaporulat. Meddig tartott ez az emelkedés?

3. TÁBLÁZAT

<i>Év</i>	<i>Élveszületés</i>	<i>Halálozás</i>	<i>Természetes szaporulat</i>
1966	273 678	157 445	116 233
1967	527 764	179 129	348 635
1968	526 091	188 509	337 582
1969	465 764	201 225	264 539

1000 lakosra

1966	14,3	8,2	6,1
1967	27,4	9,3	18,1
1968	26,7	9,6	17,1
1969	23,3	10,1	13,2
1970	21,1	9,5	11,6

Szembetűnő az 1967—68. évi fellendülés, de ott a figyelmeztető jel is: az 1969—1970. év adatai, az, hogy ezekben az években megtorpant a golya. Ezer főre számítva, a csökkenés csaknem 23 százalék az élveszületéseknél. Megjegyzendő azonban, hogy két év még nem sorozat, s nem nyújt alapot körültekintőbb következtetés levonására, tendencia kimutatására.

Túl az országos átlagokon, vessünk pillantást az országos átlaghoz képest veszteséges megyékre:

	<i>Élveszületés</i>	<i>Haldózás</i>	<i>Természetes szaporulat</i>
	(1000 lakosra, 1969)		
<i>Országos átlag</i>	23,3	10,1	13,2
Arad	17,4	14,6	2,8
Krassó-Szörény	16,9	13,0	3,9
Temes	17,9	12,5	5,4
Bukarest város	16,7	9,1	7,6
Mehedintí	21,6	13,0	8,6
Dolj	19,4	10,4	9,0
Bihar	21,1	11,8	9,3
Teleorman	19,9	10,2	9,7
Fehér	21,5	11,4	10,1
Szilágy	22,9	11,4	11,5
Kolozs	21,4	9,7	11,7
Hunyad	22,1	10,2	11,9
Kovászna	23,6	11,2	12,4
Ilfov	22,9	10,5	12,4

Messze az országos átlag alatt maradt három megye: Arad, Krassó-Szörény és Temes, vagyis jórészt a Bánság, ami akaratlanul is felidézi a két világháború közt ezen a vidéken végzett felméréseket s azok hasonló adatait. Négy-öt évtizednyi időszak tartós jelenség, föltétlenül elégséges ok, hogy ismét erre a területre irányítsa a kutatók figyelmét.

Jóval kisebb a hiány a többi veszteséges megyében, s ezek szórtaban is jelentkeznek, bár némi csoportosulás itt is észlelhető: Mehedintí, Dolj, valamivel távolabb Ilfov és Teleorman, vagy Bihar, Szilágy és Kolozs, illetve Fehér és Hunyad megye. Kovászna már közel áll az országos átlaghoz, s ezzel a Maros, Hargita, Brassó övezethez, amely néhány tizeddel haladja meg azt. A természetes szaporulat magas mutatóinak fő területe Moldva, ahol minden megye az országos átlag fölött áll (Vaslui, Iași, Bákó, Botoșani 21,7—19,4 ezrelékes szaporulattal), úgyszintén Dobrudzsa (Konstanca és Tulcea), két-három pontnyi többlettel.

Az „igen“ és a folytatása

A korfa alapjánál felmerülő kérdések jó részére feljebb kerül válasz: a családalapítók főbb korcsoportjainál s azokon felül.

Száznegyvenezer „igen“ hangzott el 1969-ben a néptanácsok házasságkötő termében, ennyi pár fogott fészekrakáshoz. Nagy szám, csak hogy már itt, az „igen“ pillanatában is adódik néhány kérdés.

Egyik maga a házasságkötések száma.

Az idevonatkozó statisztika 1940-től megszakad, s az első adatok 1946-ból valók. Ez az év kivételes: a harcterekről hazakerülő férfiak közül sokan házasodtak, gyakran néhány éves késést pótolva, ami viszont megérettette hatását a következő évben, amikor hirtelen csökkenés állt be. Sokkal inkább alkalmas kiindulópont 1947: innen kezdve már kevesebb és kisebb az ingadozás, jobban körvonalazódik a jelenség irányzata. A házasságkötések száma fokozatosan emelkedik, s 1954-től öt éven át kétszáz ezer fölött vagy ahhoz egészen közel jár, és 1958-ban tetőz 211 062-

vel. Következik egy lassú, majd gyorsuló csökkenés. 1969-ben már csak 140 011 házasságot jegyeztek be, ami alig több, mint 1940-ben, amikor az ország lakossága jó négy millióval volt kevesebb. Az 1958-tól 1969-ig kirajzolódó görbe 100 százaléktól 66,3 százalékig vezet; az esés kerekén egyharmad (lásd az 5. táblázatot), és ezer lakosra számítva is jelentős. Az, hogy tavaly az ezer lakosra jutó házasságok száma kéttizednyit emelkedett (1969: 7,0—7,2), talán első jele egy esetleg most kezdődő felívelésnek, ez a feltevés azonban még nagyon rászorul a következő évek igazolására. Addig is marad az utóbbi 12—13 esztendő viszonylag kevés házassága, s ennek velejárói közt föltétlenül ott szerepel a kevesebb gyermek is.

5. TÁBLÁZAT

Év	Házasságok száma	Házasságok, %-ban (1958-hoz viszonyítva*)	Fiatalok részaránya a házasságkötésekben (%)			
			25 éven aluli		20 éven aluli	
			a férj	a feleség	a férj	a feleség
1957	203 930	96,6	46,9	71,0	6,2	32,2
1958	211 062	100,0	47,8	71,8	6,3	32,9
1959	194 731	92,3	48,3	72,5	6,0	33,1
1960	197 654	93,6	49,2	71,8	5,8	33,2
1961	180 465	85,6	49,0	71,1	5,6	34,3
1962	184 676	87,5	47,8	70,6	5,6	35,7
1963	174 931	82,9	45,9	70,4	5,6	37,2
1964	169 520	80,3	45,6	71,1	5,2	37,8
1965	164 229	77,8	44,1	70,5	5,6	39,7
1966	171 243	81,1	45,4	72,0	5,5	41,2
1967	154 105	73,0	48,0	75,5	6,1	44,4
1968	146 988	69,6	50,0	78,0	6,9	46,0
1969	140 011	66,3	52,0	79,9	6,4	44,0

* *Viszonyítási évnnek 1958-at vettük, amikor a házasságok száma legmagasabb volt az utóbbi két évtizedes időszakban, kiindulási pont pedig 1957, amióta a statisztika nyomon követi a házasságokat a férj, illetve a feleség kora szerint.*

Statisztika nélkül is köztudomású, hogy a házasodók túlnyomó többsége fiatal, és hogy a férj rendszerint néhány évvel idősebb, mint a feleség. Érdekes viszont az, hogy a vizsgált időszakban száz újdonsült házasság közül egyre több a 25 és főleg a 20 éven aluli fiatal. A 25 éven aluliaknál ez a növekedés 5,1—8,9 százalék (férfi, illetve nő), a 20 éven aluliaknál viszont 11,8 százalék, vagyis a kezdő évhez képest egyharmad. Jellemző, hogy ez az utóbbi, erős növekedés csak a nőkre vonatkozik. Végeredményben ma a férjhez menő lányok zöme — nagyjából minden második — még „tizenéves“, és a nősülő férfiak közt is egyre több a 25 évnél fiatalabb.

A jelenség nem elszigetelt. G. W. Roberts kiszámította, hogy a második világháború után Európában a házasságra lépők kora általában csökkent: férfiaknál átlag másfél—két és fél, nőknél két és fél—három és fél évvel.

Kiegészítésként hadd álljon itt néhány adat — temesvári főiskolások válaszaiból összegezve — arra vonatkozólag, hogy ki mikor szeretne házasodni, illetve férjhez menni:

	A főiskola be- fejezése		Hány éves korban?			Mindegy
	előtt	után	25. év betöltése		30. év	
			előtt	után		
Fiúk	14,0	86,0	21,4	61,6	5,6	11,4
Lányok	26,7	73,3	65,8	19,8	1,0	13,4

Leonid Smolschi — Farkas Vera: „Despre unele criterii ale studenților în alcătuirea viitoarei lor familii“ — a temesvári egyetem 1971. áprilisi tudományos ülészekén előterjesztett dolgozat.

A vélemény még nem tett, s amikor tényleg dönteni kell, sokat változhat az addig hangoztatott álláspont. Több mint ezer, harmadéves egyetemista válasza azért mégis sokat mond, a nemek szerinti csoportosítás eredménye pedig egyezik a valóságos helyzet statisztikájából adódó megállapítással, miszerint a házasságkötés időpontjának előbbre helyezésében a lányok a kezdeményezés.

Amennyire indokolatlan lenne kizárólag a fiatalon házasodók rovására írni a válaszokat, éppúgy tévedés forrása lehet a kérdés elhanyagolása. Nem vitás, hogy a mai fiatalok gyorsabban érnek (főleg biológiailag), de az is igaz, hogy — különösen „tizenéves“ korban — nagyobb az eshetőség hirtelen döntések hozatalára, kiváltképp a szív dolgaiban. Így van ez rendjén, s a kivétel már-már meggondolkoztató lehet. De innen eredhet sokszor az utólagos, válásig menő igazítás is. És akkor kit illessen a szemrehányás, kit vonjon felelősségre a közvetlen szenvedő fél (s egyben „tettes“) — a két fiatal —, és kit hibáztasson a közösség egésze? A biológiai felgyorsulást, s az azt előidéző tényezők összességét? A gondoskodással, figyelmeztetéssel adós szülőket és a közösséget? A dinamikus gazdaságot, a gyors városiasodást, amely fiatalok százezreinek nyit tanulási, érvényesülési — és önállósulási — lehetőséget, s mindezt az esetek nagy hányadában a szülőfalutól, a szülői háztól távol? Vagy pedig vonja kérdőre önmagát, amiért fiatal fővel, meggondolatlanul döntött? Csöppet sem egyszerű a helyzet, és csak bonyolódik azzal, ha elismerjük mindegyik és még jó néhány más, az említetteket kiegészítő kérdés jogosságát.

Persze, amint azt előljáróban is jeleztük, ez a vázlatos elemzés egy rendkívül bonyolult kérdés egyetlen részére világít rá, pusztán statisztikai adatok alapján, ami ezen a területen csak első lépés lehet a valóságos okok feltárása felé; ez már a jelenségek mélyére hatoló, sokoldalú kutatás feladata.

Népmozgalom és idő

Sok minden uralja századunk második felét. Atomenergia, magfizika, rakétatechnika, űrrepülés, számítógépek, kibernetika, molekuláris genetika és még folytathatnánk a felsorolást. De bármint alakulna is a lista, ajánlatos felírni az órát is, hiszen a mainál nagyobb becsnek soha sem örvendett. A megbecsülés oka? Az, hogy a munka termelékenységének minden emelkedése növeli az óra, a perc értékét. Az, hogy a termelés társadalmi

jellegének hangsúlyozódása fokozza a beütemezés, egybehangolás, időzí-
tés igényét s ezzel az időbeni illeszkedés szükségességét. Az, hogy a társa-
dalmi lét egészének növekvő racionalizálása egyre szigorúbb követelmé-
nyeket szab meg az időfelhasználás tekintetében is. Mindez fokozottan
érvényes a socialista társadalomra, amelynek gazdálkodása — ahogy
Marx írta — lényegében időgazdálkodás.

Az ember mint egyén vagy közösség és a társadalmi idő összetarto-
zásából természetszerűleg adódik az idő szerepe és fontossága a népességi
kérdésekben, jelenségekben és folyamatokban.

Először is, az ember már születésekor, a társadalmi, termelési viszo-
nyokkal együtt készen kapja, örökli az addig kialakult időviszonyokat s
életének időbeni kereteit, meghatározottságait. Történelmileg kialakult és
eleve megszabott az az időmennyiség, amely rendelkezésére áll mint az
adott fejlettségi fokon várható élettartam. A XVIII. századbeli Francia-
ország újszülöttei számára ez a keret statisztikai átlagban 25 esztendő
jelentett, ma pedig csaknem háromszor annyit; hazánkban ez az időalap
jelenleg 68 év. Nyilván, statisztikai átlag, de éppen azért nagyon is szigo-
rúan érvényesül, és minden további növelése a gazdasági és politikai, tár-
sadalmi, egészségügyi és általános kulturális haladás függvénye.

Adott, eleve meghatározott az „örökölt“ idő beosztása is. Minden
egyén s nemzedék beleszületik az időviszonyokba, amelyek kötelezően ír-
ják elő számára, mit tesz élete első 18—20 vagy 25 évében — a képzés és
a katonaság időszakában —, hány évet tölt majd a munka mezején, hány
éves korban mehet nyugdíjba. Előre „tudja“ róla a statisztika, hogy kb.
hány éves korban nősül vagy meggy férjhez, hány éves korában születik
az első gyermeke s milyen valószínűséggel, hány éves korában születik
esetleg a többi, átlagosan hány évet fog eltölteni házaselet keretében. Per-
sze, mindez konkrétan csak részben kötelező, de azért nagyon valószínű
egyedenként is, és nélkülözhetetlen számítási alap az irányítás, a társada-
lom és az egyén számára. A 25 éves mérnöknek tudnia kell, hogy a ren-
delkezésére álló, nagyjából huszonöt ezer nappól kilencezer már vissza-
vonhatatlanul eltelt, és hogy további 25 év múltán a maradék időalapja
mintegy hétezer nap, s az esetleges eltérés előjele egyaránt lehet plusz
és mínusz.

És „beosztja“ a társadalom szinte valamennyi nap 24 óráját, nemcsak
a munka- s egyéb kötelezettségek folytán, hanem a legszabadabb napokon
is, amikor szintén közösségi keretekben folyik az élet, és kikerülhetetlen
az illeszkedés mások időbeosztásához, kezdve a családtagoktól a mozi óra-
rendjéig.

Az idő tehát alapvető demográfiai kérdés is. A demográfiai akció egyik
fontos iránya a társadalom s az egyén történelmileg adott időkereteinek
extenzív vagy intenzív bővítése s az időviszonyok javítása, ésszerűsítése.
Viszonylag kevés szó esik azonban arról, milyen szerepet tölt be az idő
a család, a szülők s a gyermekek életében, ez utóbbiak számára milyen
következményekkel jár a szülők ideje, napi időmérlege.

Senki sem vitatja a szabad idő szerepét a családi élet kibontakozásá-
ban, harmonikus fejlődésében. Meggondolkoztató viszont az, hogy a sza-
bad idő mily kis mértékben „teljesíti“ ezt a funkcióját ma, amikor a fér-
fiéhez képest a dolgozó nő szabad ideje még csak 40—50 százaléknyi, s ez
is a hét legtöbb napján 15—20 perces szakaszokra forgácsolódik. Így aztán

a közösen tölthető szabad idő az egésznek csak töredéke, s a kutatásokra vár — nagyon is „időszerű“ feladatként — annak megvizsgálása, hogy az időmérleg családon belüli kiegyensúlyozatlansága milyen lelki, társadalmi következményekkel jár, hány esetben játszik közre a családi élet megrendítésében, egészen a válásig, megzavarva szülők és gyermekek további, illetve alig megkezdett életútját.

Az időmérleg és a gyermek — szintén kevéssé vizsgált — viszonyát illetőleg: hazai és külföldi felmérésekből kitűnik, hogy a gyermeke gondozására és nevelésére fordított idő napi átlagban a férfiaknál fél óránál kevesebb, dolgozó nőknél pedig nem sokkal haladja meg az egy órát. Igaz, hogy a gyermek ezen kívül is szülei közelében tartózkodik még néhány órát, de akkor már nem a foglalkozás tárgya, hanem csak egyszerűen „ott van“ anélkül, hogy különösebben törődne vele, esetleg zavar is a jelenléte, és csak mellékesen, járulékosan részesül mindabból, amit a szülők közelsége neki nyújthat.

„Kevés az idő“ — hallani minduntalan. A magyarázat lehet igaz, de semmiképpen sem pótolja a gyermeknek szánt perceket, holott ez az idő a nemzedékek közti kapcsok egyike, fontossága felbecsülhetetlen a nevelésben, abban, hogy milyen lesz a népesség utánpótlása — engedjék meg a szó: minősége —, végső fokon abban, hogy mennyire zökkenőmentes a nemzedékek annyit vitatott váltása.

Századforduló küszöbén

Egész emberöltő választ még el attól az évtől, amellyel lezárul egy páratlanul mozgalmas, forradalmi változásokban rendkívül gazdag század. És éppen mert korszakot avatott, utolsó esztendejére a folytatást kereső szemmel tekint a világ. Ezt tükrözi a Galtung-jelentés, vagy a hozzá hasonló, a holnap berkeit cserkésző kutatások légioja, a VII. szociológiai világkongresszus egész tematikája, a külön tudományá nőtt jövőkutatás.

Fokozott mértékben hat ez a szemlélet a szocialista társadalomban, amely lényegénél fogva a holnap kezdete, ahol a történelmi folyamat tudatos alanya a nép, ahol a jövőt fürkésző tekintet a marxizmus megbízható iránytűje szerint igazodik. „A népnek tudatosan kell cselekednie a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megteremtésének folyamatában felmerülő összes kérdések megoldása céljából, tudatosan kell megteremtenie jövőjét“ — mondotta Nicolae Ceaușescu elvtárs az ideológia, valamint a politikai és kulturális-nevelő tevékenység terén dolgozó pártaktív munkatanácskozásán.

A célkitűzés — a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom felépítése — hosszabb, néhány ötéves tervet magába foglaló időszakra vonatkozik, elérése pedig fokozottan írja elő a távlati gondolkodást.

Ezt a szempontot juttatja érvényre pártunk Központi Bizottságának ez év májusi plénuma, amely határozatot hozott a század végéig terjedő gazdasági előrejelzés kidolgozására, mely feladat végrehajtására központi párt- és állami bizottság alakult.

Ugyanezt a célt szolgálja az idén júniusban létesített Országos Demográfiai Bizottság, amelynek rendeltetése tanulmányozni a lakosság alakulását, struktúráját, a népesség és a népmozgalom többi kérdését, javaslatokat tenni az Államtanácsnak a demográfiai politikával kapcsolatban.

A népszerű mutatók és alakulásuk vizsgálatán túl, a bizottság hatáskörébe tartozik tanulmányozni a szakmai, társadalmi és területi mobilitás, az urbanizáció, a terület- és helységeirendezés kérdéseit, a gazdasági és társadalmi folyamatok demográfiai vonatkozásait. Tevékenységének fontos területe a távlati felmérés, demográfiai előrejelzések kidolgozása, számolva az e területen várható változások kihatásaival az oktatásra, a munkaerő képzésére, teljes és ésszerű felhasználására, a fogyasztási javak termelésére, a közszállításra s a lakosság életszínvonalának emelésével összefüggő más kérdésekre.

Elősegíteni a tudományos megismerést és szolgálni az így megalapozott politikai, gazdasági és társadalmi akciót — ez a feladat hárul az újonnan létesült szervre, amelynek fontos szerep jut a különböző gazdasági-társadalmi területek és folyamatok tudatos és egységes vezetése magasabb formáinak rendszerében.

A gyors ütemű gazdasági fejlődés nagy átalakulásokat idéz elő az ország életében, jelentős mértékben kihat a népesség szerkezetére, a népmozgalomra.

Az ötéves terv folyamán újabb egymillióval növekszik az alkalmazottak száma. A mezőgazdaságon kívül dolgozók részaránya 1975-ben eléri a 60, 1990-ben pedig a 80 százalékot; a foglalkozás szerinti s egyben a társadalmi struktúra alapvetően módosul. Tovább tart a kevésbé fejlett vidékek felzárkózása és a népességi mutatók innen adódó, területi kiegyensúlyozódása. A jelenlegi ötéves terv végére 1800 lejre emelkedik az átlagfizetés, jelentősen növekszik a szövetkezeti földművesek jövedelme, a nyugdíj és a gyermekpótlék. 1975-ig nagyjából 2,5 millió személy költözik új lakásokba, két és félszer több gyermeknek biztosítanak helyet a napközi otthonokban. A következő 15—20 évben 250—300 új város jelenik meg az ország térképén, 1980-ban 22,4 millió, 1990-ben pedig körülbelül 24 millió lesz az ország lakossága.

Ilyen értelemben megemlítenő a Román Kommunista Párt KB Végrehajtó Bizottsága és a Minisztertanács augusztus hatodikán hozott határozata, amely — mondhatni — döntő jelentőségű a családvédelmi intézkedések sorában. Azzal, hogy mind a városon, mind a falun lakó jogosultak számára jelentősen növelték a családi pótlék összegét, hogy fölemelték azt a fizetési szintet, amely után gyermeksegély jár, és kiterjesztették a jogosultságot újabb társadalmi kategóriákra (tényleges katonák, falun lakó IOVR-nyugdíjasok), a pótlékre jogosult gyermekek száma az eddigi 3,1 millióhoz képest 470 ezerrel gyarapszik. A családi pótlékre szánt alapok összege ily módon az 1971—1975 közötti időszakban összesen 31 milliárd lejt jelent; eszerint míg 1970-ben 4,3 milliárd lejt folyósítottak családi pótlékre, addig 1972-ben 6,3 milliárd lejt költünk ilyen célokra. Megjegyzendő, hogy amiként Nicolae Ceaușescu elvtárs jelezte, ezek az intézkedések csupán részét alkotják a további anya- és gyermekvédelmi juttatások, megoldások sorozatának.

Távlati kérdések, többnyire csaknem két évtizedre szólnak. Az ország életében cselekvő részt vállaló demográfia, a népességi politika szemszögéből azonban ez a távlat nagyon is sürgős feladatokat, rövid határidőket jelent. Az 1990-ben érettségizők születését holnapra jelzi a naptár, s a körülöttünk totyogó, egy-két éves leánykák közül kb. minden második már férjnél lesz akkor.

És köztünk élnek a mai s a holnap i öregek, a hatvanon s hetvenen felüliek, akiknek aránya mindinkább növekszik a lakosság összetételében, az ország életében. A demográfiai öregedés egyre kevésbé távlati jelenség, a vele kapcsolatos kérdések tanulmányozása és megoldása csak akkor tölthet halasztást, ha a számításból kimaradnak a *mai* öregek, márpedig éppen az ő esetükben nem lehet szó halasztásról: hetvenéves korban s azon felül érthető módon hangsúlyozódik a jelen, a ma elsődlegessége s az iránta való érdeklődés.

A gyorsuló ütemű urbanizálódás demográfiai kihatásai általában ismeretesekek, s ezek eleve megszabják a tennivalókat is, amelyeknek lényege: a változó feltételek közt elérni a népességi mutatók pozitív alakulását.

A család s azon belül az anya időmérlege: a kiegyensúlyozás nem történhet máról holnapra, de éppen ezért sürgős a hatékony akció mielőbbi, széles kibontakoztatása, ami csak egyik összetevője a család megerősítését célzó intézkedéseknek.

Demográfiai változások és nemzetiségek — ezen a területen is törlesztésre vár a kutatás számos tartozása. Magyarok, németek, szerbek és más nemzetiségűek szerves beilleszkedése az ország népességének pozitív, mennyiségi és szerkezeti alakulásába, a helyenként kísértő egyke elleni harc fokozott időszerűsége — íme, a legsürgetőbb kérdések és feladatok. Hazafias kötelezettségünk hozzájárulni e kérdések vizsgálatához, illő részt vállalni a távlati terv kivitelezéséből, amely románok, magyarok, németek, szerbek s más nemzetiségűek, az ország egész népének felvirágzását tűzte ki célul.

Tudatosan építeni a holnapot, jól gazdálkodni anyaggal, termőfölddel, energiákkal, tudással, idővel — erre tanít s szólít a párt. Jól gazdálkodni az *emberrel, egyén és közösség életével*, számolva a mai lehetőségekkel és a szocialista haza fejlődésének holnap i kereteivel, igényeivel: erre serkent a párt kidolgozta nagy program, amely minden tételében maradéktalanul az egész népé, s ez megvalósulásának is legfőbb kezessége.

Székely Dániel linometszete

DEMOGRÁFIAI GONDOK A TÁRSADALOMKUTATÁSBAN

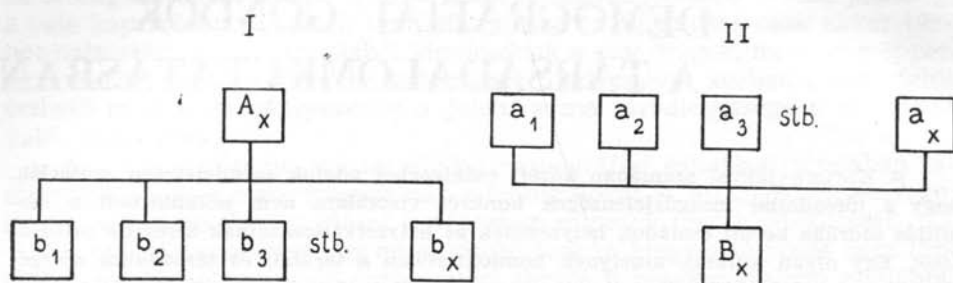
A Korunk júliusi számában közölt csákgorbói adatok szemléletesen mutatják, hogy a társadalmi mozgásjelenségek konkrét vizsgálata nem nélkülözheti a mobilitás sodrába került családok helyzetének és helyzetváltozásainak kimerítő áttekintését. Egy olyan kutatás, amelynek homlokterében a területi és társadalmi mozgékonyosság tényei állanak, óhatatlanul a „demográfiai alap kiszélesítésé”-nek gondjával, a népesség-rekonstrukció problémáival kerül szembe.

Az egyetemi Szociológiai Laboratórium csákgorbói kísérlete a népesség-kiegészítés módszertani problémáját azzal oldja meg, hogy a vándorlást és átrétegződést — mint változtató tényezőket — abban a teljes népességi struktúrában tárgyalja, amelyben ezek eredendően érvényesülnek. A lakó- és munkahely szerint szétszóró családoknak és családtagoknak bemutatott egységes nyilvántartási rendszere nemcsak áttekinthető kép a nemzedékek „mobil” készségéről és tényleges mobilitásáról, hanem azoknak a számításoknak az alapja is, amelyekben a megfigyelt „mozgékony” csoportok a helybenlakó és elvándorolt keresők összességéhez viszonyulnak. A családnépességek eredeti állapotait helyreállító származásrendi rekonstrukció lényegileg nem más, mint fejlődési tényeket tükröző tapasztalati modell, melyet a helybenlakók többségének inkább tehetetlenségre mutató „mozdulatlansága” — az elvándoroltaknak mindig kényszerű, de csak részben irányítható „mozgása” — dialektikus határértékekben — jellemez. (A helyi 65,5%-os és a modellszerű 44,6%-os agrármutató az otthoni korlátozott és az elvándorlás útján másutt megtalált kedvező lehetőségek eltérését jelzi, és arra utal, hogy „a helybenlakó népesség alakulását a mind nagyobb mérvű migrációs mozgékonyosság és az elég lassú ütemű átrétegződés ellentett ritmusa határozza meg“.)

A népesség-rekonstrukció változatai

A felvetett módszertani probléma gondolatmenetét kiegészítve, az érdeklődő olvasók figyelmét arra kell felhívunk, hogy a népességi keret bővítésének hasonló szerepe van akkor is, ha a mobilitás tényeit nem az „indulás”, hanem az „érkezés” felől közelíti meg. A csákgorbói anyagban a „leszármazási (nemzetiségi) táblák” rendszere szétszóró családokat vesz számba; ám, családemográfiai szempontból, nem kisebb értékű a különböző munkahelyeken vagy iskolákban tömörülő „mobil” elemek családi összefüggéseinek kiderítése. A kétféle népesség-kiegészítés — vázlatszerűen — egymásnak mintegy tükörképe, s lényegileg azonos funkciójú nemzedéki (A és B) adatsorokat eredményez. A leszármazási (nemzetiségi) rekonstrukció (I) a kirajzó település családi struktúráiból indul ki (A_x), s a leszármazottaknak periódusonként beálló státus-változásait állapítja meg ($b_1, b_2, b_3, \dots, b_x$), hasonló, de fordított menet a másik rekonstrukció (II), amely a mobilitás szempontjából tipikus szervezeti vagy intézményi struktúra népességét veszi számba (B_x); és ezt egészíti ki azoknak a családoknak adataival, amelyekből a számba vett — munkavállaló vagy tanuló — egyének származnak ($a_1, a_2, a_3, \dots, a_x$).

A SZÁRMAZÁSRENDI (NEMZETSEGI ÉS ÖSSZETETT CSALÁDNÉPESSÉGI)
REKONSTRUKCIO VÁZLATA

Az egyszerű származásrendi modell (I) konkrét megfelelője mindig — bármely nemzedéki szinten — egy teljes családi rendszer, amelyben a rekonstrukció mindazokra vonatkozik, akik kiléptek a család köréből (függetlenül attól, hogy egyidejűleg a mobilitásba „belépők”-nek számítanak-e). Ha a házasfelekből álló szűkebb családmag teljes és „közvetlenül számba vehető”, a családnépesség kiegészítése a leszármazottak sorára szorítkozik. Ha a családnépességből közvetlenül csak a leszármazottak egyike-másika vehető számba, a rekonstrukció a családmaggal kezdődik. Megeshetik — ha a család kihalt vagy a tagok maradék nélkül elvándoroltak —, hogy az egész rendszert rekonstruálni kell.

Az összetett családnépességi rekonstrukció (II) helye egy üzem, műhely, hivatal, szolgáltatási egység, esetleg lakótelepi részleg, de különösképpen közép- és felsőfokú tanintézetek, illetve ezekben egy-két osztály (évfolyam). Az itt számba vett tagok (B_x) a szakirodalomban mobilitásból „kilépők”-nek minősülnek. „Belépés” szerint ezek különböző helységekből, társadalmi környezetből származnak. Az „indulás”-ra jellemző családi szituációkat a tagok szüleire és testvéreire vonatkozó adatgyűjtés adja.

Mindkét rendszerben a kutató nyomon követi a családtagok életútját, s figyelemmel kíséri a rövidebb és hosszabb lejáratú vándorlások, a családalapítással kapcsolatos ki- és beköltözések, a munkavállalások és szakképesítések során előálló mozgásokat. Az adatok nagy vonalakban jellemzik az egymást követő nemzedékek termékenységét, élettartamát és reprodukív képességét is, de mindenekelőtt a strukturális átalakulást — összefüggésben a szakmák és foglalkozások differenciálódásával.

Családdemográfiai kutatási program

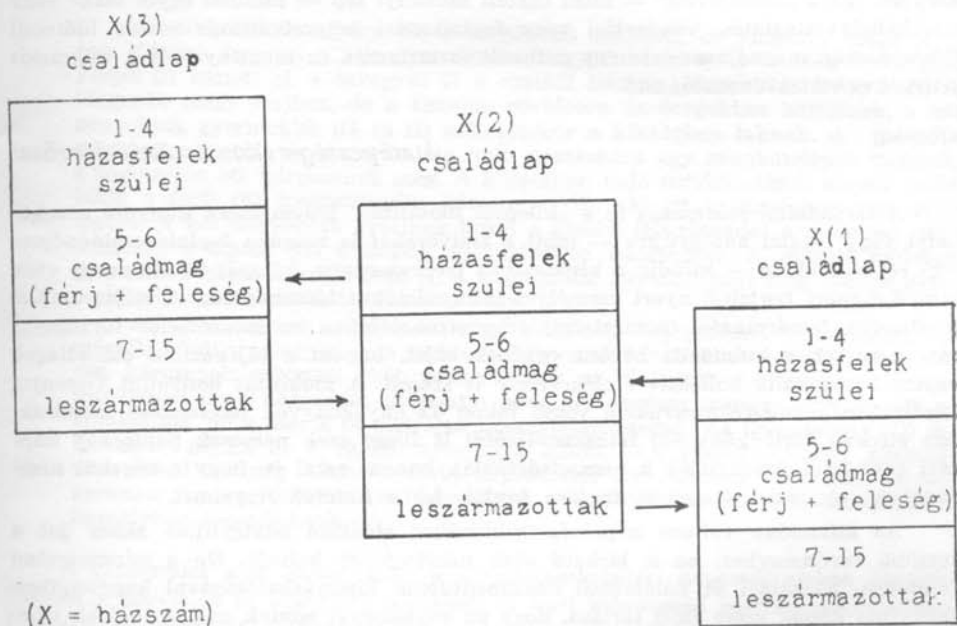
A népesség-rekonstrukció mint a társadalomkutatásban igényelt adatszerzési eljárás — elvileg — csak abban különbözik az „állapotokat leíró” népességi és a „népmozgalmat mérlegelő” népesedési statisztikától, hogy közvetett információkra támaszkodik. Tárgya mindig olyan társadalmi helyzet vagy változás, amelynek jellemzésére a statisztikai tájékozódás forrásai (népösszeírások, népmozgalmi statisztikák) nem kielégítőek, illetve a közvetlen adatszerzés — elhalálozás, vándorlás vagy más nyomós oknál fogva — megoldhatatlan. Tartalmilag nincs — és nem is lehet — különbség a népesség-kiegészítés és a népességi-népesedési statisztika között. Mindkét

rekonstrukciós eljárással népszámlálás jellegű törzsanyag keletkezik, mégpedig olyan, amely egyben népmozgalmi adatközlés is.

A leszármazási rekonstrukció családlapja — akárcsak a családnépességi kiegészítést eszközlő személyi lap — elsősorban a családdemográfia követelményeihez igazodik: rögzíti a házasságkötés, válás, özvegyülés dátumait, megadja — a szülők és a gyermekek (testvérek) kimutatásában — a családstruktúrát, a tagok társadalmi-gazdasági helyzetének, műveltségi szintjének jellemző adatait, s ezektől függően a háztartás típusjegyeit. A nemzedéki szinteken elrendezett tájékoztató anyag részletezi mind a strukturális demográfiát illető adatokat (nem, életkor, családi állapot, iskolai végzettség, tanult szakma, foglalkozás), mind a népesedési (a születésekre, termékenységre, halandóságra vonatkozó) információkat, és — külön figyelemmel — a migrációs eseményeket.

A többlapos nemzetségtáblához tartozó minden egyes generációs családlap háromosztatú, részenként személyi adatok lejegyzésére szánt, több rovatból álló olyan űrlap, amelyet a tájékoztató család házátszáma — mint azonosító jegy — kapcsol össze.

A GENERÁCIÓS CSALÁDLAPOK (NEMZETSÉGTÁBLA) MINTÁJA

Az első információ-sor (négy rovatban) a házaspfelek szüleire utal (azok házszámával, ha a rájuk vonatkozó adatok tőlük közvetlenül megszerzhetők, illetve családlap-sorszámmal, ha a közvetett adatszerezés esete forog fenn, s róluk — a tájékoztató családnál — rekonstrukciós családlap készül).

A soron következő két rovat (5—6) a szűkebb családmag (a házaspár) adatait tartalmazza közvetlen vagy közvetett tájékoztatás alapján.

A leszármazottaknak fenntartott rovatok (7—15) közvetlen vagy közvetett információs anyaga részletező, ha nem házaspárról van szó. Ha a leszármazott házaspár, elvált vagy özvegy, csak utalás történik az adatokat részletező külön családlapra.

(Üzemi-intézményi-iskolai kutatásban, amikor a kiegészítés csak az elbocsátó család népességére vonatkozik, a szülők és a testvérek adatainak részletezése személyi lapon történik. Ha az alkalmazott egyén házaspár, elvált vagy özvegy, a házaspárra és gyermekekre is kitérő — közvetlen és részletező — információk családlapra kerülnek.)

Mind a család-, mind a személyi lap rovataiban — részletezés esetén — a következő adatokra kerül sor:

- a) név
- b) születési hely, születési év, illetve a halálozás éve
- c) családi állapot; házasságkötés, válás, özvegyülési éve
- d) iskolai végzettség; szakképzés megnevezése
- e) utolsó foglalkozás és munkahely
- f) utolsó lakóhely
- g) a „migráns“-jelleg meghatározása vándorlási és foglalkozási menetrend alapján. (Ez a „menetrend“ — mint csatolt személyi lap — minden egyes lakó- vagy munkahelyváltást, vándorlási vagy foglalkozási helyzetváltozást esetén időrendi felsorolásban megadja az esemény dátumát és tartamát, az esemény helyét, migrációs jellegét és státusvonalozását.)

A népesség-rekonstrukció forrásai

A társadalmi származás és a „kilépési mobilitás“ jellemzésére irányuló munkahelyi vagy iskolai adatgyűjtés — mint a testvéreket is magába foglaló családnépességi rekonstrukció — mindig a kiválasztott (reprezentatív jellegű) alkalmazott- vagy tanuló-csoport tagjaitól nyert személyes információkra támaszkodik. A teljes családi rendszerek leszármazási (nemzetségi) rekonstrukciójában az információs törzsanyag már nemcsak a kutatásba bevont egyének saját, hanem a tájékoztató családtagok egymást kiegészítő kollektív emlékezetére is számít. A mobilitás bonyolult viszonyai között a népesség-rekonstrukció végső fokon az anyakönyvek (esetenként irattárakban elfekvő családkönyvek) felhasználásától is függ; ezek nemcsak pontosabb napi adatokkal gazdagítják a nemzetségtáblát, hanem azzal is, hogy a régebbi nemzedékek sok, már elfelejtett tagjára hívják fel a kutatók figyelmét.

Az állandóan változó népességstruktúrákat előállító adatgyűjtés akkor jut a legtöbb eredményhez, ha a járható utak mindegyikét befutja. De a népmozgalmi (születési, házassági és halálozási) dokumentumok kiaknázhatóságával kapcsolatban szükséges annak szem előtt tartása, hogy az anyakönyvi adatok még a legjobb esetben sem biztosítják a közölt hétpontos kutatási program információs alapját. Az anyakönyvek adatszolgáltatása célirányosan korlátozott, a tulajdonképpeni népmozgalmi eseményeken túl csak időszakosan vagy elvétve, s akkor sem kielégítő megfogalmazással adnak társadalmi helyzetekre (például foglalkozásra, iskolai végzettségre) vonatkozó érdemleges felvilágosításokat. Már maga az anyakönyvezési rendszer is megoldhatatlan nehézségeket támaszt a népesség-rekonstrukció szem-

pontjából. A születési anyakönyvnek az a rendeltetése, hogy a helybenszülettekről adjon tájékoztatást, s a halálozási anyakönyvnek is természetesen helyi jellege van; a vándorlásokra (be- és elköltözésekre) csak házagosan utalnak azok a bejegyzések, amelyek a születési anyakönyvben ex offo közlik a máshol megkötött házasság vagy kimondott válás, illetve az idegenben történt elhalálozás tényét és időpontját.

Az anyakönyvi információt általában az jellemzi, hogy a vándormozgalom tüzetes ismerete nélkül — nemegyszer az esetek többségében — már alapfokon, a családfák szerkesztésekor is elégtelennek bizonyul. Tanulságos példákban gazdag adattárainkból éppen csak utalunk egy tipikusan „anyakönyvi információ-hiányos” családfára:

I. a házastársak szülei:

II. a szűkebb családmag:

III. a leszármazottak:

Az öreg szülők egyike (D) a községben született, de idegenbe ment férjhez. Később férjével (C) és gyermekeivel együtt visszatér a családi örökségbe. Férjét itt temeti el, s özvegyül él a családi házban. Nagyobbik leánya (F) is idegenbe megy férjhez, de a fiatalok rövidesen az öregekhez költöznek, s két nagyobbik gyermekük (G és H) születésekor a községben laknak. A második gyermek születése és gyors halála után nemsokára egy munkatelepre mennek, s véglegesen ott telepsznek meg. A községben való tartózkodásuk idején velük lakik a férfi (E) megözvegyült édesanyja (B), aki itt a községben van eltemetve. A két nagyobbik gyermek közül a kisebb (H) röviddel a születése után meghalt, a másik (G) a szülők új lakhelyén házasodott. A másutt született gyermekek közül a nagyobbik (I) a nagyszülők házában halt meg zsenge gyermekkorban, a kisebbikről (J) nincs adat.

Az anyakönyvek — főrovati vagy kiegészítő bejegyzéssel — az alapinformációk közül megadják — a legkisebb gyermek kivételével — mindnek a nevét, háromnak születési évét, másik ötnek az életkorát s e nyolcnak születési helyét is; a házasodás időpontja csak két esetben ismert; ötről tudott az elhalálozás, de a másik öt élettrajza bizonytalan marad. Az öregasszony (D) információi nélkül az I. és III. nemzedék között — a családnév nagy gyakorisága miatt — még kikövetkeztető kapcsolatot sem lehetne létesíteni; természetesen, az anyakönyvekre hagykozva, a családtagok területi mozgásai is homályban maradnának.

A tapasztalat arra biztat, hogy a társadalomkutatói népességrajzban hangsúlyozzuk a közvetlen és közvetett, a szóbeli és írott információ párhuzamos, egymást kiegészítő szerepkörét s annak szükségességét, hogy a tájékozódás különböző lehetőségeivel egyszerre éljünk. A kollektív memória kihagyásait az anyakönyvi adattárak mozgósításával, a dokumentumok adatfolytonosságának töréseit a családnépességek informatív úton eszközölt kiegészítésével kell pótolni. A nemzedékek rekonstrukcióját — a „mobil” népességekre irányuló szociológiai kutatás alapján — csak a demográfiai források egyenlő mértékben intenzív felhasználásával és kimerítésével lehet kielégítő fokon biztosítani.

A családok és a családnépesség kiegészítése súlypontosan a nemzedékek teljes áttekintésére és ezzel a nemzedékközi viszonyok szabatos megállapítására irányul. Legyen szó nemzeti vagy más családnépességi rekonstrukcióról, a kutatás azonos szempontok szerint méri — nemzedéken belül és az előző nemzedékhez viszonyítva — a mozgás-eszközölte változásokat. Így az intergenerációs (nemzedékközi) vizsgálódás tisztázza, hogy a szülők és a leszármazottak milyen arányban tartoznak azonos vagy különböző társadalmi rétegekhez. Viszont az idősebb és fiatalabb testvérek azonos, hasonló vagy nagyon is különböző családi és foglalkozási adatainak áttekintése — mint intragenerációs (nemzedéken belüli) tájékozódás — megállapítja a vándorlásos kísérletek gyakoriságát, a rétegváltás intenzitását, a „társadalmi tér”-ben megtett út „gyorsaságát”-t.

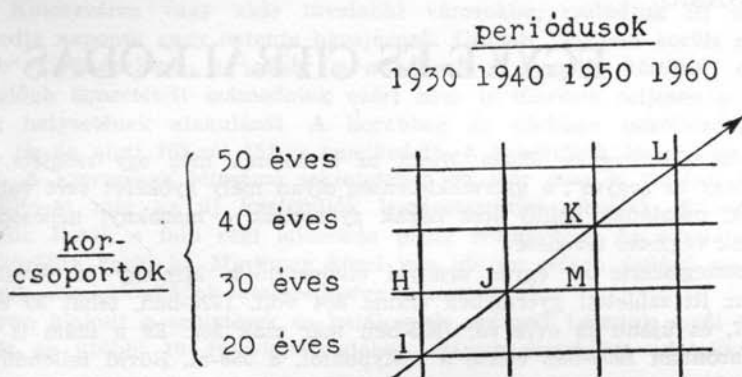
Ezekben a műveletekben annak a tapasztalati ténynek statisztikai értékeléséről van szó, amely szerint két nemzedék társadalmi helyzetét (leegyszerűsítve) a foglalkozási hovatarozásnak, a munkamegosztásban betöltött szerepnek — nemzedékenként különböző — számszerű és rangsorolt aránya határozza meg. (A kolozsvári Tehnofrig iskolaközpontban végzett képviselői mintafelvétel szerint a tanulók családjaiban a munkás-arány — egyik nemzedékről a másikra — nemcsak globálisan növekszik 40-ről 49 százalékra, hanem még inkább minősített voltában. A munkáskategóriákba tartozó szülőknek csak 2/5-e volt szakképzett, a munkásnak számító nagyobb testvérek kiegészítő népességében viszont ugyanez az arány már 4/5.)

Az alkalmazott eljárás logikus továbbfejlesztésével elérhető, hogy a rangsorolt réteg tipikus helyzetek számszerű mérlegelése — periódusonként vagy korcsoportonként — egész (rekonstruált) nemzedékben történjék. Ez esetben a nemzedékközi rétegtérítések nemcsak távolságokat, hanem gyorsulási koefficiensekkel kifejezhető irányzatot is mutatnak. Példaként utalunk arra, hogy Csákiigorbón — a helybenlakók és elvándoroltak egyesítésével képzett egész népességben — a 45 évnél fiatalabbak migrációs készsége két és félszer nagyobb, mint a náluk idősebbeké. A 65 éven aluli évjáratokban (tízéves korosztályok szerint) a fiatalabbak mozgékonyságának gyorsulási tendenciája (az „elvándorolt per helybenlakó” hányados): 0,42—0,59—0,79—1,11—1,79. Az iskolai képesítésnek az átrétegződésre gyakorolt gyorsító hatása 45 éven alul átlag tízszer nagyobb, mint az idősebbeknél. Ha egységnek a 45 évnél idősebb munkavállalók „képesített per nem képesített” hányadosát vesszük, a fiatalabbak soron következő tízéves korosztályaiban a minősített átrétegződés gyorsulási indexe: 5,2—10,8—15.

A „demográfiai alap kiszélesítésé”-vel teljessé vált nemzedéki tagozatok analízisében lényegileg ugyanaz a módszertani elv érvényesül, amely a kortárs demográfiát — a nemzedék fogalmának általánosításával — a kohorsz-népesség kategóriájának bevezetésére hívta fel.

Reprodukciós számításokban és népességi modellekben nem egy demográfiai mérték (így generációs távolság, házassági tartam), valamint korspecifikus mutatók utalnak a nemzedék differenciális szerepére a népesség fejlődésében. A kohorsz („valamely meghatározott — népmozgalmi — eseményt egyidőben megért emberek összessége”) — mint a demográfiai kutatást eszközlő számítási forma — továbbmegy, s a népességleíró idősorokat specifikus nemzedéki összetevőkre bontja fel.

AZ 1910-BEN KELETKEZŐ SZÜLETÉSI KOHORSZ HELYZETE
A PERIÓDUSONKÉNT MEGÁLLAPÍTOTT KORCSOPORTOK HÁLÓZATÁBAN

Az egyidőben (például 1910-ben) születettek „kohorsza” közvetlen kapcsolatot hoz létre a különböző periódusokban megállapított — a vázlaton I, J, K és L betűkkel jelzett — korcsoportok között, amelyek periódusról periódusra származási-származtatási viszonyban állnak egymással, tehát korosztályt alkotnak. Egy adott időpontban (például 1940-ben) a kohorsz jellege a hozzá tartozó korosztály (az akkor 30 évesek) demográfiai múltjától, soktényezős előtörténetétől függ. Mindenképp más múltja van annak, aki az első világháborúval nőtt bele az életbe („H”), mint annak, akit a nagy világválság értelt („J”) vagy akit a második világháború időszaka formált („M”).

A születési, házassági, iskolai, munkavállalási, elvándorlási vagy más kohorszok kijelölésével a kutató megindokolt munkahipotézise az, hogy a szóban forgó nemzedék tagjai a náluk idősebb vagy fiatalabb korosztálytól eltérően reagálnak az idő függvényében megjelenő és alakító hatású tényezők befolyására. A nemzedéki analízis mindig a társadalmi-gazdasági determinánsok megközelítését is jelenti; ezért fontosak a teljes nemzedéki rendszerek, a társadalomkutatás szempontjából megtárgyalt népesség-rekonstrukció eredményei.

Fodor György
szobra

EGYKE ÉS CIFRÁLKODÁS

Kalotaszeg az egyke földje. Nincs az országnak még egy szöglete, ahol az egykézés vagy az „egyse“, a gyermektelenség olyan mély gyökeret vert volna. Elárult telkek, palotának beillő üres házak gyászolják e maroknyi népcsoport életfelfogásának végzetes tévedését.

Kalotaszeg-szerte az egyke arányai elképesztőek. Mintegy 80 évvel ezelőtt, 1839-ben az itt született gyermekek száma 884 volt. 1920-ban, tehát 30 év múlva csupán 727, és újabb 15 évre rá, 1935-ben már csak 569. Ez a szám is vészesen csökkent, azonban 1960-ban elérte a mélypontot, a 258-at. Rövid fellendülést csak az 1968-as év hozott, amikor is az ismert társadalmi, családvédelmi intézkedések nyomán az újszülöttek száma a mélypontról 357-re emelkedett*. Ez a szám azóta már ismét alacsonyabb. A legtöbb kalotaszegi faluban a született gyermekek és az elhaltak közötti arány hangsúlyozottan az eltemetettek „javára“ tolódik el.

A legszembetűnőbb, a legkirívóbb az „egykézés“ nyomán fellépő létszám-
apadás Bogártelkén és Daróczon. Ez a két, egyre kisebb falu vált a kalotaszegi egykézés „központjává“.

Beszéljenek a szám adatok, amelyek 135 éven át követik e falvak létszám-
alakulását, s minden képzeletet fölülmúlnak.

	1835	1845	1855	1865	1875	1885	1895	1905	1915	1925	1935
Darócz	249	234	190	191	196	192	182	182	164	178	178
Bogártelke	611	753	692	654	668	637	565	557	520	539	535

A pontosság kedvéért meg kell jegyezni, hogy a bogártelki tényleges hely-
zethez hozzátartozik: az időközben kihaltak helyébe költöző szomszéd falubeliek
örvendetesen „felduzzasztották“, javították a statisztikát.

És még 10 év:

	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970
Darócz	182	178	180	179	176	172	169	171	167	166	167
Bogártelke											
rég lakók	467	452	448	439	436	422	412	402	398	396	388
újjonnan megtele- pedtek	103	108	110	113	120	122	125	127	142	148	157
Bogártelke											
összesen	570	562	558	552	556	544	537	529	540	544	545

* A szám adatok csak Kalotaszeg három jellegzetes vidékére: az Alszege, Fel-
szegre és a Nádas mentére vonatkoznak.

E statisztikából könnyű kiolvasnunk, hogy Bogártelkén a régi lakók arányszáma erősen csökkenő irányzatot mutat. 135 év alatt 811-ről 388-ra olvadt a számuk. Pedig a bogártelkiek eléggé ragaszkodnak a falujukhoz. Ha el is mennek dolgozni Kolozsvárra vagy akár távolabbi városokba, családjuk itt marad, ők maguk pedig naponta vagy hetente hazajárnak. Csupán 1954-ben került sor „jelentékenyebb” kivándorlásra, de akkor is mindössze 8 személy költözött el a faluból. Az előbb ismertetett számadatok ezért nem is tükrözik teljesen a falu népmozgalmi helyzetének alakulását. A korábban és újabban beköltözöttek száma egyre nő, tíz év alatt 103-ról 157-re emelkedett. A beköltözők lassanként túlsúlyba is jutnak. A gyermekek létszáma tekintetében ez már meg is történt. Az iskolások 60—65%-át már az új letelepülők leszármazottjai alkotják. Érthető, hiszen nagy részük fiatal, a falu régi lakossága pedig előregedett. Az elhalálozók java-része is közülük kerül ki. Minthogy közel van ide az erősen fejlődő egeresi ipar-telep, újabb munkáscsaládok letelepedésére számíthatunk.

Hogyan alakult a születések és halálozások aránya? Lássunk erről is egy kis statisztikát az utóbbi 10 év viszonylatában, három évenkénti adatokkal:

Családok száma	1960		1963		1967		1970	
	szüle- tés	elhalá- lozás	szüle- tés	elhalá- lozás	szüle- tés	elhalá- lozás	szüle- tés	elhalá- lozás
120								
Bogártelke régii lakossága	2	10	1	7	6	10	3	8

Figyelemre méltó körülmény, hogy Bogártelkén, amelyik családnál meg is jelent a második gyermek, az egészséges, erős testalkatú elsőszülöttel szemben ez sok esetben vézna, fertőzésekre hajlamos, és az sem ritka, hogy valamilyen testi fogyatékossgal jött a világra. Lehet, hogy nem várt vendégként érkezett, s magán viseli a régebben bűnösen gyakorolt magzatkori „megfegyvelés”-i kísérletek nyomait.

Darócson az utóbbi tizenöt évből tizben az elhalálozások száma jóval felülmúlja a születéseket, két évben egyenlő és csak három évben haladja meg a születések száma a halálozásokét. Ötven család él a kis faluban, és 1958-ban egyetlen gyermek sem született; 1956-ban, 1964-ben, 1965-ben és 1966-ban is csupán egyetlenegy.

Ha a szokásos számítási rendszert használjuk, amely általában ezer főre vonatkoztatja a születések számát, akkor Bogártelke és Darócz mélyen a megengedett határ alatt marad. Ismeretes, hogy ha egy népcsoport újszülötteinek száma ezer főre számítva tartósan húszon alul marad, az illető népcsoport előbb-utóbb kipusztul. Eszerint Bogártelkén minden évben legalább tíz-tizenegy, Darócson pedig három-négy gyermeknek kellene születnie ahhoz, hogy a jelenlegi létszám fennmaradjon. Hol áll a két falu ettől a szinttől? Darócson már a közeljövőben valószínűleg bezárják az iskolát, hiszen néhány év múlva a faluban összesen csak öt-hat iskolaköteles gyermek lesz.

Több család halt ki már mindkét faluban, és jelenleg is jó néhány a kihalás előtt áll. Darócson ilyen például a Jakab Ferkő András családja, amelyből a néhai egyetlen fiú, András felesége, Kati él csak, öregen, elhagyatottan. Felkerestem otthonában Kati nénit. Szívélyesen fogadott. Látszott, nagyon örvend, hogy

valaki benyitotta aajtáját. Oriási erkélyes házban él, Darócz legnagyobb, úgyszólván legszebb hajlékában.

— Csak egyedül lakja ezt a palotát, Kati néni?

— Elég szomorú az én életem egyedül, sokat is gondolok arra, hogy milyen másképp lenne, ha volna örökös.

— Közeli rokona van-e?

— Nincs senkim, csak távoli rokonaim. A testvérem is egyedül lakik egy nagy házban, neki sincs örököse.

Valóban, testvére, Balázs Léta Istvánné is egyedül, elhagyatottan lakik. Utód nélkül várja a halált.

A falu másik, legnagyobb háza az egykor kitűnő „pontozó” hírében állott Albert János Jánosé. Óreg napjaira ő is magára maradt volna, ha nem gondol merészet. Egy damosi fiút fogadott örökbe, aki oda nősült, és így most biztosítottnak látja családja fennmaradását, nem tengeti egyedül az életét.

Bogártelkén a kevés gyermek és a kitűnő vagyoni helyzet közötti kiáltó elentét még élesebb. Mindenfelé gyönyörű, nagy lakóházak és azokkal versenyre kelő istállók láthatók, de már több gazdátlan porta is van köztük, s a közeljövőben számuk egyre nő. Jelenleg a 158 házból tizenkettőnek nincs örököse. Ezenkívül 12 olyan gyermek van, aki két-három, sőt négy házat örököl a közeljövőben. A falu közepén önkéntelenül meg kell állnunk. Kié ez a nagy ház?

— A Kovács István Bandi Istváné — kapom a feleletet.

Bementünk. Az aggastyán ott ült a ház előtt, egy kis pásztorfiúval beszélgetett. Ki tudja, miről, de látszólag jólesett neki a fiú társasága. Körülnéztünk. Hatalmas kúriának beillő, emeletes, erkélyes ház. Az emelet nincs is befejezve. Kérdjük az öregtől, hogy miért nem fejezték be.

— Miért? Kinek? — hangzik az elkeseredett válasz. Mire felépítették, megrohanta őket a magány felismerése, a hiábavalóság érzése. Szemben velük egyetlen lányuknak, Annának a férje lakik. Ezt a házat is megnézzük. Emeletes, hatalmas lak. Beillene akár Kolozsvárra is. Kilenc-tíz szoba is lehetne benne, csak-hogy ez sincs készen. Csupán a földszintet fejezték be. Még el sem készült, máris romhalmaz benyomását kelti, az egész porta az elhagyatottság képét nyújtja. Látszik mindenben, hogy nincs kiért rendben tartani. Szerteszét ki tudja, mikor szétdobált téglas fadarabok, amelyeket félig betemetett a szemét, sok helyen már felütötte a fejét a gyom. Két gyermektelen, dúsgazdag házasodott össze öregkorára, hogy a két nagy vagyonból még nagyobb legyen. Mi haszna? Ők nem gondolnak azonban még most sem ilyesmire, hanem dolgoznak, gyűjtenek, a sokra még többet. Rossz hangulatban menekültünk el a kihaltak földjéről és tértünk be Kovács Bíró István 63 éves gazdához, a helyi mtsz-brigádoshoz, akiről az a hír járja a faluban, hogy ő Bogártelke legboldogabb családjának a feje. Négy gyermeke és öt unokája van már. Fiai és vejei együtt dolgoznak az egyik országos vállalatnál. A családok itthon vannak. Mindegyiknek szép, új háza van. Rendre hazajárnak, melyiknek hogy van ideje.

— Ahányszor hazajön valamelyik, mindig ünnep van nálunk — mondja.

Egy héten több ünnepnapjuk is van, hiszen gyermekei rendre jönnek haza. Ilyenkor mindig sül a lerben a kalács vagy a tészta.

Fiatal anya is akad a faluban, aki magáról azt állítja, hogy ő a legboldogabb asszony Bogártelkén: Jankó Andrásné. Három gyermeke van, és büszkén mondja, hogy nem adná őket „a világ kincséért”. El is hisszük, meggyőznek bennünket a gyermekek, akik beszélgetésünkhöz a Bogártelkén oly szokatlan gyermeki kacajt szolgáltatják zenei aláfestésként. Oázis a sivatagban!

Ahogy e falvakat járja az ember, elkerülhetetlenül az az érzése támad, hogy Kodolányi János megrendítő drámájának, a *Földindulásnak* a színhelyére került. Mi lehet vajon az oka annak, hogy e két faluban különösen, de általában az egész Nádas mentén ennyire meghonosodott ez az önmaguk kipusztítását jelentő életfelfogás? Többször felvetődött már a kérdés a lapok hasábjain, ha más vonatkozásban is. Gazdasági, társadalmi okokra hivatkoztak. A mezőgazdasági termelőségvetkezetek idestova több mint tíz éve megszűntették a társadalmi egyenlőtlenséget, a kisbirtok-rendszert, nem kísért földhiány vagy elnyomorodás. Korábbi vagyoni helyzetétől függetlenül mindenki egyformán termelőségvetkezeti tag. Az 1966-ban kelt törvényerejű rendelet megtiltotta a magzatelhajtást, más vonatkozásban az egeresi ipartelep munkásként alkalmazza a férfiak nagy részét, s ezzel alaposan megnőtt a családok jövedelme, tehát semminemű „ínség“ nem tapasztalható, hanem ellenkezőleg, tollasodás, s mégis az „egykezés“ öngyilkos játéka folytatódik. A legmegrendítőbb az, hogy e falvak lakói közül is egyre többen felismerik a veszélyt, ha nem is látják összefüggéseiben és bonyolultságában a kérdést, de tehetetlen vállrándítással túlteszik magukat a gondon.

Családi otthonokat látogattam meg, meghallgattam otthoni beszélgetéseiket, megcsodáltam „a szíp szoba“ remek festett bútorzatát, tizenegy (!) párnás vetett ágyát, elém rakták a lány új és régi ruháit, kelengyéjének egy részét, felnyitották a ládákat, hogy belenézhessek. Megkértem, mutassák meg, milyen újabb ruhák készültek a lányoknak. Egyik ámulatból a másikba estem. Érdeklődtem az egyes ruhadarabok értékéről. Csak az anyag árát tudták, a munkát ők maguk végezték. Bevallásuk alapján készítettem a számadást:

<i>A ruhadarab megnevezése</i>	<i>Értéke (lejben)</i>
Gyöngyös párta	4000—5000
Szoknya	1400
Lájbí	300
Ing	500
Gyöngyös kötény	2000
Kézbevaló kendő	500
Pántlikák	300
Selyembojt	500
Gyöngyös vállfedő pántlikák	500
	<hr/>
	11 000

Amikor nem tesznek pártát, kb. kétezer lej értékű fejkendőt kötnek, és így a — szinte babonás hivalkodással — magukra öltött felső ruha értéke 8000—9000 lej. Kérdem, miért kell ennyi? Hát kell, mert nagyobb ünnepekkor feltétlenül „musszaj“ új ruhát ölteni, s van úgy, hogy ugyanazon a napon délelőtt négyszer is más-más ruhában illik megjelenni, majd délután újra más ruhában. Tizenkét-tizenhárom rend ruhát készítettek, értékük szűkmarkúan számítva is eléri a 100 000 lejt. Mindez — ismétlem — csupán az anyag ára. Csehszlovákiából hozatják — az itteni nem is jó, — busásan megfizetik a sok gyöngyöt és csillogó-villogó „brossot“, szalagot. Két-három télen át megfeszített munkával fűzi fel az asszony nép a

gyöngyöt a kötényekre, lájbikra, vállfedőkre. Megkérdeztem, hogy régebb is ilyen gyöngyösen készítették-e?

— Ó, régen csak olyan egyszerű volt, nem került rá ennyi gyöngy.

Elnéztem: a pártát alig bírják fejükön a lányok. A ráerősített drága szalagokat a hátuk közepéig gyöngyök borítják, amelyek súlyosan húzzák hátrafelé a pártát. A kötényeken maga a ruhaanyag csak itt-ott látszik a sok csillogó gyöngyötől. A szoknyák alját ezüst és arany szalagok díszítik, erősítik.

Elképzelhető, hogy mit kell összehordaniuk a lakodalomra, ha már a leánykor ilyen óriási anyagmozgósítást jelent, hiszen akkorra újra a ruhák sorozata, a kelengye, a festett bútor is kész kell hogy legyen. Nemrég ráadásul még az is divatba jött, hogy a festett bútor mellett „úri bútort“, gyári készítésűt is kapnak a lányok férjhezmenéskor.

Míndez megerősítette bennem a már régebben is érlelődő gondolatot, hogy a két faluban — de az egész Nadas mentén — valamilyen matriarchátus-félével állunk szemben. A férfiak nagy része rég nem jár igazi népviseletben, megelégszik üzleti áruból készült ruházattal. Jó keresetüket, a közös és egyéni gazdaságok nem kis jövedelmét, szorgos ipari munkájuk gyümölcsét mint feneketlen kút nyeli el az asszonyok öltözködési szenvedélye. Ez az öltözködési verseny sugárírányban terjed az egész Nadas mentén. A mákóiak, vistaiak és inaktelkiek sem akarnak lemaradni. Nemrég voltak Bogártelkén Inaktelkéről lemásolni a „drága ruhák“ gyöngyözését, hogy majd ők is olyant csináljanak, bármibe kerüljön.

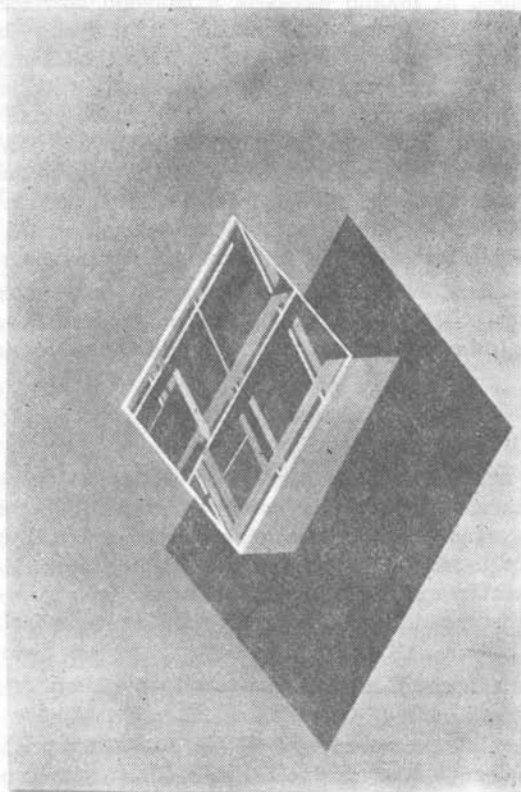
Látva, hogy életükben minden a ruháért történik, önkéntelenül is összehasonlítom a Nadas menti ruházatot a szerényebb, de szerénységében is tisztább, eredetibb és művészibb felszei (Valkó, Zentelke, Jákótelke) viselettel. Lehet, hogy sértő számukra ez az összehasonlítás, de az az igazság, hogy a sok csillogó gyöngy, „bross“ és pityke az előbbiei ruháján elfoglalja az eredeti hímzések, varrások, az igazi népművészet helyét, s amennyit emelkedik a ruhák pénzbeli értéke, az öltözet legalább annyit veszít valódi népművészeti értékéből. Nem normális már a Nadas menti helyzet. Ez az öltözködés a túléretté váló állapotáig jutott, hamis vágányra tévedt, s kétségtelenül giccsessé is válik, vagy már azzá is lett.

Jutna-e ennyi ruha három vagy négy gyermeknek, ha annyi küzdelem és törődés kell egy miatt? Arra nem is gondolnak, hogy az egy gyermek sokkal több féltést, aggodást jelent, mintha több lenne, vagy hogy az „egyke“ gyermek nevelésében mihez vezet a zord, sivár, játszótársak nélküli környezet, s számára mit jelent társtalannul felnőni. Természetesen jól tudom, hogy az egyke mögöttes tényezői társadalmi rendszerenkint és osztályonkint, koronkint és országonkint, sőt, egy-egy országon belül tájankint és népcsoportonkint is változnak. Nem állítom azt, hogy a kalotaszegi egyke csupán a túlzott cifrázkodás következménye. Mélyebb gazdaságtörténeti, társadalomlélektani és egyéb tényezők is közbeszólnak. Azt viszont határozottan vallom, hogy manapság, jelenlegi körülményeink közt a Nadas mentén a ruházatkodás tobzódása egyre erősebb féke az egészséges szaporulatnak.

A századfordulótól kezdve polgári hatások is hangsúlyozták az itt lakó emberek vagyongyűjtő hajlamát. Sivárságot, rideg számítás és rövidlátást eredményezett életükben a kuporgatás, vagyongyűjtés. Ma pedig, amikor már nem gyűjtenek földvásárlásra, az asszonyok sértő hiúsággal értékelik a gyöngyök és brossok ragyogását, pénzbeli árát. Ádáz versengésük, cifrázkodásuk közepette

eszkibe sem jut, hogy vajon versenyezhet-e a piros arcú kised szemének csillogásával a gyöngyök sora, bármilyen riktó is? Vajon lehet-e olyan művészi bojtokba kötni valamennyit, hogy értékük felérne az élő emberrel? Az az igazság, hogy a kalotaszegiek java része nem érzékeli, hogy az ember gyermekeiben él tovább, és annak, aki megtagadja magától az önmegújítás örömét, sivár, kietlen lesz az élete, kipusztulásra ítéli önmagát, s önmagával együtt saját népcsoportját is.

Társadalomszerte érlelődik a sok gyermeket felnevelő szülők fokozott megbecsülése. Kialakulóban van az új társadalmi értékítélet, igény, elvárás, tudatos gyermekvállalás, humanista szellemű családtervezés tekintetében. Ilyen értelemben hatékony neveléssel, felvilágosítással és intézkedésekkel próbáljunk változtatni a fennálló helyzetben. Ebből a munkából nem hiányozhatnak a szakmailag jól felkészült etnográfusok, orvosok és pedagógusok sem. Közös ügy, mindannyiunk ügye, baja és bánata a törvénytelen egyke.

Kancsura István: „Örök rügy“

TÚNÓDÉS GYERMEKRŐL, CSALÁDRÓL

Az olvasmányélmények néha erősebbek a személyeseknél. Háromgyermekes családba születtem, nem tudtam, mi a gyermeki magány, otthoni unatkozás, mégis, amikor még kamaszként a negyvenes évek elején a népi íróktól egy előadás során az egykéről hallottam, majd elolvastam Kodolányi János *Baranyai utazás* című könyvét, nagyon megütköztem. Akkor már árva voltam, diákkotthonban laktam, s valamelyes vigaszom az volt, ha a nővéremhez utazhattam, aki már férjhez ment volt és Désen lakott, vagy ha a keresztszüleimnél élő öcsémet kereshettem fel Váradon. Az egyke kérdéséről hallván riadtan kérdeztem magamban, mi lenne, ha én is egyke volnék? Ha testvéreim se volnának? Akkor érezném magam csak igazán árvának...

Régi tapasztalatom, hogy akihez mostoha a kiskörnyezete, avagy korán kiszakadt gyermeki világából, az inkább törekszik a nagyobb közösségbe, a társadalmi osztály vagy nép kollektivitásába beilleszkedni, a nagyobb keretek gondjaival törődni. Az egyke kérdésének megismerése ebbeli iparkodásomban is megzavart. Erős, életrevaló nemzetiség fiának tudtam addig magamat, s akkor rá kellett ébrednem, hogy csökkenő a vitalitásunk. Nem valami felemelő tudat egy tizenéves fiú számára. Elolvastam, milyenek rajzolja meg Herder a mi jövőnket, kijegyzeteltem, amit Móricz Zsigmond, Veres Péter, Kós Károly, Németh László, Illyés Gyula írt az egykéről, s egy önképzőköri gyűlésen beszámolót tartottam olvasmányaimról. Azután sokat vitatkoztam, tárgyaltam az ügyről az internátusban, ifjúsági konferenciákon, szemináriumokon. Az iskolában én lettem az egyke-szakértő.

És gyűlöltem mindent, ami az egykéhez vezet: a nagybirtok-rendszert, a magántulajdont, a kuporgató fősvénységet vagy a ridegparaszti érzelemellenességet. És azt hittem, hogy minden komoly, népe jövőjéért aggódó ember így gondolkodik.

Sok év telt el azután. A háború, majd az újjáépítés, az ipar fejlesztése, a mezőgazdaság szövetkezeti átszervezése, a szocialista kultúra kialakítása kötötte le figyelmemet. 1957 végén azonban — a népköztársaság tizedik évfordulójának köszöntésére — riportot írtam az *Utunkba* a Kisküküllő menti Makfalváról. Bemutattam, hogy a népköztársaság mit hozott a falunak: lenáztató épült ott, munkaalikalom teremtdött, javult a megélhetés, megszűnt az elvándorlás. De számokkal, táblázatokkal bizonygattam azt is, hogy — egyre kevesebb gyermek születik.

Barátaim közül néhányan, miután elolvasták a cikket, értetlenül kérdezték: miért izgat a születések száma? Egyáltalán, mi a jelentősége a kérdésnek? És úgy tekintettek rám, mint aki ismert arca helyett szokatlan, mi több, gyanús képét mutatja meg. De meglepődtem kérdéseik hallatán én is; nem ismerik ezt a problémát, ennyire nem tudnak döntő jelentőségéről? Többen viszont, akik olvasták

az említett írókat, gratuláltak: „Na végre, az egyke kérdése ismét napirendre került irodalmunkban.“

Ez utóbbiak reménye — sajnos — alaptalan volt. Kerek tíz év telt el, s ez alatt csupán Keszi Harmath Sándor írt alapos tanulmányt a *Korunkban* a kalotaszegi egykéről. Csak amikor a statisztika tényei könyörtelenül bebizonyították, hogy csökken nálunk a szaporulat, s a párt és kormány jelentős intézkedéseket foganatosított e tekintetben, láttak ismét napvilágot a kérdéssel foglalkozó írások.

Akkor örömmel üdvözöltem — a kolozsvári *Igazságban* megjelent két cikkemben — a demográfiai visszaesést gátolni célzó jogi rendszabályokat, szociális juttatásokat. Az írások nem várt hatást váltottak ki. Gúnyos dörgedelmű levél érkezett a szerkesztőségbe egy főiskolai tanártól, aki elmarasztalt „idealista“ beállítottságomért; úgy prédikálók a gyermekáldásról — írta —, akár egy püspök. Régi barátom kirándulás közben fejemre olvasta, miért nem szóltam a kérdés szociális vonatkozásairól.

A nyomdában néhány munkás vitába szállt velem. A sok gyermek már korszerűtlen dolog, mondták. Amikor anya, apa dolgozik, épp elég gond egyetlen gyermeket is felnevelni. Egy hozzám nagyon közel álló irodalomkritikus megkérdezett: miért foglalkoztat a szaporulat kérdése? Egyáltalán miért fontos az, hogy sokan legyünk? Régi ismerősöm pedig rám kiáltott: „Mellébeszél, kérem! Álprobléma. A minőség a fontos! Műveltebb, igazabb legyen az ember, ez itt a kérdés, s nem a szaporulat. Hagyjuk már az ósdi, »narodnyik« elképzeléseket.“ Be kellett látnom ezek után, hogy ellentétes véleményeket vált ki a szaporulat ügye, s hogy ezt a fontos problémát mennyire nem ismerik vagy tévesen értelmezik még egyes szociológusok, közírók is. És hogy a demográfia, családlélektan, társadalomlélektan be kevés kérdésre ad érdemleges választ. Ezzel szemben a közvélemény napról napra válaszol. Mindenki jártasnak érzi magát e téren. S nem alaptalanul. Valamennyien voltunk gyermekek, majd mindenki szülő is, aki csöppséget nevel, gazdag tapasztalatra tesz szert. És hirdeti a maga igazát.

*

Sokan emlékeznek még a régi, népes zsellérhadak, proletárcsaládok nyomorára, az agyonhajszolt, örökké robotoló apákra, a mindig állapotos vagy szoptató anyákra, a rongyokban járó, éhes gyermekekre, és úgy vélik, hogy a nagy szaporulat ezt a szegénységet hozná vissza. Elfelejtkeznek azonban arról, hogy ma sokkal nagyobb anyagi lehetőségekkel rendelkezünk, de ettől függetlenül: ki igényel tucatnyi gyermeket családonkint? Csupán az egyke, az egyse, a kihalás ellen küzdünk és az egészséges népességnövekedést szorgalmazzuk.

Némelyek Malthus módjára gondolkodnak. Kissé egyszerűsítve, úgy vélik, ha a termőföld nem növekszik, ne növekedjék a lakosság se, mert annak előbb-utóbb éhínség lesz a vége.

A kérdés annál komolyabb, semhogy néhány mondatban felelni lehetne rá. Hadd idézzek azonban egy-két adatot. Európa legsűrűbben lakott országa Hollandia. Több mint 360 fő jut ott egyetlen négyzetkilométerre. Itthon viszont még száz sem. Tizenkét millió ember él ott a mi négy-öt megyénkhez hasonló nagyságú területen. A hollandok azonban búzából negyven mázsánál is nagyobb átlagot termelnek hektáronkint. Mi a felét. Bőven van hát lehetőségünk arra, hogy növeljük élelmiszertermelésünket és a lakosság számát is.

Megfontoltság, mérsékletesség, előrelátás, mind-mind kevés gyermekhez vezet — így vélik egyesek. Ezzel szemben a könnyelműség, a meggondolatlanság szülné a sok porontyot.

A kérdést megfordíthatjuk: hány meg hány pár óvakodik fiatal korában a gyermektől, de később, mikor már akarnák, hogy legyen, nem születik. És mennyi bánat származik ebből, milyen nyomasztó légkörű otthon, hány meg hány házasság bomlik fel emiatt! De sokan, akik csak egyetlen gyermeket szülnék, idő múltán felismerik: az egykét szinte lehetetlenség jól nevelni, hogy ne legyen elkényeztetett, önző, élheteretlen avagy — társtalan, komor. És gondoljunk csak a gyermek nélkül tengődő, magányos öregekre. A gyermekellenes bölcsesség vagy „előrelátás” áldozatai ők.

Akik olvastak, hallottak a „demográfiai robbanás”-ról, a túl népes államokban pusztító éhínségről, úgy vélik, hogy a közeli vagy távoli jövőben mi is oda jutunk. Az idézett adatok azonban épp azt igazolják, hogy mind a túlnépesedéstől, mind terméshozási forrásaink elapadásától távol állunk.

Azoknak azonban, akik a „demográfiai robbanás”-ról tudnak, illik tudniuk a „zöld forradalom”-ról is. Arról, hogy a világ rizstermése, búzakészlete az elmúlt években — többek között a növénynevelési kutatások eredményeként — soha nem látott mértékben gyarapodott, s a terméshozásban épp a leginségesebb India és Pakisztán ért el szembetűnő sikereket.

A szegény és elmaradott népek, országok, világrészek szaporák, a fejlettek, gazdagok viszont nem — így szól egy sommázó álláspont. Van benne valami. A félféudális Etiópia, Felső-Volta avagy Malájföld népe szaporább, mint Európa lakossága. De ez a séma sem általános érvényű. Amerika, Kanada fejlett, gazdag ország. De népük is duzzadó erejű, lendületesen növekszik.

Létezik olyan felfogás is, amely szerint az elmaradott népek szaporák, de mihelyt a fejlődés, civilizáció útjára lépnek, megcsappan biológiai termékenységük, hogy később, a jólét magas fokán ismét több gyermeket óhajtsanak. Ez bizonyos népeknél, némely korokban így volt, de kétszer annyi az ellenpélda. A svédek, belgák, osztrákok régóta élnek jómódban. De a gyermekszületés terén nyoma sem mutatkozik náluk a javulásnak.

A nők egy része sajátosan viszonyul a népszaporulat kérdéséhez. Úgy vélik, hogy akik az anyai hivatásról szólnak — egyéb hivatásoktól, foglalkozásoktól szándékoznak őket eltanácsolni. A nőt pedig vissza akarják parancsolni a konyhába s a bölcső mellé. Az élet azonban — évezredek óta — igazolja, hogy az ésszerű családtervezést össze lehet egyeztetni a női munkával, tanulással, s hogy a gyermekszületést és az anyaság meg tud férni a termelésben való részvétellel. Igazat kell adni viszont a gyári és otthoni műszak terhével küzdő munkásasszonyoknak vagy a mezőn, ház körül s otthon is helytálló falusi nőknek, amikor azt kérik, hogy a társadalom (és a férjük) fokozottabban siessen segítségükre: mosógéppel és napközi otthonok építésével éppúgy, mint több megértéssel, jóindulattal.

Nagyfokú eltérés mutatkozik e kérdés tekintetében a szocialista országok közt is. Albánia és Bulgária szaporulati hányadosa a legmagasabbak közé tartozik, ezzel szemben az NDK, Magyarország, Csehszlovákia népe hátul áll a népességnövekedés európai listáján. A szovjet, lengyel, jugoszláv népek lendületesen gyarapodtak a háborút követő két évtizedben, csupán néhány éve mutatkozik náluk apadás. Hazánkban másfél évtizedig tartó impozáns növekedés után gyors csökkenés

Az egykés Darócson „üres” az I–IV. osztály

állt elő a hatvanas évek első felében. Az ismert intézkedések nyomán azonban néhány éve ismét az európai demográfiai növekedés élvonalába tartozunk.

*

Akármerre közelítjük meg hát a problémát, kiderül, hogy a szaporaság vagy egyke, egyse sok-sok tényezőre vezethető vissza — koronként, népenként, sőt tájanként, népcsoportonként —, s az okok közt gazdasági jellegűek éppúgy szerepelnek, mint lélektaniak, biológiaiak avagy történelmiak. Ez utóbbiak — úgy vélem — különösen sokat mondanak. Hadakozott-e sokat egy ország, s győztese vagy vesztese volt-e az utóbbi háborúknak? Egyenletesen fejlődött-e, avagy súlyos válságok rázkódtatták meg? Más vonatkozásban: elérte-e valamely nép, nemzeti-ség, társadalmi osztály a maga alapvető célkitűzéseit, ki tudta-e teljesíteni önmagát avagy törekvése megbíesaklott, félresiklott?

Mínt hogy nem tudok a kérdéshez szenvedély nélkül hozzáállni, sok minden fáj. Az például, hogy míg a magas kultúra távolról sem foglalkozott kellő mértékben a demográfia jelenségeivel, addig egyes szubkultúrák igenis nagy figyelmet szentelnek e kérdéseknek. Az érmelléki falvakban éppúgy, mint a szamosmenti Felőrön, Kolozsváron vagy Aradon bizonyos vallások tagjainak sok a gyermekük, e családok örvendenek az újszülöttnek, a szülők szívesen vállalják utódjaik nevelését, eszük ágába sem jut a vicclapból származó alternatíva: kicsi vagy kocsi?

A nagy megrázkódtatások visszavetik a népszaporulatot. Amerika XX. századi történelmében a demográfiai mélypontot a harmincas évek eleje, a gazdasági válság jelzi. Az egyének életében azonban nem „kell” föltétlenül kataklizma ahhoz, hogy a szaporulat rosszul alakuljon. Sőt, néha a jó irányú változás is rossz demog-

ráfiai következményekkel járhat. Így például az urbanizáció. Általános érvényű népmozgalmi tapasztalat, hogy a falujukat otthagató fiataloknak ritkán van sok gyermekük. A városon való megtelepedés, az új környezetbe történő beilleszkedés, a lakásszerzés és szakmatanulás annyira leköti figyelmüket, úgy igénybe veszi erejüket, hogy a gyermekek számára már kevés jut. Egykésebbek a törzsökös városiaknál.

Az erdőhátai Alsótőkön, Szarvaskenden, Moróban, Esztényben, Lozsárdon sokat jártam úgy 25—28 évvel ezelőtt. Szapora népességű volt Kolozs megyének ez a tája. Papokkal, tanítókkal, orvosokkal beszélgettem akkoriban, s azt mondták, azért sok ott a gyermek, mert elhagyatott vidék, a nép megmaradt az ősi állapotban. A tavasszal többször jártam arrafelé. Egyre kevesebb a gyermek. És ezt ugyancsak az elmaradottsággal magyarázták. Messze van oda a város, az ipartelep, a vasút, a műút, kevés a munkaalkalom, a fiatalság tehát elhúzódik, kevés ember alapít családot s nevel gyermeket.

Másfelé viszont — például a Brassó körüli Hétfaluban, a Torda körzetéhez tartozó Polyánban, Aranyosegerbegyen, Lónán, a Kolozsvárhoz közel eső Apahidán, Gyaluban, Szászfenesen, több Arad-közeli faluban — nagy a szaporulat, noha egyik-másik helység ezek közül valaha demográfiai hiányt mutatott fel. De a városok, ipartelepek vonzásában sok, más vidékről származó fiatal telepedett meg ott és alapított családot. Meglepő demográfiai fordulatnak vagyunk hát tanúi: míg hajdan — s itt-ott még ma is — a távoli hegyvidéki és mezőségi falvak, tanyabokrok alkották a nagy vitalitású körzeteket, ma a városok övezetei kezdenek azzá válni.

Míg országos viszonylatban — mint már említettük — az utóbbi években nagyot javult a helyzet, addig a „klasszikusan“ egykés tájakon, például Kalotaszegen, a Maros alsó folyása avagy a Temes, Bega, Krassó mentén nem sok

Népes iskolaudvar (Asztalos Sándor felvétele)

változott. Egy-két váratlan „vendég” jöttén kívül minden maradt a régi. Mi lappang emögött? Vajások asszonyok, vén boszorkányok bűnös ténykedése, a nők ősi „védekező” módszereinek sikeres alkalmazása, modern fogamzásgátló szerek használata?

Védekezési „technikákon” innen és túl kutatom a gyermekellenes felfogás lélektani, szociológiai okait. Személyes tapasztalatból tudom, mit kell küzdenie a munkába járó anyának, ha lelkiismeretesen akarja gondozni a gyermekét, ismeretes az is, hogy még mindig nem elég a bölcsődei férőhely, s mennyire nehéz „pót-mamát” kapni. De tény az is, hogy sok esetben épp ott a legkevesebb a gyermek, ahol volna gondozó nagymama, ahol telne háztartási alkalmazott fizetésére avagy az asszony nem jár munkába.

Mi az oka ennek? Erre a kérdésre kellene körültekintő, tudományos megalapozású választ kapnunk.

Talán nem tévedek, ha azt állítom: a divat is gyermekellenes. A miniszoknya és a forró nadrág, a trapéz-nadrág, farmernadrág, a bikini meg egyéb holmi hadilábon áll a terhességgel.

Persze, jól tudom, hogy nemcsak ez a tényező érvényesül. A kis fizetés, a rossz lakás vagy egyéb anyagi körülmények is érvényesülnek. De német, cseh-szlovák, magyarországi, osztrák és más adatok igazolják, hogy ahol törvényes keretek között megengedett az abortusz, a kérvényező nőknek egyharmada sem hivatkozik anyagi nehézségekre. A legtöbbjük azt állítja, hogy a gyermek „akadályozza” őket valamiben. Ez a valami pedig lehet gépkocsivásárlás, külföldi utazás, a karcúság megőrzése, a hódítóképesség fenntartása, s csak kevés esetben van szó arról, hogy a gyermek a továbbtanulásban vagy hivatása teljesítésében gátolná a mamát.

Ha az ember sokfelé beszélget erről a kérdéstről, ha éveken át gyűjti megfigyeléseit, mindent eszerint kezd vizsgálni, s akkor egyet-mást másképpen lát, a közfelfogástól eltérően. Bocsáttassék meg, hogy egy-két ilyen meglátásomat szóvá teszem.

Kezdjük az iskolai neveléssel.

Féléves kisfiam van, s tapasztalhattam, hogy az egészségügy mit nyújt az anyának és gyermeknek. Bábaasszony, védőnő, orvosnő járja a házunkat, s jótanácsoktól kezdve drága gyógyszerekig mindent megadnak, hogy a csecsemő és anyja egészséges legyen.

Mit tesz azonban az oktatás? Megtanítja a lányokat jól könyvelni, szőni, épületeket rajzolni, de az anyaságra nem készíti fel őket. Hiba volna azonban ezért elsősorban az iskolát elmarasztalni. A felfogás „benne van a levegőben”. Míg a régi világban a nőt szinte kizárólag anyának, feleségnek nevelték, a mi oktatásunk — nagyon helyesen — egyéniségének teljes kibontakoztatása, egyenjogúságának biztosítása végett minden pályára előkészíti őt. Eközben azonban, úgy tetszik, elfelejtkezünk arról, hogy a nő természetes hivatása az anyaság. Ezt nem lehet elhallgatni, megkerülni. Az anyaságra történő előkészítés, a leendő anyák ilyen irányú nevelése éppolyan fontos feladata kellene hogy legyen az oktatásnak, mint a lányok egyéb irányú képzése.

A koedukáció azonban egy kalap alá veszi a fiúkat és lányokat. Mintha nem lenne köztük különbség. Félreértés ne essék, helyesnek tartom, hogy a nők és férfiak közé emelt mesterséges válaszfalakat ledöntsük. Jó, hogy a nők számára

megnyílt az élet valamennyi területe, köztük az iskola is. De nagyon is helytelen felfogás nem számolni a nemek biológiai alapú, természetes különbségével. Mert e különbségből sajátos társadalmi szerepek, feladatok következnek. És ha a lányokat nem készítjük fel nemi jellegükből eredő feladataik betöltésére, nem felelnek meg e feladatoknak. Magyarán mondva: rossz anyák lesznek. A kellőképpen föl nem készült anyák pedig hiányosan gondozzák, rosszul nevelik a jövő nemzedéket.

A férfiak számára kötelező a nemük jellegéből fakadó katonáskodás. Mint ismeretes, a hadseregnél a harcászaton kívül az ifjú sok hasznos készséget sajátít el, fejleszt ki: fegyvelmezett lesz, összetartóbb, edzettebb, bátrabb, küzdőképesebb. Tekintsünk most el attól, hogy egyszer megvalósul a világbéke, nem lesz szükség hadseregre, s a mai valóság talaján állva vessük fel a kérdést: ha szükségesnek tartjuk bizonyos férfias erények fejlesztését, miért mondunk le a nagyon is szükséges, nélkülözhetetlen női erények ápolásáról?

Pártunk főtitkára sok-sok évvel ezelőtt tette szavá, hogy rosszul alakul az országban a szaporulat, sok a probléma a gyermeknevelés körül. Akkoriban orvosok és demográfusok, lélekbüvárok és nevelők cikkeztek a lapokban a kérdéstről, előadást tartottak tévében, rádióban, művelődési otthonokban, aztán éveken át nem hallottunk népmozgalmi problémákról. Holott a demográfiai helyzet tanulmányozása, a közvélemény ilyen irányú tájékoztatása — ha kell, felrázása — nem csupán egy hónapig tartó „csata“. Mert bizony nagyon is keveset tudunk e tekintetben. Miért mutatkozik például oly nagy eltérés hazánk egyes tájainak szaporasági hányadosa között? Felmértük-e tudományos eszközökkel az eddig foganatosított intézkedések hatékonyságát, eredményességét? Vagy, hogy a magunk szorosabb értelmezésű háza táján seperjünk: tudjuk-e, hogy a nemzetiségek népmozgalmi adatai miért olyanok, amilyenek?

Az említett főtitkári beszéd után öt évvel nálunk is megalakult a Demográfiai Bizottság. Üdvözlőnk kell ezt a megalakulást. Reméljük, hogy az ezután végzendő kutatások sok kérdésre adnak majd választ, hozzájárulnak a helyzet javításához, s oda hatnak, hogy az oktatás éppúgy, mint a sajtó, rádió, tévé és a különféle társadalmi szervezetek, ne szezonmunkának tekintsék a népmozgalmi helyzet tanulmányozását és a közvélemény ilyen irányú tájékoztatását, hanem állandó feladatnak.

*

Százados tapasztalat, hogy a család „lelke“, igazi összetartója az anya. Érzelmiben ő közelebb áll szüleihez éppúgy, mint gyermekeihez. De ezen túlmenően a férfiak jelentős része mindig is távol volt a háztól, családtól, hol háborúskodás, hol kenyérkereset végett.

Manapság mindez fokozott mértékben érvényes. Soha ennyi férfi nem járt be faluról városra dolgozni, mint most, s nem tartózkodtak annyian távoli építkezéseken, ipartelepeken sem. De nem járt ennyi tengerészünk, halászunk sem távoli vizeken, nem küldtünk ki ennyi gépkocsivezetőt, repülőst messzi utakra s geológusokat, ipari vagy kereskedelmi szakembereket a világ minden részébe. Megadunk-e minden segítséget az otthon maradó anyáknak, hogy összefogják a családot s kellőképpen tudják nevelni gyermekeiket?

Az ingázásról a szociológusok többnyire elmarasztalón nyilatkoznak — mint szükséges rosszról. Szó se róla, áldatlan állapot, ha a férfi a családtól távol keresi meg a kenyerét, és csak hetenkint, félhavonként jár haza. De a napi 30—40—50 kilométeres eljárás nem rossz minden tekintetben. A férfi dolgozik az iparban, az asszony a mezőn, az egyik hozza haza a pénzt, a másik a terményt. Sokszor világitották meg ezt a helyzetet hol az ipar, hol a mezőgazdaság oldaláról, most azonban közelítsük meg a család felől.

Ami a fő: az anya otthon marad. A mezei munka pedig nem olyan szoros, nem olyan fegyelmes, mint az ipari. Az anya többet lehet a gyermeke mellett, gondosabban ápolhatja, nevelheti. Ugyanakkor 2—3 gyermek mellől is eljárhat a mezőre, s amint sok példa bizonyítja, 180—200 napot vagy többet is dolgozott. Ilyen körülmények között az asszony össze tudja egyeztetni a társadalmi megbecsülést, anyagi jövedelmet biztosító termelőmunkáját anyai küldetésének teljesítésével.

Az ingázás mellett szól még sok minden. Említettem, hogy a városba költözés mennyire meglátszik az ilyen családok csökkent termékenységén. Az ingázó férfi családja ezzel szemben nem szakad ki természetes környezetéből, felesége nem válik meg a földműveléstől. Ez az egyenletesség, folyamatosság sokat számít: biztosítja a család nyugalmit, megszokott, természetes életét, ebbe a természetességbe pedig beletartozik a hagyományos számú gyermekek szülése és felnevelése is.

Egyes közigazdászok az ipar szempontjából nézve a kérdést azt mondják, hogy az ingázó munkásokat előbb-utóbb városban kell letelepíteni. Én azt vallom, jó, hogy ilyen óriási áttelepítésre nincs lehetőségünk. Különben sem biztos, hogy a némelyektől kihalásra ítélt falvak elnéptelenednek majd a távoli jövőben. Ha nyugaton a nagyvárosok körül kialakultak a „hálószoba“-városok, ahol az emberek természetközeli és kisebb, „melegebb“ közösségekben laknak, akkor mi azokat a falvainkat, ahonnan a munkások tömegesen járnak be dolgozni, a jövőbeli hálószoba-városok kezdeményeinek, csiráinak tekinthetjük.

És építési, városfejlesztési problémáinktól eltekintve e falvakról, az ingázásról már csak azért sem mondhatunk le, mert a falu családi élete általában ma is meghittebb, erősebb, belterjesebb. A legtöbb helyütt még egy kenyéren, egy fedél alatt élnek a nagyszülők, szülők, unokák, ami a gyermeknevelés szempontjából, az új nemzedék érzelmi gazdagsága tekintetében sokat számít.

*

A fiatal férfiak jelentős része nem sokat törődik azzal, hogy van-e gyermeke vagy sem. A húszegynéhány éves házasemberek javát a munka foglalja el, a műszaki kérdések, a társadalmi tevékenység, s ez így is van rendjén. De hányan vannak, akik csupán a gépkocsival, a halászattal, az itallal törődnek, s kisebb gondjuk is nagyobb, mint a gyermek! A férfiak csak bizonyos kor eltelte után kezdenek fokozottan vágyani a gyermek után, így hát *elsősorban a nőktől függ*, lesz-e több-kevesebb gyermeke a családnak. A fiatal asszonyok java pedig természetes vágyának megfelelően több gyermeket akar.

Mi történik azonban akkor, ha a nő nem képes óhaját érvényesíteni? A leg-

szébb művészi választ erre Illyés Gyula *Kiket szült Katalin* című versében olvastam:

*Szültem volna egy mérnököt.
Már-már világra hoztam. De előbb
meg kellett szülnöm egy jégszekrényt,
aztán egy új szobabútort.
Akartam szülni egy tanárnőt.
Meg is szülhettük volna, de
csak hatodiknak, hetediknek,
kilencediknek, mint a dédszülék.
Meg kellett szülnöm egy lakást,
ennek az idegennek itt,
aki pórásra vett tekintetével.
Meg kellett szülnöm egy kocsit,
belé a szomszédok áhítatát.
Meg kellett még szülnöm a nyugdíjainkat,
főleg az ő derűs
öregkorára, aki végül
e gyermekei után fölzabál majd engem is.
Meg kell még szülnöm temetésemet
olyanná, hogy csak félig fájjon
neki, a tetszelgésre jó étvágyúnak.
Meg akartam szülni magam.
Meg is szülhettem volna, ha
lehetett volna még kitől.*

Miféle jelenséggel állunk szemben akkor, ha a nő nem óhajt már gyermeket? Ha fontosabbnak tartja a kocsit, az új bútort, csónakházat, miegymást? Nem egy alacsony demográfiai termékenységű európai országban a családok harmadának egy gyermeke-sincs, másik harmada nevel egyetlen gyermeket, s csak a harmadik harmadban van két vagy több gyermek. Ezek a számok világosan jelzik, hogy a nők egy része maga sem akar gyermeket, annyira megtagadta ösztönös önmagát, természetadta hajlamát. Úgy is mondhatnók, elidegenedett önmagától. Ma, amikor sokat foglalkozunk az elidegenedés jelenségével, érdemes volna alaposan elemezni ezt a talán legemberellenesebb fajtáját. Mert ha valaha a tisztazugi aszszonyok az arzenmérgezésig jutottak el földszerző örületükben — és ilyen irányú elidegenedésükben —, akkor ma is messzemenő következményekkel járhat a nők gyermekellenes elidegenedése.

Hadd szóljunk a háztáji gazdaságról is. Hogy mi a gazdasági jelentősége, többé-kevésbé tudjuk. De nem kisebb a demográfiai hatása sem. Székelyhídon a ház körüli kertek pompás barackosok, szőlősök, fekete ribizlisek. Sokan hizlálnak a háztáji istállókban borjút, disznót, libát — állami szerződés alapján. Mindez kihat arra, hogy ott sok a gyermek, nem ritka a népes család. Mert ahol szőlőt ültetnek, gyümölcsöst telepítenek — ott bizakodnak. Ott meg akarnak maradni. És aki méhszint vagy borospincét épít, nemcsak önmagának, hanem utódjának is épít. Tehát utódot is akar és nevel.

A kiépített, beültetett háztájak többnyire — népes háztájak is.

Szanizlóról hétszázan járnak dolgozni Szatmárra, Nagykárolyba. Meg is lát-szik a falun: tele van új házzal, az emberek jól öltözködnek, sok a tévé, jégszekrény, kerékpár. És sok a gyermek is. A Gnánd családban, Preg és Pószet familiá-ban hatan-nyolcan ülnek asztalhoz. Itt a hajdani szegénység, a Degenfeld-urada-lom egykori béresei a legszaporábbak. A népmozgalmi eltérés még sok tekintetben körzetenként kimutatható. A hajdani szegénysorokon, a Rózsahegyen és a Homok-soron ma is több a gyermek, mint például a régi nagygazdák faluközpontjában.

Elbeszélgettem egy Szatmárra bejáró szaniszlói áccsal. Több gyermeke van, kettő közülük házasság előtt áll; az apa már megvette számukra a házhelyet, s elkezdte gyűjteni az építőanyagot. Miből telik nekik ennyi mindenre?

— Kétezer lejen alul a trösztnél nem keresek, de van úgy, hogy három-negyezer is üti a markomat. Aztán meg itthon, a faluban is akad munka. A feleségem is hoz terményt a házhoz, az állathizlalás is kifizetődő.

— A gyermekei nem vágnak el a faluból?

— Miért vágnának? Hiszen itt könnyebb építeni, családot teremteni. Aztán meg inkább itthon érzik magukat közöttünk.

Hozzátenném: a szaniszlói termelősövetkezet a jobbak közé tartozik, az idén például búzából 37 mázsás átlagtermést ért el.

Érdekes szaniszlói jelenség: a Homoki, Banuli, Jobb családban s más értelmiségi familiában is két-három gyermek van. Nagy dolog ez ma, amikor a falusi ember már nem érzi távolálló, elérhetetlen példának az értelmiségiek életét, hanem sok tekintetben követni iparkodik.

*

Valaha azt reméltük, hogy a magángazdálkodás megszűnése, a kisbirtokok egybetagosítása megszünteti a paraszti egykét. Nem így történt. Ma már tudjuk, hogy nemcsak a földéhség szülte az egykét, hanem sok más körülmény, s az anyagi okok mellett tudatiak is. Tény azonban, hogy bizonyos szociális intézkedések késlekedése is gátolta falun a demográfiai javulás bekövetkezését. *Ezért üdvözlhetjük örömmel, hogy a szövetkezeti tagságra is kiterjesztették ebben az évben a különféle családfelkészítő, gyermekvédő állami juttatásokat.*

*

Végezetül azt is mondanám, nem jó a gyermektelenség avagy az egyke, sem a tucatnyi poronty, a nyakló nélküli szaporodás, hanem a gazdasági és történelmi helyzetnek, az anyagi és kulturális lehetőségeknek és követelményeknek megfelelően ésszerű családtervezést kell megvalósítani, arányos gyermeklétszámmal.

Akármilyen fejlett legyen ugyanis egy ország, bármilyen színvonalra emelkedjék ott a gépesítés, termelékenység, szükség van bizonyos számú munkaerőre. A korosztályok közt pedig egészséges megoszlásra a termelő fiatalok, középkorúak s a nem dolgozó, eltartott nemzedékek közt. Ha azonban valamely országban, vidéken hosszú időn át kevés gyermek születik, ott kevés lesz a dolgozó az eltartásra, ápolásra szoruló öregekhez képest.

Ebből pedig sok baj származik. Feszültség keletkezik a nemzedékek közt, a fiatalok az idősek ellen fordulnak, hiszen növekvő terhet ró rájuk az eltartásuk. Jellemző ilyen vonatkozásban, hogy a nem szapora országokban az öregek nyugdíja, otthoni és intézményes gyógyítása, ápolása, valamint a magzatelhajtáshoz szükséges egészségügyi hálózat sokkal több költséget, munkát igényel, mint amennyit a családi pótlék, a szülőotthonok és gyermekkórházak, bölcsődék és óvodák egész rendszere. Semmiképp sem egészséges helyzet ez.

Az anyagi gondokon túl azonban sok lelki trauma, szociológiai, gerontológiai probléma is előáll. Növekszik például a magányos, elhagyatott, utód nélkül tengető, megkeseredett agkok száma. Ez nemcsak az egyes házak tájára hat nyomasztóan, hanem széles társadalmi körben is. Nem véletlen például, hogy a leg-

kevésbé szapora országokban, ahol magas az öregek száma (Svédország, Magyarország), ott az öngyilkosok aránya hasonlóképpen nagy.

Ahol kevés a munkaképes fiatal — kevés a munkaerő; a nemzetgazdaság munkaerőhiánnyal küzd, ami gátolja a termelés növekedését, visszaesést szül. Nyugat-Európa vendégmunkásairól sokat olvasunk. De kevesen tudják, hogy a külföldi munkaerőt nemcsak a szóban forgó országok fejlettsége igényli, hanem szaporasági apályja is. A statisztika bizonyítja, hogy azonos fejlettségű államok közül azok fogadnak be több vendégmunkást, amelyek népe kevésbé szapora. A helyzet pedig úgy alakult, hogy sok nyugati ország ma már nem tudna megenni idegen munkások nélkül.

Japán a világ harmadik gazdasági hatalma; az ipari fejlődés évi rátája tekintetében pedig az első helyen áll. Munkaerő-behozatalra mégsem volt szüksége hosszú évtizedeken át; mióta azonban csökkent ott is a születési arányszám, előregedés és munkaerőhiány kezd mutatkozni. Nincs szükség vendégmunkásra a világ második ipari hatalmában, az ugyancsak jelentős demográfiai aktívát felmutató Szovjetunióban sem. Csehszlovákiában, az NDK-ban viszont, s bizonyos fokig Magyarországon is, épp a fiatalok kevés száma miatt az ipar sok ágában és a mezőgazdaság jelentős vidékein munkaerőhiány mutatkozik, ami csökkenti a nemzetgazdaság, különösen a kevésbé gépesíthető építőipar teljesítőképességét.

*

Mit ér az a bizonyos obulus? Az előbbi érvekkel szemben barátaimtól vagy külföldi szaklapokban vitatkozóktól egyaránt sokszor hallottam, olvastam, hogy a mai öregek annak idején dolgoztak, nyugdíjárulékot fizettek, tehát letették obulusukat, s joggal elvárhatják, hogy most gondozzák őket. Nincs hát itt semmi probléma.

Nem ilyen egyszerű a kérdés. Mert a *ma* élő ember kenyerét *ma* kell megtermelni, s ezt csak *ma* dolgozó emberek tehetik meg. A hajdan letett obulusokból valóban épültek gyárak, készültek traktorok és vetőgépek, de ha *ma* nincs elegendő traktoros, kombájnos vagy kaszás, aki szántson, vessen, arasson, ha nincs *ma* élő molnár vagy pék, akkor nem készül el *ma* a kenyér. Az obulus-letevés tehát csak félgondoskodás a jövőről. Gyermekeket is kell nevelni!

Egyszerű, világos, természetes dolog ez.

Florica Cordescu
A dolgok titka

Pakulár-tor

Fenn a havas hátán
szomszéd csak a telt ég
Sercen a tél mintha
Isten fehér juhát
itt Erdélyben fejnék

Benn öregek járnak
tempós súlyos táncot
bocskortalppal irnak
fonottas kalácsot
Szálfaerdő sír fel
farkas-vonyítással
fenyőhöz kikötött
véres ló-bordával
Benn topogják járják
tempósan a táncot
Asztal az esztana
farkas-pománához
szopó bárány szökken
fogak vicsorától
Benn három pakulár
tempós táncot táncol
Sír a szél fagyos szél
ágya: üres kertek —
vadak vacsoráján
juhokat ügyeltek ...
kitépett gégével
kilenc nőtín szerte
kilencszer is kilenc
juhuk elveszejtve
Kutyák sebet nyalnak
véres szegyük páráll
Benn izzad kurjongat
a három pakulár
Egyik asszony miatt
csap a gerendára
mestergerendáról

asztal párkányára
Másik fiát várja
(fogoly fiát érti ...)
Harmadik hogy miért —
senki meg nem kérde ...
Cujka s bánat között
fonódik a hóra
Kinn véres korbácsok
csattannak a hóra
fejszék fényesednek
farkasvadászatra
(Harmadik faluból
kong a gyász harangja ...)
De ók hárman járnak
Hárman — metszett szálfák
Egyik asszony miatt
üt a gerendára
mestergerendáról
asztal párkányára
Másik fiát várja
hogy átadná botját
Harmadik — hogy miért?
honnan gondolhatnák ...
Táncukban az öröm
kősziklából ácsolt
ételruhájuk rejt
fonásos kalácsot
bocskortalppal rajzolt
fonottas kalácsot
... hogy reggel amikor
sírok táncot járnak
harmadik faluban
legyen pománának —
... amikor elindul
három subás isten
hogy hegyek táncára
juhokat kerítsen.

Biztató

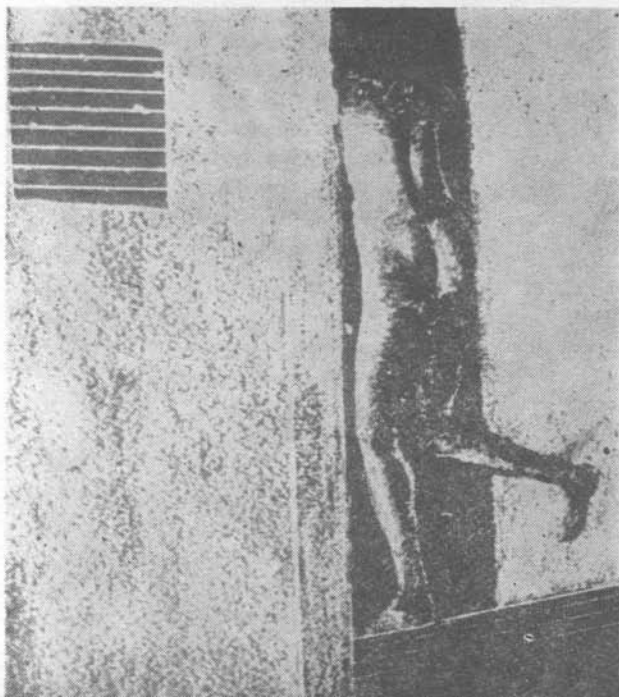
Ha a szemembe nézel
láthatod
szemem
nem a csillagokból lett
a földön
göröngyök közt
talált rá anyám
egy harmatos reggelen
mikor a
körtefán

sárgarigó fütyölt —
azóta
örzöm
tompa tüzét a
rögnek
azóta várlak egyre.
Tudnál-e kék virágja
lenni
szememnek?

Volt

Volt egy éjjel, amikor a fák
járni kezdtek a folyó partján,
volt egy éjjel amikor parázból
szökkent egy lány,
mellén a napot hordta,

vállán a sápadt holdkaréjt
s táltos fehér lovam egyedül nyargalt
a fekete felhő járásában —
Istenem, hol lehettem akkor én?

Pusztai Péter:
A halál — pletykákból

CSALÁD ÉS ÉRTÉKREND

A családi élettel kapcsolatos legtöbb kedvező vagy kedvezőtlen statisztikai tény egyéni és társadalmi dimenziókban szétágazó értékrendi okláncolatokat is takar. Ki állíthatja, hogy nem húzódik meg értékelő beállítódás, magatartás vagy meggyőződés, életfelfogás vagy világnézet a demográfiai robbanás, illetve beszűkülés (egyke, egysé) adatai mögött; a családi kötelek lazulását vagy a házasság-életforma igenlését, a válások s a házasságon kívüli születések gyarapodását bizonyító számok háttérben; vagy a családok mindennapjait kitöltő félelmek és remények, a családtagok kapcsolatait betájoló kölcsönös érzületek vagy felismerések, tervek és döntések, veszekedések és megbékélések alapjainál? Az értékvilág mechanizmusai élet-tani és nagytársadalmi áramok modellálásában a család minden lépését és egész tevékenység-rendszerét szabályozzák.

Az érték-szféra személy- és családformáló szerepét bizonyító tapasztalati nyersanyag feltárásában főleg az etnológia és művelődés-antropológia jeleskedik. Sok az érték-tani, filozófiai, művelődéstörténeti, erkölcs-tani és esztétikai spekulatív felismerés is. Gyakorlati hasznosíthatóságuk azonban mindenekelőtt a pedagógiai, pszichiátriai, joggyakorlati és társadalomlélektani, kommunikációtani és praxeológiai megközelítéseknek van. Az idevágó kutatások arról győznek meg, hogy az érték-rend problémaanyaga szervesen illeszkedik a mindenkor-i társadalmak ideológiai rendszerébe, s felmérése, értelmezése és ügykezelése időszerű társadalompolitikai igény. Sok szintű és árnyalt megismerését az értékrendi tájékozódás és tájékoztatás gyakorlati fontossága s nem utolsósorban az a felismerés tüzi napirendre, hogy a jelenségkör alapos ismerete áttételesen hozzájárulhat az optimális politikai, gazdasági, művelődési és mindenfajta szociális és személyiség-modell formálásához.

A következőkben a családi élet értékrendi megnyilvánulásai-val kapcsolatos tájékozódó vizsgálódás első lépéseit kíséreljük meg axiográfiai és axiometriai család-vizsgálati eljárás megalapozásához.

Kultúra és értékrend

A család értékrendje adott társadalmi lét művelődési valóságának szerves része, annak kiscsoportszintű jelentkezése.

Ha elfogadjuk azt az értelmezést, mely szerint a kultúra történelmileg és társadalmilag meghatározott munkatevékenység alapján és annak koordinátái között elsajátított információ működési állapota, elfogadhatjuk azt a kiegészítést is, hogy az értékrend az információk olyan működésszintje, mely alkalmas arra, hogy tevékenységünket s minden irányú illeszkedésünket társadalmilag meghatározott minták alapján szabályozza. Ebből következik, hogy nincsen kultúra értékrend nélkül, hogy az értékrend értékformák összetartozó rendszere, s az is, hogy az értékrend a kultúra ideológiai szférájának alapszövege. S minthogy lényegüket illetően mindezek

elsősorban az értékrend funkcionalitására utaló megállapítások, figyelniük kell arra a felfogásra is, mely szerint az érték a szubjektum viszonya az emberi munka anyagi és szellemi eredményeihez (B. A. Csagin), vagy arra a történelem-antropológiai megfogalmazásra, mely szerint az érték az ember lényege kibontakozásának előidézője és feltétele (Heller Ágnes). S ha tekintetbe vesszük, hogy Marx szerint az emberi lényeg társadalmi viszonyok összessége, s alkotóelemei a munka, a társadalmiság, az egyetemesség, a tudatosság és a szabadság, elvont megfogalmazásban előttünk áll az értékrend teljes problematikája: keletkezése és alakzatai, létformája és funkciója, vízszintes és függőleges dinamikája.

Cselekvéstani megközelítésben az érték a szükséglet- és érdekalakzatok koordinátái között értékelő ember cselekvéseiben eszmei valóságként, illetve tárgyi és eszmei dolgok értékességét becsülő mértékként határolódik el. Az egyéni és társas tevékenységek minden szintjén és formájában jelen van, ténylegességben és képességben, objektívan és jelszerűen, de mindig üzenetszerű töltéssel. Funkciója cselekvés-tájékoztató, illetve betájolás és tevékenység-szabályozás. Az értékek láncolódásából alakult értékrendszer révén értékmozgás érvényesül, a kultúrák egész szövetében. Egyrészt a kultúraalkotó, kultúrahordozó és kultúraalkalmazó tényezők által, másrészt abban az értelemben is, hogy az ember nembeli lényegének és létének minőségi szolgálatát értékkonfliktusok és értékforradalmak, mutációk és zavarok, győzedelmeskedő és megújuló értékideálok, normák és mértékek jelzik.

Az értékérés egyéni és kollektív készségét a mindennapok gyakorlatában minden kultúra kialakítja. Eszmei síkon az értékesség értékeszmény és értéknorma konstellációjában jelenik meg. Az előbbi a felső értékhatárt, az utóbbi az alsót jelzi. Az értékelő ember pszichikumában ez az a mechanizmus, mely mértékként működik s mellyel ítéleteinkben a dolgok értékelteliségi fokáról döntünk. Vizsgálatok bizonyítják az érték, illetve értékelések kialakulásának társadalmi meghatározottságát s többek között azt, hogy az értékelés módozatai és formái az ember személyiségében értékrendszerré szerveződnek, s életutakat szabályozva az emberek típusos elkülönülését eredményezik (J. S. Bruner, C. C. Goodman, C. Morris, Varga Károly).

Nem feladatunk az értékrend és érték rendszeres kifejtése, éppen ezért csak utalunk a kérdéskör olyan jelentős vonatkozásaira, mint az érték és értékrend egyéni, egyén- és csoportközi dinamikája, történelmi mozgása, tárgyasulása és jel-tana az emberi társadalmak alapszerkezetének meghatározó rendszerében.

Értékközpontú családvizsgálódásokról

Elsődleges-csoport minőségében a család, státus-, szerep- és kommunikációs adottságai között, értékrendjében (tagjainak érdekeiben, érdeklődésében, meggyőződésében) viszonylagos öntörvényűséggel a mindenkori nagytársadalmi értékrendet reprodukálja. Mindennapi helyzeteiben az értékrendi jelzések egy része tárgyasult jelretegekben tör felszínre, más része egyedi viselkedésben, illetve személyközi kapcsolatokban.

A lakás, a háztartás tárgyai és eszközei izlésállapokra utalnak, az elrendezés, tisztaság és öltözködés szép- és rendérzékre, a családnépesedés családépítő szándékra, gyermek-, illetve családszemléletre, esetleg közösségpolitikai magatartásra figyelmeztet. A házastársi viszony kölcsönös megbecsülésre és igazságosságra, a

szülő—gyermek kapcsolat nemzedékközi békére vagy ellentétre, a kis- és nagytársadalmi bekapcsoltság pedig a társadalmiasultság fokára, a különféle javak ranghelyzete viszont életfelfogásra, világnézetre vagy eszményrendszere enged következtetni. A kulturális ellátottság az érdeklődés fokát és tagoltságát mutatja, az időbeosztás és időkihasználás a munkamagatartást és a szervezethez, az életvitel az értékebeállítódást, a családi légkör pedig az otthon értékszintjét tükrözi. Mindezek a jelzések nemcsak feltűnnek a társadalom- és emberismeret mindennapi gyakorlatában, de minősülnek, s a köznapi családismereti technológia szabványosított alapjaivá és eszközeivé válnak.

Nagyfokú életközelséggel mutatkoznak meg a család értékdimenziói a szépirodalmi alkotásokban. Minden valamire való mű a valóság teljességét szándékolja, de közelítő ereje az axiológiai szinttől és üzenettől, az író jellemalkotó érzékétől, a jellemek s egyéb értékhordozó közegek értékelméleti vezéreltségétől függ. A nagy családregényekben (*A Thibault család*, *Elvarázsolt lélek*, *Forsythe-Saga*, *Rokonok*, *Égető Eszter*) ugyancsak a szereplők jellemvilága és környezetük értékátjóltsága az üzenet- és dokumentumhordozó. Nem tévedünk nagyot, ha azt mondjuk, hogy például az olyan családtárgyú munkák is, mint Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* vagy Herédi Gusztáv *Sóhajt a fenyves* című írása, eltérő, de egyaránt hatékony írói módon éppen emberi kapcsolatok értékdinamikájával dokumentálják azt a családtípust, amely hagyományalakokba fogódzkodó szívósságát és védettségét külső korróziós erők ellenében belsőanyaközpontú axiológiai vezéreltséggel táplálja, illetve azt a családot, amely kívülről irányított elidegenültségében a tekintélytartás, illetve presztízszfogyasztás és kifelélézés értékszakadékein némul el.

A köznapi és irodalmi családismeret érvényessége és hitelessége nem minden esetben magasfokú, de ez nem jelenti, hogy eljárásaik kiindulópontként ne lennének értékesíthetők tudományos igényű családismeret céljaira. A felsorolt tárgyi és alanyi jelzések számai ugyanis mindkét esetben — a mindennapi gyakorlatban éppen úgy, mint az irodalomban — dinamikus szerkezeteik és összefüggéseik szerint a család értékrendi szférája felé mutatnak.

A család és minden más társadalmi alakulat *értékrendrajzát* (axiográfiáját), illetve *értékmérési* (axiometriai) vizsgálatát éppen az átfogó jelleg, a jelenségkör információ-sűrítettsége s ennél fogva a gazdaságosság és az érzékenység teszi indokoltá. Az értékfókuszú családismeret ugyanis nagy felületen és mélységben enged következtetni a család al- és felettes rendszereinek szerkezetére és működési jellegzetességeire, dimenzióira és kondicionáltságára. A kolozsvári értékelméleti iskola (Böhm Károly, Varga Béla, Bartók György, Tavasz Sándor) már a századfordulón bizonyítja az értékrend cselekvésszabályozó funkcióját, s Böhm axiológiájában tétel-szerűen a választás értékelő aktusának személydiagnosztikai szerepét is hangsúlyozza („Mondd meg nekem: mit praeferálsz? s én megmondom neked: ki vagy?“ *Aziológia vagy értékten*. Kolozsvár, 1906). Az érték kategóriával sok pedagógiai, lélektani, szociológiai, cselekvéseméleti és művelődésantropológiai szerző (E. Spranger, E. Durkheim, Dékány István, Max Weber, F. L. Znanieckij, P. Sorokin) dolgozott, az értékfogalommal a polgári társadalomtudományok balszárnya is operál (G. Gurvitch, C. W. Mills), s a személy- és társadalmi értékrend vizsgálati megközelítése eltérő elnevezések alatt eredeti megoldásokat eredményezett. Így: L. L. Thurstone magatartásfelméréseit, Szondi Lipót sorselemzését, illetve ösztöndiagnosztikáját, Noszlopi László jellem- és világnézetpróbáit, L. I. Moreno szociotesztjeit, vagy C. Morris életút-modelljeit. Mindezek az eljárások az egyén értékelő választási aktusára épülnek, a személyiség értékvonatkozásait működtetik, s esetleges hatékony-ságuk éppen ezzel függ össze.

A szocialista valóság sürgető ösztönzésére az érték kategória a materialista filozófiai és társadalomtudományokban is különböző jellegű és szintű kutatások tárgya lett (Lukács György, Heller Ágnes, A. Tánase, Kallós Miklós, Roth Endre, P. Apostol, Gáll Ernő, L. Grünberg), s kialakulóban vannak rendszertanilag önálló axiólogiák is (V. Tugarinov, Barna József, O. S. Drobnyickij). Ugyancsak a gyakorlat sürgetésére, ha kissé megkésve is, megindult a személyiség értékrendi vonatkozásainak empirikus feltárása (barát- és párvalasztás, magatartás, izlésállapot, életfelfogás, műveltségállapot, életmód, életvitel, eszményrendszer) különböző hagyományos, eredeti vagy alkotó módon továbbfejlesztett technológiák alapján (Z. Bauman, Donáth Blanka, V. B. Olsanszkij, N. Bellu).

A család értékrendje összefüggésében elsősorban a csoportokra, illetve azok értékrendszerére vonatkozó szociológiai, szociálpszichológiai és kommunikációtani vizsgálatok érdekelnek. Régebbi elméleti és empirikus vizsgálati munkák mellett (Farkas Geiza: *Az emberi csoportok lélektana*, 1916; Dékány István: *Bevezetés az interpszichikai megismerés elméletébe*. Kolozsvár, 1919; Mikó Imre: *Családviszonyok. Az erdélyi falu...* Kolozsvár, 1932; Venczel József: *Családkutatás és nemzetségtan*. Erdélyi Iskola, 1936—37. 5—6.) konkrét művelődéstörténeti és családszociológiai vonatkozású, szociográfiai, életrajzi és önéletrajzi művek nyújtanak eredeti anyagot. A Le Play-féle összehasonlító monografikus családkutatásokra visszavezethető statisztikai, életritmus- és monografikus családfelmérések keveset mondanak a csoport értékrendi vonatkozásairól. Egyébként a kiscsoportok szociológiai és társadalomlélektani törvényszerűségeinek szakszerű vizsgálata az utóbbi évtizedekben bontakozott ki. A „szemtől szembe” csoport („face-to-face” — C. H. Cooley), az „elvárások” (M. Weber), a „csoportdinamika” (K. Lewin), az „emberi kapcsolatok” (E. Mayo), a csoportosulások lappangó hálózata (L. I. Moreno), a „szerep-státusz” (R. Linton, T. Parsons), a „kommunikáció” (G. H. Mead) s a „vonatkozási csoport” (R. K. Merton) azok a kategóriák, melyek kísérleti megközelítése árnyaltabbá tette idevágó ismereteinket. E kategóriáknak s a kutatási technológiáknak szocialista körülmények között történő honosítása a dialektikus materialista társadalomtudomány metodológiája szerint az utóbbi évtizedben vált gyakorlattá.

A kifejezetten családvonatkozású értékrendvizsgálatok mellett, mint amilyen a családtagok közötti rokonszenv, munkaethosz, eszményrendszer, izlésállapot, nemzedéki viszony, szerelem és családtudat (Mérei Ferenc, J. Dumitrescu, Sas Judit, Harsányi István, Sipos Zsuzsa, Lukács Tibor, Fekete Gyula, A. Darie, Pataki Ferenc, C. Ștefănescu, Dobos László), családaxiólogiai vonatkozásokat érintenek a rétegződésre (Ferge Zsuzsa), az életmódra (Szántó Miklós, I. Trandafir), a termékenységre (Szabady Egon), a szabad időre (Szalai Sándor, Albert Ferenc), a munkaerőköltségre (Gh. Berescu), az ifjúság életfelfogására (Varga Károly, O. Bădina) vagy a csoport rejtett ideológiai szerkezetére (Hunyady György) vonatkozó kutatások is. Az empirikus kutatások tartalmi gazdagodását jelzik az előítéletekre, a „bűnbak”-ságra, s általában a hamis tudatra, az elhajló és torz viselkedésformákra vonatkozó feltárások.

A röviden vázolt értékrendi vizsgálódások ne keltsék azt a benyomást, mintha a szociológia és pszichológia vagy egyéb embertudományok kísérleti és alkalmazott törzsanyagában az értékjelenségek funkcionális súlyuk arányában szereplnének. A feléfordulás nincs arányban a funkciószúlyal, s ez azt is magában hordozza, hogy az egyén, csoport és nagytársadalom értékjelenségeinek empirikus kutatása és műszaki problémái közös tető alá kívánkoznak. Egy régebbi írásunkban (*Viselkedés, értékrend, axiometria. Korunk*, 1970. 5.) ilyen értelemben szözlünk az axiógráfia

és axiometria konstituálásának időszerűségéről. Ez a sürgősség nemcsak belső tudományos és tárgylogikai szempontból, de társadalmi oldalról is mindegyre nyomósabb. Szocialista társadalmunkban ugyanis mind a vezetés-, irányítás- és döntéstudomány ismereteinek alkalmazása során érvényesülő kibernetizálódás, mind pedig társadalmunk minden irányú kapcsolatrendszerének humanizálódása s egész emberi tevékenység- és cselekvésrendszerünk orientációja így vagy úgy axiológiai megfontolásokat érvényesít. A szocialista értékrendi megfontolás tényleges és egyetemes érvényesítésénél semmi sem fontosabb, azonban *megfelelő mérőeszközt* feltételez. Ilyen mérőeszköz pedig csak az eszmények és a tények tudományos összevetéséből születhet.

Vonatkozik ez mindenben a családra is, azzal a megszorítással, hogy általánosabb érvényű összefüggések keretében utat kell nyitnunk családtársadalmunk sajátságos *nemzetiségi értékjelenségeinek* irányában is.

Valóság, eszmény, utópia

Megoszlanak a feltevések a család eredete tekintetében, s még változatosabb azoknak az elgondolásoknak a száma, melyek a család jövőjét fürkészik és munkálják. Az utóbbiak között szép számmal vannak eszmények, utópiák és irreális elképzelések is. Nem ritka az „anthropological fiction“-szerű ötlet (Heller Ágnes—Vajda Mihály), s a „válság“-pániktól fűtött temetési hangulat sem. Mindez azonban kis mértékben zavarja azt a tényt, hogy ez a társadalmi alakulat emberi egzisztenciánk dialektikájában gyökerezik, mindennapjaink döntő szervezési központja, s minden emberi létezés előfeltételét, a népek történelmi folytonosságát, a biológiai és a társadalmi újratermelést munkálja. A családnak ez a kettős funkciója alapvető s történelmileg lényegében állandó. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy a család mint elsődleges társadalmi csoport makroszociális hatásokra (termelőmód, termelési viszonyok) szervezeti és intézményes formáját (vérrokonsági család, punalua család, patriarchális monogám nagycsalád, monogám kiscsalád, polgári, proletár, szocialista család) s ennek megfelelően belső és külső kötelekeinek tartalmát és működési jellegét ugyan változtatta és változtatni is fogja, de funkcionális érték jellegű alaphatározománya, az *újratermelés*, történelmi létét és értékét nemcsak bizonyítja, de mindennel szemben elégségesen indokolja is.

Bár egyes családszociológusok napjaink polgári és szocialista családtípusának szerkezeti és működési változásából, funkcióinak, a családtagok egymás közti viszonyának módosulásából a családforma válságára, illetve megszűnésére következtetnek, tekintetbe kell vennünk a nagytársadalmi háttért (a termelőmód megváltozása, ipari forradalom, női emancipáció, városiasodás, információrobbanás), melynek közegében a család funkcionál. Könnyen belátható, hogy a mai valóság hosszú *fejlődés* eredménye, s nem általában a család válságáról, hanem a polgári házasság és család bomlási, s a szocialista család, illetve házasság születési tüneteiről van szó. Polgári és szocialista szociológusok egyaránt erre vagy ehhez hasonló következtetésre jutnak. (M. Sorre red.: *Sociologie comparée de la famille contemporaine*, 1955; A. Khartchev: *Quelques tendances de l'évolution de la famille en URSS et dans les pays capitalistes*; in: *La sociologie en URSS*, 1966.; Kulcsár Kálmán: *A család szociológiai problémái*; in: *Az ember és társadalmi környezete*, 1969.)

A fejlődés az eddigi történelmi családformákban könnyen bizonyítható. Megmutatkozik ez a nemek közötti kapcsolat jellege tekintetében a rendezetlenségtől

a mind teljesebb rendezettség felé történő haladásban; a nő és férfi viszonyában a tényleges egyenjogúság fokozódó érvényesülésében; a párválasztásnál pedig a szerelem, illetve a szabadság növekvő szerepében. Mindhárom tendencia *törvény-szerűen* jellemzi a szocialista családmódot, s inkább szórványosan és véletlenszerűen a polgári családot.

Mint ahogy a szocialista társadalmakban a szocializmus kibontakozása s a nagyméretű iparosodás időben egybeesik, a két családtípus — a polgári és a szocialista — között megtevesztő hasonlóságok léphetnek fel. Ilyen jellegű hasonlóság tapasztalható a családméret csökkenése, a család hatalmi struktúrájának demokratizálódása és egyes funkciók gyengülése, illetve erősödése tekintetében. Azonban távol minden illúziótól és megtevesztő egyszerűsítéstől tudnunk kell, hogy itt szociológiai tényezők nagy tömegre vonatkozó statisztikai jellegű következményeiről van szó. Ezek a szociológiai tényezők (termelőerők, termelési viszonyok, hatalmi struktúra) sokszoros áttételeken a családot ugyan sajátosan alakítják, de ezen belül ugyan csak szociológiai tényezők — így a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely szerint — a szocialista családot is differenciálják, s a család konkrét társadalmi lét-alapjának megfelelően eltérő szociálpszichológiai közeget (érdekstruktúrát, igényeket, elvárásokat, társadalmi közérzetet, szociális értéktudatot, életmódeszményeket, pálya- és élettervet, értéktudatot) produkálnak.

A szintetikus módszerrel közelítő családvizsgálódás változó világunk család-társadalmi valóságából számos figyelemre méltó erősödő és gyengülő tendenciát szűrhet ki.

Alapvető tény, hogy a szocialista család köznapi mozgásrendszere nagytársadalmi szerkezetek függvényében a szocialista házasság írott és íratlan normarendjét érvényesíti, s a két valóság-szféra közötti dialektikus kapcsolat alapján bontakozik ki. Azonban a házasság mint a családi integráció társadalmilag intézményesített kerete a valóságban csak kisebb-nagyobb mértékben közelítheti a szocialista családideált. A valóságban itt ugyancsak szociológiai tényezők nagy tömegre vonatkozó statisztikai jellegű következményeiről van szó, s az új minőségi tendenciákat jelző vonulatok körül a variánsok széles skálája gyűrűzik:

— a szocialista család a tudományos-műszaki forradalom, az információ-robbanás, iparosodás, városiasodás, általános rétegmozgás és népességmozgás nehézkedési terében alakul, s ez a körülmény mind a család belső élettevékenységét és viselkedésrendszerét, mind biológiai termő és nevelő funkcióját, illetve értékrendi orientációját átmenetileg előnytelenül is befolyásolhatja;

— az iparosítással együtt fellépő munkaerő-szükséglet a női munkaerő tömegessé válásához vezetett ugyan, de adott esetben ez problematikusá teheti a nő családi státusát, s egyes esetekben káros gazdasági és politikai következményekkel járó demográfiai kieséshez is vezethet;

— a nagycsalád például kiscsaláddá alakul át, s termelőfunkciója megszűnik, de ezzel párhuzamosan — mint szocialista személyiségformáló keret — élmény- és érzületképzés szempontjából elszegényedhetik, illetve kiürülhet;

— a tulajdonviszonyok szocialista változása a párválasztásnál egyre fokozódó mértékben kikapcsolja ugyan a gazdasági mellékszempontokat, de a nő és férfi viszonyában nem oldja meg általánosan és megnyugtatóan a kölcsönös bizonyosság- és biztonságigényt;

— a nő *jogilag* felszabadul, egyenjogúságot kap családon belül és azon kívül, de *ténylegesen* sok esetben ez túlterhelést jelenthet számára;

— a házastársak esetében a szabadság nemcsak a kapcsolat szabad megválasztását, de szabad újraválasztását is jelenti ugyan, de a gyermek tekintetében ez

a problémák özönét, az idősebbek részére pedig az egyedüllét és magányosság problematikáját veti fel.

Mindebből az derül ki, hogy a szocialista család sem problémamentes. De ez a probléma az értéktermelés történelmileg új konstellációjában gyökerezik. Abban a feladatrendszerben, amiért társadalmunk ontológiájából következően a szocialista család mindennapjainak gyakorlatában megdolgozik. Ez pedig az új értékrendszer: a *szocialista humánus*, melynek értékterét a munka, a társadalmiság, az egyetemesség, a tudatosság és a szabadság domináns értékei alkotják. A szocialista család ezt az értékrendszert termeli újra, mértékéhez közeledve vagy távolodva, a maga értékrendszerében, a szocialista módon humanizált személyiség, melynek univerzumában demográfiai magatartás, szeretet, szerelem és otthon, felelősség- és méltóságtudat és sok más új és régi, ideális és tárgyiasult, képletes vagy szimbolikus érték szerveződik. Eszményrendszer ez, mely felelősség és szabadság szocialista dimenzióiban eltérő vélemények és nézetek, elméletek és elgondolások dialógusával realizálódik harcoss humanizmusunk jegyében, a döntés és szabályozás, a családtervezés, -szervezés és -vezetés köznapi, tudományos, egyéni vagy társadalmi szintjén.

Az elképzelések tömkelegében jogos értékféltéstől, illetve borúlátástól a reális ügykezelésen át a derülátó és sokszor fantazmagóriákban lebegő elgondolásokkal is találkozunk, mert a téma megközelítésének szövevényes úthálózata könnyen csábít problémacsúsztatásra és szabálytalan előzésre. A családi élet értékközpontú vizsgálata, elemzése és értelmezése azonban a megközelítéseknek nem ebbe a kategóriájába kíván tartozni.

*Iulian Surugiu:
Magánélet*

AZ ÖREGEDÉS LÉLEKTANA

Az emberi életösztön önérvényesítés, önkiteljesedés, önbecsülés; ragaszkodás a gondolat, az érzés, a tett világfelfogó és életalakító erejéhez és jogához. Vitalitáson, életrevalóságon végső soron azt értjük, hogy ez a leghumanizáltabb ösztön milyen differenciáltsággal, milyen emberközi kapcsolatgazdasággal s milyen maradandóságot teremtő erővel jelentkezik az örök dráma emberöltőnyi ideje alatt, abban az egyszeri és megismételhetetlen szerepváltozatban, ami egy élet.

A dráma szövegekönyvét mindenki maga írja meg, hosszú évtizedekig, napokra osztott betűöltéssel. A nézők, akarva-akaratlan, társszerzők és társszereplők is. Sűgő nincs. A függöny bármikor legördülhet. A jelenetek az utolsó felvonásban — erről van szó — hosszúra és egyre hosszabbra nyúlhatnak. Hogy a színjáték mennyi tragikus, komikus, epikus vagy melodramatikus elemet tartalmaz, ama helytállóképességtől és „színpadra termettségtől“ függ, melyet a gének kódrendszerétől az utolsó gondolat villámfényéig minden, ami emberi s ami nem emberi, de embert érintő, kialakított.

Öregedés — ez az utolsó felvonás. Lényege még alig ismert, de mindenképpen törvényszerű, elkerülhetetlen és sokmeghatározottságú folyamat. Külső jegyei — a ráncok, az öszülés, a testtartás és a mozgás megváltozása, a fizikai erő és ellenálló képesség csökkenése — csak a maszkot képezik, felületi megnyilvánulását ennek a biodramának, mely az öregedő ember és környezete közt lelki síkon zajlik le, mint egy nagy vizsgát, nehéz próbát jelentő, minden tudást és leleményt mozgósító, derűt és gyötrelmet hozó folyamat.

Harmadik felvonás, finálé, utolsó kísérlet, végső összegezés, méltó befejezés — ilyen elnevezések jelzik, hogy ez az életszakasz egyén és társadalom számára egyaránt különös számadás, erkölcsi próbatétel és döntő elbírálás: igazolás vagy elmarasztalás.

A bizonytalan kezdet

Ismeretes a naptári és a biológiai életkor közötti, egyénenként változó s olykor igen nagy eltérés. Ha a testi öregedés kezdetének pontos meghatározása ma még alig lehetséges, még inkább vonatkozik ez arra a végtelen változatú, örökké rezdülésben, illanásban, szárnyalásban és zuhanásban lévő „könnyű párára“, az ember lelki-szellemi világára.

Közismert a koravén fiatal és az örökifjú típusa, amelyek bár olykor a kórosság gyanúját keltő, annak fogalmát kimerítő végletek, mégis valószínűsítő és lehetőségre utalnak. A lelki-szellemi folyamatok alapját kétségkívül az idegrendszerben végbemenő, ma még csak részben ismert biofizikai, elektrofiziológiai és biokémiai jelenségek határozzák meg. De

épp az idegrendszer öregedése az, ami a legkevésbé ismert a testi öregedéssel foglalkozó *szomatogerontológiában* s így érthető a lelki előregedést vizsgáló *gerontopszichológia* viszonylagos magárahagyatottsága. Ezért beszélhetünk a lelki folyamatok bizonyos fokú önállóságáról, amit épp anynyira tudatlanságunknak kell tulajdonítanunk, mint annak a ténynek, hogy az emberre mint társadalmi lényre a behatások irdatlan tömege zuhan egy hosszú élet során, s így az intim mechanizmusok, a molekuláris változások megragadása, megismerése az atomfizika módszertani lehetőségét is meghaladja.

Az öregedés századunk egyik legnagyobb gerontológusának, Max Bürgernek lényegre világító megfogalmazása szerint: *biomorfózis*, azaz a születéstől a halálig tartó változási folyamat, amelynek vastörvény-jellege, bonyolultsága, visszafordíthatatlan egyirányúsága a lelki folyamatokra éppúgy vonatkozik, mint a sejt belső világára. Miként az egyes szervekre, úgy az egyes lelki folyamatokra is vonatkozik az öregedés egyénileg változó ütemének megfelelő egyenlőtlen károsodás. Az összképet tekintve akarategyenge, tétlen vagy csak áltevékeny szellemi és érzelmi feszültséget ébrentartó, értelmes cél nélkül élő és társtalan ember igazán öreg lehet, függetlenül attól, hogy évei szerint mennyire van még a „só és bors között” korszakától, ahogy a franciák nevezik azt az évtizedet 40 és 50 között, amikor a hajszálak közé fehérek kezdenek vegyülni, s amikor a testi öregedés számos jegye észlelhetővé válik. Ugyanakkor az erőit és képességeit helyesen felmérő, azokat rendszeresen működtető, élénk és sokirányú érdeklődést mutató, mindenre rezonáló, az elmúlás nyomásával szembeszegülő 60—70 éves egyén még nagyon is teljes értékű ember lehet. A régi ismereteknek és emlékeknek, valamint új benyomásoknak tág tapasztalati rendszerbe való beépítése és elrendezése reális értékrendet, az észleléseknek mélyebb értelmet adhat, s a lényegest és lényegtelenet, múltot és maradandót élesebben elkülönítő, a belső világ mélységeit s a külső valóság távoli köreit végigpásztázó szemléletmód nemcsak, hogy ki-egyenlítheti, pótolhatja az elkerülhetetlen veszteségeket, hanem további gazdagodást, előnyös személyiségváltozást is eredményezhet.

A „hogyan is kezdődik?” kérdésre az orvos és író mélyrepillantásával Németh László élete fennsíkjára érve így válaszolt: „Az első jele talán az, amikor a férfi észreveszi, hogy csak egy élete van. A fiatalnak mindig az az érzése az életről, hogy így is történhetik, de másképpen is... Ami történt vele, semmi ahhoz, ami történhetne s ami még történni fog. Egyszer aztán rászakad, hogy ő is egy ember, csak egy élete van, s annak nincsen az elején. Ez a felfedezés két irányban hat: hátra és előre. Látni akarja, ami mögötte van; összeszedi, kis halommá söpri ifjúsága elszórt eredményeit. A hatás előre: az ember összefogja az erejét egy utolsó, életét, képességét megmutató vállalkozásba. Ehhez azonban már alkalomra, a közösség felhívására, férfihoz méltó pályatérre van szükség.”

Szürkület

Az idegi funkciók renyhülése, az érzékszervek fokozatos gyengülése, a tevékenységi terület kényszerű vagy önkéntes elvesztése, illetve beszűkülése mind olyan tényező, amely előbb-utóbb mindenkinél bizonyos fokig bekövetkezik. Ok és okozat sajátos dialektikájával ez számos szellemi és lelki tulajdonság módosulásához vezet.

Leggyakoribb és legfeltűnőbb az emlékezőképesség gyengülése. Mint ismeretes, a memória ezen fogyatékosága főként a közelmúltra s elsősorban is a tulajdonnevek rögzítésére vonatkozik. Ezzel szemben a gyermekkori és fiatalkori emlékek kitűnően megőrződnek, sőt újraélednek. Rousseau írja vallomásaiban: „Amióta az aggkorhoz közeledem, régi emlékeim elevenednek fel és a többiek eltűnnek. Régi emlékeim varázsa és gazdagsága napról napra erősödik. Olyan érzés ez, mintha az élet tovaszállna, és én megkísérelném a kezdetét megragadni.“ A pszichiáter Nyíró Gyula ehhez a következőket fűzi: „Ezt a rendkívül érdekes jelenséget magamon is van alkalmam észlelni. Sohasem hittem volna, hogy gyermekkorom történéseiből annyi és olyan színes, részletekben gazdag emlékeim maradtak, mint amennyi és amilyen sokszínű mostanában eszembe jut.“ Ennek a sajtóságos emlékezési módnak a magyarázatát még nem tudjuk. Valószínűleg az agysejtek energiaszintjének csökkenése az alapja, ami a neuron összes felépítési folyamatait tápláló glukózfelvétel elégtelenségének lesz a következménye s aminek a nukleinsavak (RNS, DNS) szintézisére is kedvezőtlen kihatása van.

Az energiafogyatkozás a felsőbb idegtevékenység alapfolyamatainak, az izgalomnak és gátlásnak a gyengülésében, lassúbbodásában és egymást váltó megjelenésük vontatottságában is megnyilvánul. Az izgalmi folyamat gyengülése azáltal, hogy a kéregtévékenységet képtelen kellően dinamizálni, szintén oka lehet a felfogás, az emlék-bevésés hiányosságainak. Ugyancsak ez az alapja az öregedő ember gyakori panaszának a szellemi munka közben jelentkező fáradásról, figyelmének csökkenéséről s a mások által is észrevehető szórakozottságáról. A tudati feszültség csökkenése bizonyos fokú integrációs zavart is okoz, ami a gondolkodási szintézis meglassulásában s a hanyatlás mértékétől függően a lényegfelismerés, új helyzetekben való tájékozódás megkésésében, valamint múltó viszonyulási és alkalmazkodási zavarokban nyilvánulhat meg. De szerepe van ebben a sajtóságos emlékezőmódban a differenciáló gátlás gyengülésének is. „Ahhoz, hogy emlékezzünk, felejtenünk kell“ — állapította meg Théodule Armand Ribot, a francia patokarakterológus, s az hogy emlékezésünk csökkentő jellegű, egy jól működő, állandóan differenciáló gátlásnak köszönhető. Ugyancsak ez teszi lehetővé, hogy elvonatkoztatni, következtetni és ítéletet alkotni tudunk. Fiatal korban az emlékezés csak bizonyos mértékben tartalmaz első jelrendszerbeli — látási, hallási — elemeket, öreg korban az „elfelejtett“, helyesebben a differenciáló vagy kialvási gátlás által addig homályban tartott, inaktívált emlékképek nagy tömegben elevenednek fel. Szerepe van ennek a helytelen ítéletalkotás és következtetés létrejöttében is, amikor a különbözőségek helyett a hasonlóságok kerülnek túlsúlyba, alkalmat adva hibás általánosításra: alapja ennek az, hogy a gondolati sorrendben az absztrakt helyét a konkrét foglalja el.

A késleltetési gátlás gyengülése az érzelmi és ösztönös reakciók, valamint a magatartás, illetve személyiség sajátos változásaihoz vezet. Ilyen a fokozott beszédkészség, ami gyermekes fecsegésben, locsogásban nyilvánul meg. Az előrehaladott korúak gyakran adnak inadekvátnak látó, nem megfelelő válaszokat és közhelyek sokaságával „tarkítják“ beszédüket. A hosszas gyakorlat által megmerevedett olyan beszédstereotípiák, gépies fordulatok „ugranak be“ könnyen, amelyek azelőtt csak helyelközkel jelentkeztek.

Mindezek következtében jönnek létre azok a személyiségváltozások is, amelyeket általában az öregség tipikus jeleinek szoktak tekinteni. Ilyen például az önzés, hiúság, makacsság, állandó panaszkodás, elégedetlenség, testközpontú beállítódás. Más vonatkozásban számos összetűzést környezetükkel és kölcsönösen kimerítő feszültséget az öreg emberek azzal váltanak ki, hogy az emberi viszonyulásokat szigorúan intézményesítettnek, mintegy a hagyomány és tekintélyelv alárendeltjének tekintik, s így magától értetődőnek tartják, hogy gyermekeik magukat felnőtt korukban is a szülői akaratnak feltétel nélkül alá vessék, vagy pedig azt, hogy tehetőséges, jó ítélőképességű munkahelyi beosztottaik saját véleményükről, álláspontjukról lemondjanak. Ezek a példák azonban azt is bizonyítják, hogy az öreges magatartás és viszonyulási mód nem mereven életkorhoz kötött, s így nemcsak biológiai, hanem társadalmi értelemben is beszélhetünk róla (bürokrácia, despotizmus), aminthogy Victor Sáhleanu is ilyenszerű kivetítésként utal népek és kultúrák „előregedésére“. A szükgagyú kispolgár maga is egy ilyen társadalmi megmerevedés modelljének tekinthető.

A torzulások vagy a kondicionáltságnak, élményhatásoknak a következményei, vagy társadalmi hatásokból származnak, de amíg az öregedő ember pszichés funkciói épek, és késleltetési, valamint differenciáló gátlásai jól működnek, nem törnek felszínre. Ezzel magyarázható, hogy a megelőzően már jelenlevő, de kielégítően gátolt negatív tulajdonságok a hanyatlás időszakában éleződnek ki, és olyan személyiségtorzulást okoznak, hogy az egyén szinte karikatúrája lesz azelőtti énjének.

A késleltetési gátlás gyengülése szerepet játszik még a hajlott korúak kései szexuális fellobbanásaiban, ami néha durva, szemérem- és törvénytörő érzéki megnyilvánulásokhoz vezet.

Az értelmi funkciók romlását jelzi annak a pszichés feszültségnek a renyhülése is, amely több lelki-szellemi tulajdonságnak az eredője s a szellemi alkotásnak, fontos viszonyulási formáknak az előfeltétele. Ezt tükrözi még a képzelőerő romlása, az új reagálási módokra való képtelenség s általában a szellemi mozgékonyosság csökkenése, ami nagy alkotók esetében is, egy idő után, terméketlenséghez vezet.

Mindezekkel párhuzamosan beszűkül fokozatosan az érzelmi reagálások köre. Előbb a logikai-filozófiai és esztétikai kérdésekhez kapcsolódó, majd a társadalmi jellegű s végül a családtagokhoz, barátokhoz fűződő érzelmek veszítenek erejükből. Érzelmi elszegényedésről, fakulásról beszélhetünk. „Nem az döbbsent meg bennünket, hogy rossz érzéseink lesznek. Az, hogy semmi érzésünk sem lesz“ — írja Illyés Gyula *Kháron ladikján vagy az öregedés tünetei* című esszé-regényében.

Az öregkori személyiségváltozások keltette összkep jellegét az elszűkülés, elszíntelenedés adja meg, aminek intenzitása egyénenként nagyon eltérő. Ez, ha paradox módon is, összefügg bizonyos negatív, régi jellemvonások már említett kiéleződésével. Az érzelmi elsivárlással és a közelgő halál tudatával magyarázható az öregek gyakran nagyfokú közömbössége környezetük iránt. Életkedvük olykor annyira gyengül, hogy már csak a vegetatív lét élményei jelentenek valamit számukra. Újabb látszólagos paradoxon: az érzelmi gazdagság helyébe túlzott érzékenység, sértődékenység, követelődzés, érzelmi zsarolás lép, néha teljesen infantilis formában, éppúgy, mint a birtoklási ösztön túlbúrjándzása. Egy nyolcvanon

túli ismerősöm például csak akkor volt hajlandó néhány szem gyümölcsöt enni, ha egy kosárnyit tettek eléje. Értelem és érzelem összhang-zavarát jelzi az öregek gyakori befolyásolhatósága is. Mindez azonban egyáltalán nem vonatkozik valamennyi idős emberre s főleg nem egyforma mértékben. Az életosztón makacs követelődése, a megterhelő szorongások elhárításának vágya, a környezet inadekvát magatartása egyaránt motiváló szerepet játszik e „tünetek“ fellépésében, s így azok bizonyos értelemben alkalmazkodási jelenségekként is felfoghatók, ami egyes gerontológusokat arra vezetett, hogy az öregedéssel járó kóros pszichológiai reakciók összességét félresikerült adaptációnak tekintsék.

Mindezek a leépülési folyamatok a legkifejezettebben és legkorábban a satnya lelkű, egyhangú életet élő, pontos automatáknál, a „tokba bújó“ embereknél lépnek fel. Eseménytelen élet talaján csak lelki bo-gáncskóró vagy izetlen szíkfű terem.

A másik serpenyő

Az agysejtek számát több mint 14 milliárdra becsülik. Ezeknek az egészséges felnőtt is csak kis hányadát „működteti“ rendszeresen. A normális öregedéssel járó sejtpusztulás és károsodás nem nagy fokú, s a szokványos vizsgálati módszerekkel olykor ki sem mutatható. Az öregedési folyamat nemcsak belső jelensége az élő struktúráknak, hanem az idegrendszer és kiváltképp a psziché esetében messzemenően külső determináltságú is. Habár a személyiség fokozatos merevedése az öregkori pszichés változások egyik fővonulatát alkotja, ebben az alkalmazkodásnak, tehát a reagálásnak éppolyan vagy még nagyobb szerepe van, mint a „lelki entrópiának“. E néhány megállapítás már érthetővé teszi, hogy semmiképp sem lehet az öregedést egyszerűen visszafejlődéssel, testi-lelki sorvadással azonosítani. A tényleges leépülési folyamatok mellett a személyiségzféra sok területén, s jórészt visszahatásként, új, pozitív képződmények is jelentkeznek. Ezért értelmezik egyes szerzők az öregedést úgy, mint funkcióátállítódást vagy a személyiség átszerveződését. Így például, ha az évek során a gondolkodási sebesség csökken is, a problémamegoldó teljesítmény maradhat magas szinten, mert a nagyobb tapasztalat lehetővé teszi a gondolatkerülők kiiktatását, s így rövidül az út keresés és megoldás közt.

A degradatív változás az aggkor kezdetéig — általában a 70—75. évig — olyan személyiségfejlődéshez vezetnek, ami bizonyos fokig feltétele a teljesítőképesség sok válfajának, egy optimum felé haladásnak, a személyiségben előzőleg meglévő adottságok kibontakozásának. „Nem tűnik-e fel úgy, mintha nagyon-nagyon meg kellett volna öregednie, hogy egészen önmagára leljen?“ — írja Thomas Mann az öreg Fontanéről, majd folytatja: „Klasszikus aggastyánok ezek, mondhatnók, s arra hivatottak, hogy a legtökéletesebben tárják az emberiség elé ennek az életkornak az előnyeit, amelyen a szelídség, jóság, igazságosság, humor, furfangos bölcsesség, szóval, a gyermeki kötetlenség és ártatlanság viszsztatérése fejlettebb formában.“ Maga Theodor Fontane pedig, aki 70 éves kora után írta meg élete főművét, az *Effi Briest*-et, egyik levelében ezt írta: „A dolgok megfigyelése számomra szinte több, mint a birtoklásuk, s így az embernek végül is éppen úgy megvan az öröm- és bol-

dogság-hozama, mint azoknak, akik láthatólag előnyösebb helyzetben vannak.“ Kiegészítés ehhez Ilyés Gyula önvizsgálatának, az általa felismert egyik jellegzetes öregkori sajátosságnak — a megkettőződésnek, „e jámbor szkizofrénianak“ — remek pszichológiai látellete: „Az öregedés adományai: a jó, amit pusztán ő adhat. A remekművek nemcsak a falon s a polcon érlelődnek. Elménkben is anélkül, hogy újra kellene látnunk, olvasnunk őket... képzeletünk szüntelenül retusálja őket, ők viszont most fedik csak föl természetüket s titkaikat... a hajdani élvezetekhez csak most tudom hozzákapcsolni az igazi ítélet kéjét.“ Simone de Beauvoir, aki talán a világirodalom egyik legmerészebben kitárulkozó nőírója, ezt írja: „Fölfedeztem, milyen édes az, hogy hosszú múlt van mögöttem.“

A korral járó letisztultság, türelmes megértőkészség, szelíd derű, de a megbízhatóság is bizonyos fokú eltompultságon, érzéketlenségen alapul a külső ingerekkel szemben. Mindez a befeléfordulás, távoltartás jele, ami éppen ezáltal könnyíti meg a tárgyilagos szemlélődést, indulatmentes ítélezést és a szemléletes gondolkodás helyett az inkább fogalmi túlsúlyba jutását. Az emocionális beütések, tarkítások ritkulása kedvez a józan, kiegyensúlyozott, részrehajlás nélküli ítékezésnek és gondolkodásnak. Így tehát számos, sokak által elégtelenségi tünetként értelmezett változás lényegében úgy is tekinthető, mint ami egy korjellemező személységstruktúra kialakulását eredményezi. A legelfogadhatóbbnak az a meghatározás tűnik, mely szerint az öreg ember nem több vagy kevesebb, mint a fiatal felnőtt, hanem csak más. Az idő, e rettegett ellenfél, munkatárssá is válik, részben, mert az öregedő jobban figyel annak sürgetésére, s ezért Márai Sándor egy naplójegyzete szerint: „az ember akkor »van« igazán, amikor öregszik. Folyton tud arról, hogy »van«, részben pedig azért, mert az idővel gyúlik a tudásanyag is, ami a gondolkodás egyre nagyobb valóság-hűségét teszi lehetővé.“ A szintetizáló képesség ugyanis nem az öregségnek, hanem a felhalmozott és célszerűen mozgósított ismeretanyagnak az eredménye, amely megállapításnak — közhelyszerűsége okán — érték- és nem kormeghatározó érvénye van.

A kiegyenlítő, kompenzáló változásoknak tere a magatartás és reagálási mód csaknem minden mozzanatára kiterjed, kezdve azon, hogy a lassúbb teljesítő- és alkalmazkodóképességgel nagyobb alaposág és megfontoltság járhat, aminek munkaéletteni jelentősége mint tény ismert, de mint értékesíthető lehetőség többnyire mellőzött; folytatva azaz, hogy az új feladatok megoldására, új helyzetek felismerésére és felmérésére való képesség hasonló gyengülését a több tapasztalat révén fejlettebb „taktika“ kíséri, amit ipari dolgozóknál szabályszerűen észlelünk; s végezve azon, hogy nagyon sok előrehaladott korú egyén van, akinél pszichés hanyatlási tünetek jelentkeztek, de aki — látva ezen fogyatékosságait — hosszú éveken át olyannyira mindent megtesz elhárításukért, hogy magatartásában semmi bántó vagy zavaró nem jut kifejezésre, s környezete alig valamit vagy éppen semmit sem észlel és nem kényeserül eltűnni.

Az ösztönélet alapvető megnyilatkozásai közül „az anyag legszebb létezési formája“, a legszigorúbb s ugyanakkor leglégiésebb emberközi kapcsolatok egyike, a szerelem is megmarad a „szürke avaron“, az öre-

gedő lélekben, gyakran az utolsó elbotló lépésig. Az öregek otthonaiban mindennapi jelenség az állandóan szövődő vonzódások olykor heves bonyodalmakat, konfliktusokat okozó sokasága. De az öregkori érzelmvilág sajátos légkörében születtek és hatottak olyan szerelmek is, mint az öregedő Goethe és a fiatal Maria von Willemer közötti. E különös, éterivé szublimált érzelem ihlette a *West-Östlicher Diwan*-ciklust s egy másik vonzalom a *Marienbadi elégiákat*. Mint rejuvenációs, fiatalító „panacea“ ez természetesen balgaság, de mint mélyen humanizált „feltétlen kényszer“, mint a szellem s az alkotóerő „két szárnyú emelkedése“ nem egy tudós és művész késői éveiben kiemelkedő alkotások erőforrása lehet.

Elixir nélkül

Eddig az öregedés lelki-szellemi képének olyan fény—árnyék ellentétét vázoltam fel, amely nyilvánvalóan nem mindig azonos a konkrét valósággal. A veszteség—nyereség ikerpár minden esetben jelen van, csak más-más arányban. A hanyatlás és kompenzálás okozta jelenségek s az érintetlen tulajdonságok aránya az, ami meghatározza minden öreg ember személyiségét.

Ennek az aránynak a kialakulása jóval az öregedés előtt kezdődik meg, s rendszerint végleges is lesz, legalábbis, ami fejlődési irányát illeti. Ami az öregedés testi jegyeinek kialakulásával kapcsolatosan érvényes, hogy annak időpontja és súlyossága az egyén „történelmétől“ függ, az még inkább vonatkozik a pszichés tulajdonságokra.

Az egyéni vonások s az egész személyiség elszürkülése, tompulása azon egyéneknél a legkevésbé kifejezett, akik fiatal korukban színes egyéniségek voltak, akik szellemi mozgékonyásban, érdeklődésük élénkségében és sokirányúságában, felfogásuk gyorságában, erőteljes életigenlésükben meghaladták az átlagot. Akik sok szállal kapcsolódtak az élethez s ezeket a szálakat nem hagyták elszakadnia, elvékonyodni. Az ilyen öregeknél egyszerű tesztvizsgálatokkal még az esetleges enyhe hanyatlás tüneteit sem lehet kimutatni, egyrészt azért, mert a sokból többet lehet veszíteni, anélkül, hogy az különösebben feltűnne, másrészt pedig annak következtében, hogy az állandó optimális érzelmi és szellemi tónus, ami a tudásnak és a jó közérzetnek egyaránt feltétele, legerősebb akadály a pszichopatológiai tünetek megjelenésének.

Mivel az élet hatás és visszahatás, alkalmazkodás és ellenállás, alakulás és alakítás, éppen azért a rugalmas adaptációskészséggel, erős testi-lelki ellenállóképességgel bíró egyének mutatkoznak az elmúlás legszívósabb és legfőlényesebb ellenfeleinek. Ismeretes az örökké mosolygó, vidám, élete végéig tervező, tevékenykedő öreg típusa, mint például Manet *Le bon Bock*-ja, aki szembenéz az öregedés tényével, ismeri az öregkor jellemző gyengeségeit és — a lehetőségekhez képest — alkalmazkodik hozzájuk. Az ilyen egyének vitalitásukat szinte öntudatlanul edzik azzal, hogy az állandó igénybevétellel meggátolják idegsejtjeik funkcionális hanyatlását. A használt, de nem kimerített neuronok ugyanis lassabban öregszenek, mint a nem használtak, ami igazolja a mikrokémikus Jendrassik Loránd azon állítását, hogy az intenzív szellemi élet a legmakrobiotikusabb, tehát életet meghosszabbító, „elixír“. Erre majd minden gondolkodó, legtöbbször idejekorán és saját „lelki mélyérzésével“, rájött.

„Akinek rövid az élet és tettekben meg akarja hosszabbítani, ezt leginkább a közösség legodaadóbb szolgálatában érheti el“ — olvashatjuk annak a Veres Péternek egy évtizedekkel azelőtti írásában, aki most egy éve infarktussal a kórházba menet még a mentőautóban is a közjó érdekében írt levelet egy magas beosztásban levő barátjának.

Tevékenység, de nem öncélú, nem látszattevékenység kell az öregeknek, hanem olyan, amelynek közhasznú értelmét látják. Meg kell győződniük arról, hogy fontosak még, hogy még dolguk van a világban. Alkotó ember életében ez néha egy „ismétlődő ifjúság“ érzését kelti, amit Goethe is észlelt s aminek Márai szerint „egyik titka, tudni, hogy mit kell még tennünk. Hallani a hangot, amely megsúgja, hogy ezt vagy azt a feladatot még el kell végeznünk, mert más nem végezheti el helyettünk... de ezeket a feladatokat lényegesen meg kell különböztetni a rutinfeladatoktól“. S hogy az aktív magatartásnak mennyire ultima ratio jelentése van a „horgonytalan mulandóság“ elleni küzdelemben, azt Németh László így vallotta meg: „Végül is nincs más feladatom a földön (ez az új regenerációs kísérlet kiindulási tétele), mint hogy sportszerűen küzdjem a pusztulással, s közben egy kései testi és szellemi önmegújítás lehetőségét is kikísérletezzem. Ehhez az is hozzátartozik, hogy csináljak valamit s főként azt, amihez mégiscsak a legtöbbet értek.“ A 75 éves Jakob Grimm pedig akadémiai emlékbeszédében ezeket mondta: „Miért dolgozzék kevesebbet az öreg ember? A kamrája tele van tapasztalatokkal, amelyeket hosszú évek alatt gyűjtött össze. Egybegyűjtött kincseit hagyja felhasználatlanul veszendőbe menni?“

Az „őszi termés“-t, az utolsó életszakasz örökértékű alkotásait nevek és művek hosszú sorával bizonyíthatjuk. Szophoklész, Szókratész, Cicero, Tizian, Michelangelo, Goethe, Voltaire, Darwin, Newton, Kossuth, Tolsztoj, Brassai, Pavlov, Shaw, Parhon, Arghezi, Russell — csak néhány ismertebb példája a kultúra csúcsait jelző szellemeknek, akiknek egyik-másika éppen utolsó éveiben alkotta meg főművét vagy legnagyobb műveivel egyenrangút. Akiről pedig Einstein azt mondta: „Végre egy nagy ember ebben a tragikus században“, Albert Schweitzer így fedi fel „elixír“-jének titkát: „...egész életünk folyamán azért kell küzdenünk, hogy megmaradjon bennünk ifjúságunk gondolkodása és érzése. Ösztönösen védekeztem ellene, hogy azzá váljak, amire általában azt mondják, hogy »érett ember«. Az emberre alkalmazott »érett« kifejezés számomra mindig valami félelmet keltően kellemetlen volt. Bennem mindenkor ilyen szavak társulnak hozzá: elszegényedés, elsatnyulás, eltompulás. Ami az emberben mint érettség tűnik fel, rendszerint nem más, mint lemondó okosság. Az ilyen érettségre a mások példáját követve úgy tesz szert az ember, hogy feladja gondolatát és meggyőződését, ami kincset jelentett számára ifjúságában.“

E kiemelkedő példák természetesen csak módszertani útmutatóul szolgálhatnak az öregedés elleni küzdelem stratégiáját és taktikáját illetően. Aktív magatartás az első szabály. Megtartani, ameddig csak lehet a tevékenységi területet, ha fel kell adni vagy ha elvették, akkor újat keresni, megfelelőt, ami a megmaradt képességeket tornásztatja és ezáltal tartós megőrzésüket biztosítja. Ennek a rugalmas visszavonulásnak sikere lehetőség és adottság eredője; így tehát az egyéntől magától is függ. Az öregséget idejében kell előkészíteni, egyes munkaterületek

veszélyeztetettségét mások idejében való biztosításával kell pótolni. A munkaelv gyakorlati érvényesítését nem lehet azonban csak az önálló alkotások körére szűkíteni. A tanácsadás, tapasztalatátadás, szakvéleményezés, irányítás és bíráló egyaránt jelentheti a felhalmozott szellemi-tapasztalati tőke közérdekű befektetését.

A személyiséget meghatározó lelki sajátosságok, funkciók hanyatlása — amint már említettük — egyénileg nagyon változó időpontban kezdődik, s attól is függ, hogy valaki mikor szünteti meg szakmai-társadalmi tevékenységét, mikor mond le mindenfajta célszerű foglalatosságról, mikor adja fel a küzdelmet a megmaradásért, az önérvényesítésért, s hogy mikor kezd érdektelenné, közömbössé válni az élet változásai, eseményei iránt. Ekkor már csak egyfajta lelki narkózis marad hátra, zsongító-csillapító öngyógyítás, mint amilyen a múlton való merengés, a volt sikerek felelevenítése, újra átélése. Megszépítheti ezt az utolsó életszakaszt is és elviselhetővé teszi önmaga és környezete számára az öreg ember napjait, ha még tudomásul veszi, némi örömteljes megelégedéssel, az új nemzedék sikereit, a közösség életének alakulását, s főleg ha ebben elmúlt élete és tevékenysége folytatódását és igazolását láthatja, vagyis: ha mások által is, de lényegi folytonosságában tovább él... **A** viszonylag egészséges öreg ember általában megértő, nyugodt szemlélője a körülötte zajló eseményeknek s gazdag élettapasztalata alapján sok mindent meg tud érteni, amihez az indulatok csillapodottsága kell, s ezen megértő jóindulata is emberséget sugárzó erő lehet. Ha pedig igazán a szemlélődés csúcspontjára ért — nem kevés fájdalmas lemondással —, azt is meg tudja érteni és életérzése részévé tenni mint szükség-szerű felismerést, hogy az élet mindennek ellenére is szép és lebíratatlan erejű, hogy az elmúlás ikerpárja a születés, a megszűnés az újrakezdés és folytatódás, és hogy a kettő adja az élet legmélyebb dialektikáját. Korunk valláspótló élethite ez a szemlélet, s az ősök, elődök tisztelete éppúgy szerepet kap benne, mint az ifjúság megértése. Ez teszi lehetővé a lelki homeosztázis megőrzését, a környezethez — társadalomhoz, családdhoz, barátokhoz — való helyes viszonyulást és a mindig lappangó vagy gyötrő halálfélelem csillapítását is. Bertrand Russell racionális természet-szemlélete alapján ezt így fogalmazta meg: „A halálfélelmet leginkább úgy lehet legyőznünk — legalábbis azt hiszem —, ha érdeklődésünket egyre szélesítjük és személytelenebbé tesszük addig, amíg énünk falai lassacskán eltűnedeznek és személyes életünk egyre növekvő mértékben olvad össze az univerzális étellel.“

A 85. évében ezidén meghalt Lukács György néhány esztendővel ezelőtt így nyilatkozott: „Az tart meg, hogy nincs benső életem. Mindennel foglalkozom, csak a lelkemmel nem foglalkozom... Mihelyt egy pillanatom van, merülök a munkába.“ Ez a munkába merülés azonban, mégha az „a legbölcsebb szülőföld“ is — ahogy Cs. Szabó László nevezte — mégse az egyetlen „elixír“. Ezért szükséges a többi, élethez fűző szálnak a megőrzése, erősítése vagy újrafonása. Az emberközi kapcsolatok, ha szintén változnak is, mindenképpen megőrizhetők. Elsősorban a családon belül. A kortársakkal, a jelek szerint, csak válogatott kapcsolatokat tart fenn szívesen az öregedő ember, aszerint, hogy ki mire emlékezteti. Élményt csak a gazdag és rendszerint hasonló múltú egyénnel való együttlét jelent. Öregek városa, öregek faluja, város-

negyede, épülettömbje s a mostani öregek otthonai is vitás megoldások, s még alapos vizsgálatot igényelnek. A fiatalokkal? ... „nem tudok már lépést tartani, de azért csak velük haladok“ — Horváth Imre epigrammája helyesen adja meg a viszonyulási módot. De talán a legbonyolultabb kérdés az öreg számára az önmagával való társas élet: annak a belső nyugalomnak, csendes megelégedettségnek annyi feltétele van, amit ő maga minden kedvező hajlama és képessége ellenére sem tud biztosítani.

A kulturális igény, melyet Victor Sähleanu axiotropizmusnak nevezett el, ha nem is teljes ellenszere az öregedésnek, de mindenképp egyike a leghatékonyabbaknak. Már csak azért is, mert a kultúra lényegében magatartás, melynek kifejeződése a leélt élet is. A kultúra teszi lehetővé összhangba jutásunkat önmagunkkal és a társadalommal, félelmeinkkel és reményeinkkel, élettel és halállal a humánus méltósága jegyében.

Paulovics László: „Vénusz születése“

A FILOZÓFIA HARCOS JELLEGE ÉS TÁRSADALMI FELELŐSSÉGE

A Nicolae Ceaușescu elvtárs előterjesztette és az RKP Központi Bizottságának Végrehajtó Bizottsága részéről egyhangúlag jóváhagyott javaslatok a politikai-ideológiai tevékenységnek, a párttagok, az összes dolgozók marxi—lenini nevelésének javítására vonatkozó intézkedésekről, valamint a párt főtitkárának az ideológia, a politikai és kulturális-nevelő tevékenység terén dolgozó pártaktívák munkatanácskozásán elhangzott expozéja kétségkívül olyan megszokott és egyszersmind szokatlan, mint bármely más időpontú, történelmi jelentőségekben gazdag esemény. Megszokott, ha az utóbbi években kifejtett pártpolitikánk alapvető eseményeihez, a nép iránt megnyilvánuló magas fokú felelősséghez, az igazságérzethez és megfontolt ítéllethez viszonyítjuk, ahhoz a bölcsességhez, amely a kortárs emberiség és különösképpen a saját társadalmunkat foglalkoztató problémák értékelésében és megoldásában nyilvánul meg. Szokatlan, ha figyelembe vesszük a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom ethoszának föltárására és kiépítésére vonatkozó mély jelentőségét, s különösképpen ha figyelembe vesszük azt a módot, amellyel az ideológiai tevékenység kérdéseit vitára bocsátották és bocsátják a továbbiakban. Jelentőségteljes tény, hogy a javaslatokat első megvitatásra a pártaktívák elé terjesztették, hogy — a főtitkár jelenlétében és az ő vezetésével — e vitákból leszűrjék a különböző tevékenységi területeket átfogó akciótervekre vonatkozó következtetéseket és tanulságokat. Emberi, ideológiai és nevelő vonatkozásban példamutató és mozgósító hatású a főtitkár ily sokrétűen tervező energiájának a kibontakozása, a lelki készenlét az embert és társadalmunkat meghatározó problémák, a dolgozók szellemi-ideológiai formálása kérdéseinek befogadására; az a tény, hogy maga a párt és az állam vezetője tulajdonít döntő jelentőséget a szocialista Románia jelenének és jövőjének.

Anélkül, hogy itt mérleget készítenék vagy terjedelmes bírálati elemzésbe bocsátkoznék (erre mégis szükség lenne az ideológiai-kulturális munka minden ágában), nem hallgathatok el egy nyilvánvaló megállapítást, amely mellett nem haladhatunk el közömbösen: a filozófiai-elméleti gondolkodás még mindig helyeződött arra a modell-szintre, melyet a párt elméleti és gyakorlati tevékenysége ajánl számunkra. Nem szeretném, ha félreértenének, mert nem szándékom tagadni vagy lebecsülni e területen elért eredményeinket. Mi, romániai filozófusok éppúgy, mint kultúránk más művelői, hálásak vagyunk, hogy a párt az utóbbi években, de különösen a IX. kongresszus óta, ilyen kedvező lég-

kört teremtett az alkotó gondolkodásnak és a vélemények harcának. Eppen ebben az időszakban valósultak meg a filozófiai gondolkodás legjelentősebb eredményei, ami a tematikai megújulást és a kutatások egyes fontos — etikai, esztétikai és társadalomfilozófiai — aspektusok felé történt irányulását illeti, ide sorolva a vállalatok szociális viszonyainak emberi vonatkozásait, a társadalomstruktúra kérdését a rendszerek elméletének fényében, továbbá: nemzet és nemzeti tudat, ifjúság és erkölcsi ideál, anyagi érdekelttség és erkölcsi ösztönzés a munkában, a burzsoá etika egyes áramlatainak bírálata, a marxista esztétika egyes kategóriái és alkalmazásuk egyes konkrét művészeti-irodalmi jelenségek elemzésében, korszerű tájékozódás az esztétikában; dolgozatok a filozófiai antropológia, a művelődésfilozófia és az érték filozófiájának tárgyköréből, amelyeket a marxista filozófiai gondolkodás eddig elhanyagolt; episztemológiai (ismeretelméleti) és tudományfilozófiai munkák, a román és az egyetemes filozófia története, a filozófiatörténet módszertani kérdéseinek megvitatása.

De vajon értékesítettük-e teljes mértékben e légkör összes előnyeit abban a dialektikusan következetes és elvszerű szellemben, amelyet a párt bizonyít és ösztönöz állhatatosan? E kérdésre a válasz nem lehet teljesen kielégítő. Hivatkozunk csak egyetlen vonatkozásra: a dialektikát még mindig csak egyes leckék, cikkek, brosrák szokványszavainak gyűjteményére, jelszavakra és idézetekre korlátozzák, megfélemlítve arról, hogy a dialektika elsősorban a kritikai és a forradalmi gondolkodás módszere. Dialektikusan gondolkodni azt jelenti, hogy nem egyoldalúan tépelődünk, hanem figyelembe vesszük a jelenségek többrétűségét, egy-egy probléma sok-sok oldalát és összetettségét — íme, a dialektika elemi igazsága, melyet azonban nem mindig tartunk szem előtt. Így például a dialógus és a marxista filozófia nyílt jellegének kérdésében.

A pártvezetőség, elsősorban Nicolae Ceaușescu elvtárs, számtalanszor hangsúlyozta egyfelől a marxi—lenini filozófia alkotó alkalmazásának konkrét-történelmi jellegét a minden ország sajátos feltételeivel való funkcióban, másfelől azt aényt, hogy filozófiánkat nem lehet elkülöníteni, elszigetelni, bezárni önmagába, hanem nyitva kell hagyni, befogadóvá tenni minden minden előtt, ami humanista gondolat és tett vagy haladó eszme a mai forrongó világban. Ám egyesek úgy értik, hogy ez a nyitva hagyás valamiféle principium nélküli ideológiai eklekticizmus beengedését jelenti, melynek során a marxista filozófia csak bizonytalan és távoli visszhang marad, s megszűnik magának a gondolkodásnak a lényege lenni. Mi a dialógusért vagyunk — de miféle dialógusért? A dialektika, éppen Platón egészen sajátos értelmezése szerint, a vita, a dialógus művészete, feltételezi az eszmék polemikus mozgását, amelyben mindegyik felszólalónak saját véleménye, saját alapelve van. Leegyszerűsítő, valószínűleg metafizikus szemlélettel azonban ez a dialógus — legjobb esetben — kegyes kiegyezéséssé redukálódik, arra, hogy mi közös a marxisták és a nem marxisták között. Rendkívül könnyű és kényelmes az a fajta dialógus, amely a lusta gondolkodásmódot és az alapelvek hiányát hordozza.

A dialógus legyen bírálati, elvi és határozott. Részt venni a dialógusban más eszmei áramlatokkal vitatkozva, ez a kulturális fejlődés törvénye, de e részvétel nem jelenthet ideológiai engedményeket. A marxista filozófia magasabbrendűsége történetileg igazolt, és éppen ez a körül-

mény igényli a magas fokú felelősség alkalmazását. Mert a világról és társadalomról, az embersorsról vallott valamely emelkedett fölfogás elismerése még nem mentesít az önálló gondolkodástól, nem ruház fel az összes problémák, az összes nehézségek megoldásának bűvös formuláival. A marxista filozófia felsőbbrendűsége nem egyszerűen a történelem adománya, hanem — mindenekelőtt — élő folyamat, állandó próbatétel, amely a marxista teoretikusok kommunista pártjainak gondolkodásán belül és általuk nyilvánul meg. Ebből ered az a következtetés, hogy új kísérletek és a történelmi fejlődés új feltételei alapján gazdagítani kell a marxista gondolkodás örökségét.

Számunkra a marxista filozófia fejlesztése nem jelenti a problémák leegyszerűsítését, sem a nem marxista filozófiákkal történő viták, dialógusok felületes, hatástalan támadásra való lecsökkentését, amelyben szövegidézetek és -hivatkozások szerepelnek fő érvekként, de a továbbfejlesztés sem jelentheti kortárs világunk filozófiára is elháríthatatlanul kiható feszültségeinek és konfliktusainak az elhanyagolását vagy tompítását. A marxista gondolkodás következetesen alkotó iránya nem tételezi fel sem az elmeszesedést, sem a dogmatikus betokosodást, de az ideológiai kapitulációt sem a burzsoá filozófia előtt. A marxista filozófia kombattivitása, forradalmi küzdőképessége a gondolkodás eredetiségének a fejlődésén alapszik, ez utóbbi pedig a más filozófiai áramlatokkal való nyílt, kritikai és harcos szembesítés nélkül elképzelhetetlen a nemegyszer fölöttébb nehéz jelenkori problémák tárgyalásmódjában és megoldásában.

Rendkívül fontos megértenünk, hogy a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom felépítésének munkája termékeny talajra lel az új etikai, szellemi profil kialakításában, s ennek során a lehetőségek széles skálája nyílik, de a teljes értékesítés a politikai-ideológiai cselekvéstől, a kulturális-nevelő tevékenységtől függ, e munkálkodás tartalmától és irányításától. A társadalmi felelősség is döntő jelentőségű, ezt nem lehet kitenni véletleneknek. Amikor azt mondjuk, hogy a szocializmus milliók öntudatos alkotása, akkor nem egyszerű stílusfordulathoz folyamodunk, hanem egy nagy történelmi igazságot fejezünk ki. Am ennek az igazságnak a mély értelmezése és sokrétű velejárója jelen kell hogy legyen azoknak a tudatában, akik az ideológiai és a kulturális-nevelő felépítmény szféráiban dolgoznak.

A filozófusok, mint a párt harcosai az ideológia síkján, sokféle és mély tanulságot vontak le Nicolae Ceaușescu elvtárs javaslataiból, az ideológia, a politikai és kulturális-nevelő tevékenység területén dolgozó pártaktív munkatanácskozásán elhangzott beszédéből.

E javaslatok közül különösképpen arra hivatkozom, amely a Filozófiai Intézetnek a külső munkatársakkal együttműködésben megvalósítandó feladataihoz kapcsolódik. E dokumentumok fényében és szellemében mindenekelőtt azt szeretném jelezni, hogy a filozófia gondolat-tértségében és érdeklődési köreiből vannak még eléggé föl nem tárt övezetek és meg nem vitatott problémák; fogyatékos még a munkastílus, főképp az erők együttműködtetésében és összpontosításában, a társadalmunkat érintő legfontosabb kérdések felé történő irányításában. A Társadalom- és Politikai Tudományok Akadémiája, melyre nagy felelősséget hordozó feladat hárul az összes ideológiai jellegű tudományágak alkotó fejlődése

megvitatásának a megszervezésében, valamint a pártpropaganda és az egész kulturális-nevelő tevékenység elméleti-tudományos elmélyítésében, eléggé ki nem használt, kedvező keretet jelent a tudományos együttműködés kibontakoztatására és az erők egyesítésére a filozófiai gondolkodás legfőbb és legidősebb irányjelzői felé.

Különösképpen szem előtt tartok egyes olyan tájékozódásokat, amelyek nagyobb hatékonysággal válaszolhatnak a fejlődésünk jelenlegi szakaszából eredő politikai-ideológiai jellegű társadalmi rendelkezésekre.

A szociológia és a társadalomfilozófia (történelmi materializmus) területén a jelenleg folyó kutatásokat fölerősítjük és elmélyítjük. Így a mai romániai társadalom alapvető dimenzióit alkotó demokratizmus és humanizmus valóságos tartalmának a megvilágítására vitákat rendezünk, konkrét kutatásokat indítunk és értekezéseket dolgozunk ki a vezetéstudomány meghatározásáról és filozófiájáról, a szocialista vállalatok és mezőgazdasági termelőszövetkezetek vezetésének társadalmi mechanizmusáról és demokratizmusáról.

Kétségtől szűkség van többágú kutatásokat egybeötvöző erőfeszítésre, hogy a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom fogalmát elméletileg még kiterjedtebben és elmélyültebben tisztázzuk. E tekintetben hasznos volna a Társadalom- és Politikai Tudományok Akadémiáján belül *tudományközi munkaközösséget* alakítani, amely — az anyagi és szellemi viszonyok összefüggés-szintjén — konkrét kutatásokat indítana a társadalomépítés folyamatának a föltárására; ebben a témában 4—5 évi időtartam alatt a munkaközösség egy átfogó monografikus művet dolgozna ki. Mindenesetre az említett fogalom hovatovább már nem maradhat pusztán elméleti, az absztrakt általánosság ritka légkörében lebegő valami; a gyakorlat és az elkötelezettség fogalmává kell válnia a társadalomtudományok területén működő kutatók — szociológusok és filozófusok, közgazdászok és demográfusok, etnológusok és politológusok, néprajzsok és esztéták — számára egyaránt. Módszertani szempontból rendkívül jelentős, hogy a társadalmi élet mindegyik dimenzióját vagy szakaszát a maga egységes voltában és viszonylagos önállóságában szemléljük, de ugyanakkor az egésznek szélesebb távlatában is, az egész társadalmi rendszer jövőbeni fejlődésének perspektívájában.

A Filozófiai Intézet égisze alatt és egybehangoló irányításával a kutatók egy szélesebb munkaközössége elméleti és konkrét társadalmi kutatásokat indít a sokoldalúan fejlett szocialista társadalomban megnyilvánuló értékrendszereket tárgyaló átfogó mű kidolgozására. Ha ideológiai küzdőszellemen mindenekelőtt a materialista filozófia — ideológiai vitákban és magas szintű elméleti munkákban megnyilvánuló — alkotó kifejtését értjük, pártos világnézetünk felsőbbrendűségének bizonyítását pedig a jelenkor leghevenyebb kérdéseit illető tárgyalási módban és azok megoldásában; ha a sokoldalú fejlődésben levő szocialista társadalom felsőbbrendűségét akarjuk demonstrálni, akkor az említett műnek éppen az ilyen igényeket kell kielégítenie. A szocializmus nemcsak ritmusával és anyagi civilizációja szerkezetével, hanem az emberi tevékenység axiólógiaja terén is, nemcsak a *homo economicusszal*, a *homo faberrel*, hanem a *homo significanssal* is vitathatatlanul kifejezi felsőbbrendűségét. Egy olyan műről van szó, mely a szocialista társadalom egészének (gazdaság, politika, etika, esztétika, művészet, filozófia, tudomány) érték-

rendszerét felöleli, átfogja különbözőségeit és egymásba hatolását, azokat a mutációkat, amelyek — a sokoldalú szocialista fejlődés folyamánként és e sokoldalúság alapvető aspektusaként — az értékek struktúráiban létrejönnek.

A társadalomtudomány fejlődéséhez járulnak majd hozzá az episztemológiai (ismeretelméleti) kutatások is, amelyek tudományfilozófiai, tudományódszertani és -logikai munkák mellett a jelenkori filozófiai gondolkodás fő irányait alkotják a marxista filozófia és a különböző polgári filozófiai áramlatok — különösen a neopozitívizmus, szemantika, fenomenológia — szembehelyezésében és összevetésében.

A marxista gondolkodás ereje abban a módban is megnyilvánul, ahogyan fölfedi és megmagyarázza (elméleti megoldásokat is mutatva) a régi ember-modellről a szocializmus és a kommunizmus alap-adottságokban egységes s mégis különböző és differenciált új ember-modellre való átmenet rendkívül nehéz, bonyolult és ellentmondásos problémáját. Káros a gondolkodásra, lefegyverző, nem méltó filozófiánk előrejelző jellegéhez az a szemlélet, amely szerint a kérdések maguktól oldódnak meg. Sem a gazdaságban, még kevésbé a szellemiség és a fogékonyság síkján az új ember-modell kialakítása nem oldódik meg önmagától. Ebben a tárgy- s témakörben jelentek meg olyan munkák, amelyeket a burzsoá erkölcsi fölfogások leküzdésének szenteltek, de nagyon kevés elemzi ezek közül az ember erkölcsi magatartását és erkölcsi tudatát, a viselkedésnormákat és -alapelveket, a társadalmi méltányosságot és igazságot, az eszmék és erkölcsi normák alakító mozgását a humánus összes övezeteiben, az ideológia és az etika viszonyát.

Az esztétika és művelődéstudomány területén hangsúlyt fognak kapni a művészet és kultúra humanista jellegére és társadalmi célszerűségére vonatkozó kutatások, mint: művészet és közönség, esztétikai nevelés és az esztétikai ízlés föltárása, a hatékonyság s a kedvező feltételek kialakításának módja a tömegnevelő tevékenységben, kulturális aktivitás az ateista-tudományos nevelés támogatására.

Egy nemzet kultúrájának, illetve művelődésfilozófiájának érettsége abban a módban is megmutatkozik, ahogyan sikerül előtérbe helyezni a kor nagy problémáinak összetevőit, kidolgozni — széles körű kihatással a tudományra és ideológiára — az alapvetően tájékoztató munkákat. Viták szervezése, a nemzetközi részvételt is ideértve, traktátus jellegű munkák előirányzása a bátorság, a román filozófia alkotó merészségének vizsgáját jelentené. Mindenekelőtt: a román filozófia története 3 kötetben (az elsőt nagy vonalakban már befejezték); ez tudományos képet adhat az országunk területén végbement fejlődésről a művelődésfilozófiában és az eredeti filozófiai gondolkodásban, szem előtt tartva a kulturális örökség értékesítésének marxi—lenini elvét, a folyamatosság és a diszkontinuitás dialektikus egységét a társadalmi tudat összes formáinak fejlődésében. Egy egyetemes filozófiatörténetet — felölelve az utolsó kötetben egy rendszerezett elvi bírálatú elemzést a kortárs polgári filozófia legfőbb áramlatairól — romániai filozófusok dolgoznának ki, együttműködésben más országok marxista filozófusaival. Ez a vállalkozás is tiszteletre méltó, nagyszabású feladatot jelentene, és — reméljük — jótékony hatást gyakorolna az ideológiai alakzatok fejlődését illető más kutatásokra. Ebbe az eszmekörbe illeszkedik egy enciklopédikus jellegű

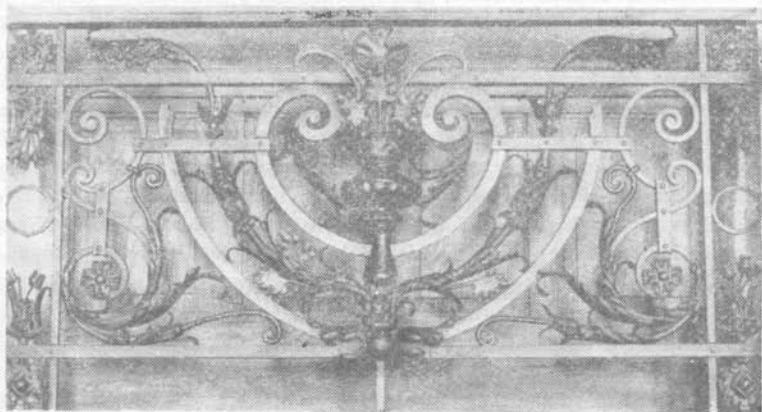
filozófiai szótár kidolgozásának a feladata, melyben a korszerűség ideológiai követelménye jelentené a fő ismérvet.

A marxista filozófia egységes, összefüggő jellege, vonzóereje és hatása a kultúrára és társadalmi tevékenységre, bizonyításra kerül azokban a szintézis-jellegű munkákban is, amelyeket a marxista etika és esztétika, az antropológia, a művelődésfilozófia és az érték filozófiája kategória-rendszereinek és alapelveinek szentelnek. És mindezt a gondolkodásunkat és tetteinket állandóan vezérlő dialektikus és történelmi materializmus alapján.

Nem szándékom, hogy az itt felsoroltakkal a filozófiai kutatások és az ideológiai tevékenység teljes programját adjam, csak a tájékozódás néhány irányát vázoltam fel, amelyeket elsődlegesen a jelenkori romániai társadalom fejlődése fő vonalainak tekinthetünk.

Még egy gondolatot szeretnék mindehhez hozzáfűzni: a filozófuskutatók — noha az utóbbi években közelebb kerültek az élethez, a konkrét társadalmi valósághoz — még nem választottak kielégítően az igényes követelményekre. A filozófiai kutatásokban, ami a tájékozódást illeti és a filozófiai propaganda iránti fogékonyságra vall, lényeges követelmény például tankönyvek és traktátusok kidolgozása a filozófiatanítás mindegyik fokozata számára. Egyébként elérkezett az ideje annak, hogy a különböző filozófiai kutató- és oktatási intézmények és szervezetek határozottabb lépéseket tegyenek a közeledés irányába, az egyesítés felé — intézményi viszonylatban is. Bizonyos, hogy a filozófiai munka két alapvető oldalát — a kutatást és az oktatás-propagandát — tartalmuknak megfelelően szorosabban közelíteni kell egymáshoz, így járulva hozzá országunkban a filozófiai-ideológiai légkör általános javításához.

Megjelent a Lupta de clasă 1971. 8. számában.

A VALLÁS SZOCIOLÓGIÁJA

Pártunk fokozódó és mind átütőbb erejű ideológiai, politikai nevelőmunkájának feladatait felvázoló dokumentumok, s mindenekelőtt Nicolae Ceaușescu elvtársnak a július 9-én elhangzott előadói beszéde sok más elvi és konkrét szervezési kérdés mellett, s azokkal összefüggésben felveti a miszticizmus, a maradi nézetek és azok megnyilvánulása elleni küzdelem fokozásának a szükségességét is.

Ismeretes, hogy az ateista nevelés hosszadalmas folyamat, állandó, szüntelen munkát igényel. De semmiképpen sem korlátozódhat pusztá felvilágosító, tudományterjesztő tevékenységre, mint ahogy a dialektikus s történelmi materializmusnak a lakosság széles tömegei tudatában való meggyökereztetése és uralkodó szemléletté tétele sem valósítható meg türelmetlen, szektáriánus módon. A dolgozók valamennyi kategóriájának ateista nevelése sokoldalú, a különböző tudományágak együttműködésén alapuló elméleti és gyakorlati erőfeszítést tételez fel, kölcsönös kapcsolatot és összehangoltságot igényel a mindennapi meggyőző propaganda és az elmélyült, céltudatos kutatómunka között. Az ilyen irányban ható tudományos feltárások elvégzésében jelentős szerep hárul a szociológia különböző ágazataira, köztük a vallásszociológiára.

A vallásszociológia az utóbbi időkben világszerte a szakemberek érdeklődésének középpontjába került. Természetesen a hozzáállás nem független a társadalmi-ideológiai hovatartozástól. Ezen a téren is ideológiai harc folyik a különböző polgári, egyértelműen reakciós vagy objektívista eklektikus irányzatok és a tudományos, dialektikus materialista álláspont között. Az alább közölt cikk ennek a törekvésnek egy rövid áttekintése.

A vallást tudományosan leíró szociológia és maga a vallás közötti sokréttű viszonyt nem egy esetben tárták fel és mutatták ki a szociológia történetében. Emile Durkheim szociológiai módszerén belül alapvető szabálynak tekintette azt az elvet, hogy a társadalmi jelenségeket „társadalmi dolgoknak“ kell tekinteni. Véleménye szerint — amelyet A vallásos élet elemi formái című munkájában különösképpen hangsúlyozott — a vallás a szó legszorosabb értelmében ilyen „társadalmi dolog“. Max Weber a Protestáns etika és a kapitalizmus szelleme, valamint a nem keresztény vallások elemzésének szánt más munkáiban különleges — és tegyük hozzá: túlzott — figyelmet szentelt a vallásos tényezőnek. Véleménye szerint a vallás nem egy esetben döntő szerepet játszott az emberek társadalmi életében. Így például a nyugati kapitalizmus sohasem alakulhatott volna ki a protestáns reformáció nélkül, amely a modern kapitalizmusnak megfelelő etikát oltott az emberekbe. Mint ismeretes, Marx a vallást a társadalmi tudat egyik formájaként vizsgálta. Véleménye szerint a vallás — anélkül, hogy meghatározó szerepet játszana a társadalom életében — viszonylagosan önálló léttel rendelkezik a társadalmi élet többi szférájához viszonyítva. Ez a viszonylagos önállóság nyilvánul meg többek között abban a hatásban, amelyet a társadalmi lét és a társadalmi tudat területeire gyakorol.

Az utóbbi évtizedekben érezhetően fokozódtak a legkülönbözőbb polgári ideológiai áramlatokon belül azok a törekvések, amelyek igyekeznek a legszorosabb kapcsolatot teremteni a szociológia és a vallás között. Ezt a megállapítást támasztja alá többek között a vallásszociológiának szánt nagyszámú szociológiai, elméleti vagy empirikus tanulmány megjelenése is. Így például F. O'Dea A vallás szocioló-

giája című munkájában (New Jersey, 1966) mintegy ötven címből álló válogatott szakirodalmat ajánl olvasóinak. A vallás szociológiai vizsgálatának értékével kapcsolatosan kibontakozó vitákat is a felvetett kérdés iránti érdeklődés fokozódásának jeleként könyvelhetjük el. Ilyen vita bontakozott ki például Angliában, nagyszámú szakember részvételével. Ezt mutatja az a három tanulmány is, amely bekerült az 1966-ban megjelent *Uses of Sociology* tartalomjegyzékébe. Végül pedig a fentieket támasztja alá az a tény is, hogy ma már nyíltan elismerik s a nyugati egyetemeken önálló tantárgyként adják elő a vallás kérdéseiben szakosodott szociológiát.

Anélkül, hogy a szociológia és a vallás viszonyának sokrétű elemzésére törekednénk, ki szeretnénk térni e viszony néhány fokozottabb érdeklődést kiváltó, idősebb vonatkozására, tudatosan megkerülve azokat, amelyek a vallásszociológia történetéhez tartoznak. Három kérdésről van szó: 1. mivel magyarázható a vallás szociológiai vizsgálata iránti érdeklődés fokozódása; 2. van-e létjogosultsága egy tudományos vallásszociológiának; 3. ha igen, melyek lennének ennek alapvető fejezetei.

1. A vallás szociológiai tanulmányozása iránti érdeklődés különböző, néha egyenesen ellentmondásos társadalmi érdekekre és motivációkra alapozott. Véleményünk szerint ebben a vonatkozásban néhány alapvető irányzat bontakozik ki. Mindegyikről egy vallásos motivációról van szó. Ebben az esetben a szociológia egyszerű eszköz az egyház kezében, amolyan vallásos szociológia. Fő feladata arra korlátozódik, hogy megfelelő ismeretanyagot szolgáltatson a vallással összefüggő jelenségekről, amelyek alapján a klérus a vallási intézmény tevékenységét fokozó, legmegfelelőbb és leghatásosabb döntéseket hozhatja meg. Az irányzat képviselőit elsősorban a szociológia segítségével kutatható olyan kérdések érdeklik, mint: az egyház iránti érdeklődés fokozódása vagy csökkenése kor, nem, iskolai végzettség, társadalmi helyzet szerint; az ún. klasszikus egyházak vagy pedig a vallásos szekták örvendenek nagyobb népszerűségnek a lakosság soraiban; milyen képet mutat egy adott egyház híveinek gazdasági struktúrája és milyen ennek mobilitása; melyek a leglátogatottabb vallásos megnyilvánulások, és így tovább. E kérdések ismerete alapján a klérus kidolgozza azokat az eljárásokat, amelyek segítségével harcolhat a vallásos tevékenység iránt megnyilvánuló közömbösség ellen, és prognózisokat állítanak fel az egyház gazdasági fejlődését illetően.

Az esetek többségében a vallás megszilárdításán munkálkodó szociológiai tanulmányok szerzői fel sem teszik a kérdést, hogy mi a vallás. Ha meg is teszik, a teológia szabta keretekben vagy nyíltan idealista szellemben adják meg a választ (isten és ember kapcsolata; az emberi szellem abszolút szükséglete). Ugyanakkor, ilyen vagy olyan formában, gyakran minden érvelés nélkül eltúlozzák a vallás társadalmi szerepét, az egyének életére gyakorolt befolyását.

Létezik egy „objektivistá” irányzat, amely a nem marxista szociológián belül jött létre. Képviselői motivációjukban és törekvéseikben abszolút tudományos színen szeretnék magukat feltüntetni, a valóságban azonban filozófiai kiindulópontjuk, valamint a vizsgált kérdések leszűkített volta miatt, ha nem is nyíltan, de lényegében az egyház érdekeit szolgálják. Az irányzathoz sorolható az a nagyszámú, elsősorban empirikus kutatás, amely a vallásos jelenség különböző vetületeit, a vallás és más társadalmi jelenségek viszonyának feltárását tűzi ki célul. Véleményünk szerint ilyen jellegzetességeket mutat Lucian Bologa *Psihologia vietii religioase* (Kolozsvár, 1930) című könyvének néhány fejezete is, amelyben a szerző a külső tényezőknek (például család, iskola, társadalom) a vallásos életre gyakorolt hatását elemzi. Hasonló módon kell értékelnünk Gerhard Lenski *The Religious Factor. A Sociologist's Inquiry* (1963) című könyvét is. Az említett munka 750 fehér és néger, különböző vallási (protestáns, katolikus, izraelita) közösséghez tartozó

detroiti lakos körében végzett empirikus kutatás eredményeit tartalmazza. Olyan kérdéseket elemez, mint: a különböző vallási közösségekhez tartozó egyének csoportkapcsolatainak szilárdsága; az egyének vallási hovatartozása és a gazdasági tényezők viszonya; a politika és a vallási hovatartozás kapcsolata; vallástípus és családi élet és mások. Ezen az „objektivista“ vonalon halad Willi Herberg *From Protestant, Catholic, Jew (1968)* című tanulmánya is, amely különböző megállapításokat tartalmaz a „Miben hisznek az amerikaiak?“ kérdés kapcsán.

Azon túlmenően, hogy tartalmazza a hiteles megismerés egyes elemeit, a szóban forgó irányzat igen gyakran függőségi viszonyba került a vallásos jelenséget hamisan értelmező, a vallást az emberi lényeg elengedhetetlen és szükségyszerű elemének nyilvánító filozófiai felfogással szemben. Ebből a szempontból igen szemléltető L. Broomnak és P. Selznicknek az amerikai egyetemeken széles körben forgó, *Sociology (1963)* című kézikönyvében kifejtett álláspontja. Ugyanakkor a szerzők túlzásokba bocsátkoznak a vallásnak a társadalmi élet dialektikájában játszott szerepét illetően. G. Lenski többek között kijelenti, hogy „a vallás az egyének viselkedésére és ennek következtében a társadalmi élet egészére gyakorolt hatásában a társadalmi osztállyal egybevethető tényező“.

Végül megemlítjük a tudományos irányzatot, amely annak a végső célnak az érdekében végzi a vallás valóban tudományos, objektív tanulmányozását, hogy felszabadítsa az embereket a fantasztikus, vallásos nézetek gyámsága vagy befolyása alól. Alapja a marxista filozófia, az az egyedüli világnézet, amely képes lényeges ismeretelméleti és társadalmi magyarázatot adni a vallásos jelenségre. A vallás tudományos vizsgálatának eredményeit — éppen azoknak az eltérő társadalmi és politikai feltételeknek következtében, amelyek közt a jelenkor nemzetei és államai ének — eltérő módon használhatják fel azonos vagy különböző társadalmi erők. Olyan tőkés rendszerű országokban, mint Olaszország vagy Franciaország, a tudományos szociológiai kutatások segítségével lehetnek a kommunista és munkáspártoknak abban, hogy bevonják a hívőket a fennálló társadalmi rend megdöntéséért, majd egy új társadalom felépítéséért vívott harcba. A szocialista országokban a vallással kapcsolatos tudományos szociológiai ismeretek eredményesen felhasználhatók az emberek tudatában levő vallásos maradványok korlátozására vagy megszüntetésére, azoknak az okoknak a kiküszöbölésére, amelyek bizonyos mértékben még jelenleg is táplálják a természetfelettibe vetett hitet, valamint a tudományos-ateista propaganda hatékonyságának fokozására. Azokat a tudományos adatokat, amelyeket a szociológia a vallásról szolgáltató, egyaránt fel lehet használni különböző érdekek szempontjából. Nemcsak a haladás szolgálatában álló társadalmi erők, de a régít védő osztályok is igénybe vehetik. Így például marxista szociológusok munkáit a burzsoá vallásos-politikai körök arra is használhatják, hogy alátámasszák álláspontjukat, miszerint a vallás fennmarad a szocializmusban is.

2. Meggyőződésünk, hogy már az eddig elmondottakból is kirajzolódik az a pozitív válasz, amelyet a vallás tudományos szociológiájának létjogosultságával kapcsolatos kérdésre adunk. Egy ilyen szociológia léte elméleti, ideológiai és gyakorlati szempontból egyaránt indokolt. (Embrionális formában már létezik is az olasz, francia, szovjet, bolgár, marxista szociológusok végezte kutatások nyomán megjelent tanulmányokban.)

Elméleti szempontból azért létjogosult egy ilyen szociológiai diszciplína, mert a vallás mint a társadalom egészébe beilleszkedő társadalmi jelenség nem tárgya a szociológia egyetlen más ágazatának sem. A vallást rendszerint a történelmi materializmus keretében tanulmányozzák, de csak általános, lényegi szempontok alapján, s ez vitathatatlan jelentősége ellenére sem merítheti ki a vallásos jelenség

bonyolultságát, problematikáját és tudományos kutatási módszertanát. Elméleti szempontból a vallás tudományos szociológiája nem szakítható el a vallás gnoszeológiai és szociológiai gyökereit feltáró marxista filozófiától. Ugyanakkor szoros kapcsolatot tart fenn más tudományágakkal is, mint a lélektan, a vallás pszichoszociológiája,

A tudományos vallásszociológia ideológiai szempontból is indokolt. Arra hivatott, hogy feltárja a vallásos és az „objektivista“ szociológia tudománytalan jellegét, korlátait és vitathatatlan (közvetett vagy közvetlen) negatív társadalmi hatását. A tudományos vallásszociológia gyakorlati szerepe abból a támogatásból következik, amelyet a politikai hatalmat kivívni készülő vagy már annak birtokában lévő, szocializmust építő haladó társadalmi erőknek nyújthat. Így válhat ellenszerévé annak, amit Marx plasztikusan és magvasan „a nép ópiumának“ nevezett.

3. Ha indokolt a tudományos vallásszociológia léte, akkor felmerül a kérdés: milyen alapvető fejezeteket kell tartalmaznia? Véleményünk szerint négy nagy fejezetre kell tagolódnia. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, néhány mondatban felvázoljuk azokat a kérdéseket, amelyeket véleményünk szerint az említett fejezeteknek tartalmazniuk kell.

Az első fejezet „A vallás kauzalitása és társadalmi feltételezettsége“ címet viselné. És nem véletlenül. A kauzalitás fogalma a vallás genezisének társadalmi motivációira vonatkozik, míg a feltételezettség fogalma a vallás történelmi és jelenkori szívósságának és változatosságának társadalmi alapjaira utal. A fejezetben belül természetesen egyaránt fokozott figyelmet kell szentelni az egzisztenciális társadalmi elemeknek (a társadalmi fejlettség foka, társadalmi rendszer, politikai rendszer), valamint a szellemi tényezőknek (történelmi: a tudomány és a kultúra alacsony fejlettségi foka; jelenlegiek: egyes személyek alacsony kultúrszintje) anélkül, hogy megfélekednénk az előbbiek meghatározó szerepéről.

A második fejezet „A vallás társadalmi elemei“ kérdéskörét elemezné. Itt a következőkről van szó: a) a vallásos társadalmi tudat (rendszerezett-elméleti vagy ideológiai és rendszerezetlen, pszichológiai vagy spontán-érzelmi); b) a vallásos tevékenység és vallásos viszonyok (kultusz, imádság, hívők egymás között, a hívők és a papi testület közötti, valamint a hívők és más hitűek közötti kapcsolatok, különbséget téve a formális és nem formális kapcsolatok között); c) vallási intézmények („bürokratikusak“ — vagyis az úgynevezett klasszikus egyházak; „nem bürokratikusak“ — azaz a szekták; a kultusz gyakorlását elősegítő vagy auxiliáris intézmények — iskolák, nyomdák, gazdasági egységek; az egyházi hierarchiában elfoglalt hely szerinti rétegződés).

„A vallás dinamikája“ című harmadik fejezet keretében a vallásos jelenség olyan oldalait kellene tanulmányozni, mint a különböző vallások elterjedésének területei, a vallásos hiedelmek és érzelmek intenzitása és változatai, a vallások kölcsönhatása, a vallások különválása és egyesülése, a különböző vallások és általában a vallás jövője.

Végül a „Társadalmi jelenség és vallás“ című negyedik fejezet keretében a vallásnak a társadalmi jelenségre — mint társadalmi létre és tudatra — gyakorolt hatását kellene vizsgálni. Itt különös figyelmet kell szentelni a vallás hatásának az emberek tevékenységére és szellemi életére, a politikára és jogra, az erkölcsre és művészetre, a tudományra és nevelésre.

Befejezőképpen ismételtlen hangsúlyozni kívánjuk, hogy a tudományos vallásszociológia tárgykörére vonatkozó megállapítások elvileg alá vannak rendelve a dialektikus és történelmi materializmus vallással kapcsolatos alapvető tételeinek. Ugyanakkor — nem elvileg, hanem kiterjedés, struktúra és intenzitás tekintetében — nem korlátozódnak csupán ezekre a tételekre.

VARÓNÉ TOMORI VIOLA

A KORSZERŰ TÁRSADALOMLÉLEKTAN KIBONTAKOZÁSA

Berlin tudományegyetemét, amely ma Alexander von Humboldt nevével viseli, a második világháború előtt még Kaiser Wilhelm-Universitätnek hívták. A nagy humanista Humboldt nevével akkor még csak egy másik tudományos intézmény, az Alexander von Humboldt-Stiftung őrizte Berlinben. Ez az alapítvány akkor is, akárcsak ma, sok külföldi ifjúnak tette lehetővé — a világ minden tájáról —, hogy különböző német kutatóintézetekben folytathassa tanulmányait. Érdekes kis tarka színfolt volt ez a nemzetközi társaság a fasiszálódó Németországban. Sokuknak színes volt a bőre is — kínaiaknak, indiaiaknak —, a fehérbőrűek közt is nem egy olyan akadt (például lengyel), akinek csak a nemzetközi ösztöndíj nyújtott védelmet, mert mint „bennszülött“ be sem léphetett volna az egyetemre. A katedrákon ülő német tudósokat eleinte még védte nemzetközi tekintélyük.

1936 őszén azonban az egyre gyakoribb drámák egyik apró epizódja játszódott le a berlini egyetem halljában, a nagy fekete hirdetőtábla előtt. Ösztöndíjasok keresgéltek az őket idevonzó nagy neveket, s bizony a hihetetlen megtörtént: több név alatt az előadás címe helyett ez állt: „Aus politischen Gründen liest er nicht“ (Politikai okokból nem ad elő). Ez a megdöbbentő szöveg állott az egyik legtekintélyesebb német lélektani iskola (Ganzheitspsychologie) képviselőinek (Wertheimer, Koffka, Köhler és Lewin) neve alatt is. Mint fiatal doktorkisasszony ácsorogtam a hirdetőtábla előtt, és döbbenetben olvastam a sorokat. Én is a Humboldt-Stiftung ösztöndíjasa voltam.

A lélektani irányzatok harcát a politika csak megkavarta. Míg Lewinék kis seregét elsodorta, addig Janschék képzeletjátékbeli tünetekkel operáló csoportja a dezintegrált és integrált típus szembeállításával a német öntudat szolgálatában felvirult. Volt azonban olyan tudományág, melynek fejlődését döntően befolyásolta ez a politika. Ilyen volt a *szociálpszichológia*. A fasiszta Berlinben elnémitott Kurt Lewin Amerikába menekült, s ott éledt fel a visszametszett tó fiatal hajtása: a *csoportlélektan*.

A szociálpszichológia kettős eredete

A társadalomlélektan egyrészt a tudományok szakosodásának szülötte, másrészt a tudományok integrálódásáé. Ha akarom, szakpszichológia, ha akarom hibrid-tudomány a szociológia és a lélektan határmezsgyéjén. Nevét is sokféleképpen jegyezték be a tudományok anyakönyvébe aszerint, hogy honnan és mikor jött az indíték. Egyelőre szociálpszichológiáról beszélünk, mert a szociológia és a pszichológia kétségkívül szülőtársai.

Foglalkozunk először szaklélektani jellegével s jelentkezését fogadjuk el mint örvendetes tény a lélektan egy újabb ágaként. Örvendetes ez azért, mert a civilizáció divatos fokmérőinek tarka sokaságában (mint szappan-, majd műanyagfogyasztás, kulturált csomagolás, a gyermekek izléses öltöztetése, az öregekkel való bánásmód) egyre inkább emlegetik mértékadó tényként, hogy egy társadalom hány, sőt újabban hányféle pszichológust alkalmaz.

Az egyénen túlmutató lélektan rövid múltjában talán a néplélektan volt az első jelentős forma. Wundt 1912-ben megjelent *Völkerpsychologie* című hatalmas munkájához fűzhetjük születése dátumát, bár a mű fogantatása Herbarton keresztül egészen Kantig nyúlik vissza, és Wundt maga is csak évtizedek során jutott el az összefoglalásig. A franciáknál Lévy-Bruhl *L'âme primitifje*, az angoloknál Frazer *The Golden Bough* című hatalmas munkája hirdeti a néplélektan tavaszát. Mindannyian az ősit, a lelki alapot keresik a társadalmi jelenségek, intézmények, szokások, hiedelmek, szellemi és tárgyi alkotások mélyén, s kísérletezésükhöz egyaránt a néprajz szolgáltatja anyagot használják fel, elsősorban a primitív népek kultúrájának feltárásával és magyarázatával. Ez a néprajztól ihletett néplélektani irány bontakozik tovább Hellpach, Thurnwald, Mühlmann, Frobenius és Malinovszky munkásságában, akik közül Thurnwald a kollektív kultúrákban is hangsúlyozza már az egyén, a személyiség jelentőségét, Malinovszky pedig a funkcionális elméletének kidolgozásával a modern szociológia felé ver hidat. Gustave Le Bon iskolája *tömegpszichológia* néven foglalkozik az egyénen túlmutató társaslélektani kapcsolatokkal, s ehhez a tömegeket lebecsülő szellemtörténeti irányhoz sorolható José Ortega y Gasset munkája is: *A tömegek lázadása*.

Freudot is érdekli a társadalmi jelenségek lélektani magyarázata, de ő a néplélektani iskolával szemben nem a néprajzi anyag segítségével boncolgatja a mélylélektan jelenségeit, hanem fordítva, az ösztönelmélet segítségével magyarázza a néprajzi jelenségeket (*Totem és tabu*). Amerikában az egyre több ösztönt leltározó elméletek jegyében McDougall veti meg az új iskola alapját, az már szociális lélektanról beszél. A freudizmus, mint tudjuk, az USA-ban valóságos reneszánszát éli, számos változatát ismerjük. A megreformált freudizmus legnépszerűbb képviselője, Fromm, éppen a társadalmi környezet jelentőségét emeli ki. Lélektanból és szociológiából egész szeretet-elméletet ötvözött a modern ember megváltására egy általa elképzelt szocializmus alapján.

A néplélektantól a szociálpszichológiáig vivő úton a tömeglélektan mellett még a közösséglélektan, környezetkutatás, fejlődéslélektan, neveléslélektan számos névadóját emelhetnők ki, akik a különböző kanyarokban egy-egy jelentős szakaszon irányították a fejlődést. Nem célunk a nevek halmozása, csupán néhány kiragadott példával igyekeztünk felvázolni azt a folyamatot, mely több irányból elindulva egyre szélesebben mérte fel a szociális környezet hatását az egyén alakulására.

A szociálpszichológia másik szülőtársának, a szociológiának a történelmi útját, hazai előzményeit, ideiglenes eltűnését és szerencsés újrjelentkezését a *Korunk* hasábjain már többen ismertették (Miron Constantinescu, Roth Endre, Achim Mihu, Gáll Ernő, Jordáky Lajos), így elég csupán annyit kiemelni, ami közvetlen célunkhoz szükséges. Míg a marxista társadalomtudomány a makrostruktúrákkal foglalkozva nem mondott le a társadalom egészének aspektusáról, s átfogó elméletet alkotott, addig a polgári szociológiák figyelme a mikrostruktúrák vizsgálatára terelődött: a társadalom csoportképződményeit bontják mikro-alaku-

latokra. Így keresik a funkcionális alapstruktúrákat, melyek legtöbbször, de nem mindig, formálisak is (formalizáltak). A közben használt új fogalmak, mint *struktúra*, *rendszer*, *funkció*, *szervezet*, *csoporthatár*, tisztázásával szakértekezletek foglalkoztak, de a fogalmak még ma is bonyolódnak-keverednek.

Ha a modern polgári szociológia a konkrét társadalmi valósághoz fordul, azt „in vitro”, a csoport segítségével teszi. Ezt a folyamatot szépen és részletesen elemzi Achim Miha *Sociologia americană* (București, 1970) és Kulcsár Kálmán *Az ember és társadalmi környezet* (Budapest, 1969) című könyvében. A konkrét viszonyok, praktikus céllal vizsgált kisebb társadalmi egységek szakszociológiai alakulnak mint egyenes folyományai a század elején megindult, hasznossági szempontokat követő amerikai szociológiának. Míg a marxista társadalomtudomány elsősorban ellenzéki volt, sőt a mellette kialakuló polgári radikalizmus szülte európai szociológia is a hatalom ellenére, sőt gyakran ellene fejlődött ki, addig az Egyesült Államokban a töke, a hadsereg intézményei éppen a hatalom támogatására hívtak létre hasznossági célú vizsgálatokat.

Délkelet-Európában a két világháború közt elsősorban a leíró ág, a megismerést szolgáló *szociográfia* virágzott fel: román vonatkozásban monografikus igénynyel (Gusti-féle iskola), magyar vonatkozásban tekintélyes részben irodalmi jelleggel (népi írók). Az ifjúsági elit lelkesen kapcsolódott bele ebbe a feltáró, tájékozódó munkába, elsősorban terepmunkával. Az első világháborút követő munka tehát román és magyar viszonylatban egyaránt elsősorban „in vivo” történt. Utána jött a nagy történelmi fordulat, mely kibontakozásában tévedésekhez is vezetett. A dogmatizmus „polgári áltudomány”-nak bélyegezte a szociológiát, amely évekre eltűnt a szociográfiával együtt. Ma már az egyre szaporodó szakirodalom jelzi, hogy a szociológia ismét a felszínre tört, közben azonban újabb tapasztalatokat, hatásokat oldott magába úgy, hogy új ízekkel, igényekkel jelentkezhetett. A román szociológia megújulásáról Miron Constantinescu, Henri H. Stahl, Ovidiu Bădina, Traian Herseni, Achim Miha, Ion Aluș és mások munkássága ad tudományos képet. Az új magyar nyelvű irodalom is kitermelt néhány olyan szakembert, akik elméleti, de nemegyszer gyakorlati kérdésekben is merészen foglalkoznak állást (Heller Ágnes, Ferge Zsuzsa, Hegedűs András, Kulcsár Kálmán). Az új szintér a sokat vitatott, de többé semmiképpen sem mellőzhető kiscsoport-kutatás.

Új szintér: a kiscsoport

Ezen a nyomon kanyarodunk vissza a pszichológiához. A csoport közvetít az egyén és a társadalom között. (A csoport megjelölést itt nem statisztikai fogalomként használjuk, hanem mint a közvetlen kapcsolatban élő emberek kisméretű, 2, 5, 10... 20 egyénből álló alakulatait, akár hivatalosak, szervezettek, akár spontánok, természetesen azok.) Ebben a mikrostruktúrában fokozottan érvényesülnek a pszichés tényezők, s ennek megfelelően a szociológia elismerte a lélektan fontosságát. Sőt: általánosabban elismert tényné vált a mai szociológiában a pszichikum jelentősége.

Tankönyv-jellegű összefoglaló román nyelven Mihai Ralea és Traian Herseni *Introducere în psihologia socială* (București, 1966) című munkája, amely alapos történelmi tájékoztatást nyújt a szociológia és lélektan előzményeiről. Ezek eleinte a filozófiában, majd ennek évezredek szorításából kiszabadulva, fiatal tudományokként ütköztek egyre többször olyan kérdésekbe, melyek csak az emberek közti, egyéneken túlmutató jelenségként foghatók fel. Az egyéneken túli és

mégis egyénhez kötött jelenségek értelmezésében természetesen sok ellentétes álláspont alakult ki. A szerzők bőségesen mérlegelik és értékelik ezeket a különbségeket, bár ezen túl kevés a tényleges szociálpszichológiai anyag bemutatása. Lényeg az, hogy szociológia és pszichológia végül is egyaránt felismerték egymásra utaltságukat.

A személyiség kialakulásában a belső érés és a külső hatás találkozása játssza a főszerepet. Külső hatás: a fizikai, biológiai és szociális környezet. Ezek között döntő szerepe a társadalmi környezetnek van, ebbe beleépülve fejti ki az egyén visszahatását a környezetre, mellyel állandó a kölcsönössége. Ennek a kölcsönhatásnak az eredménye a passzív beilleszkedést jelentő globális szemlélettől a differenciálódáson át egyre aktívabbá váló — alakító — visszahatás a környezetre, majd a fejlesztve fejlődő személyiség magasabb fokú szemléleti integrálódása, tudatos beleilleszkedése az őt is magába foglaló, tervszerűsített természetbe. Körülbelül eddig jutott a szociálpszichológia a két világháború között, amíg „in vivo” kutatta a jelenségeket (román és magyar viszonylatban elsősorban a parasztság körében végzett terepmunka során). Az önálló társadalomlélektani kutatások körülbelül harminc évvel ezelőtt itt zárultak. Mára azonban a román szellemi életben új szerephez jutott a román származású Jacob L. Moreno amerikai tudós csoportszociológiája (lásd Achim Mihun munkásságát), s a magyar könyvpiacra is megjelent első önálló társadalomlélektani kötet címében jelzi az új idők új témáit: *Csoportlélektan*. Szerkesztője Pataki Ferenc, aki a Gondolat Könyvkiadó gondozásában 20 szemelvényt válogatott össze a kiscsoport-kutatás mai leglényegesebb eredményeiből. A szemelvények közül egynek a szerzője magyar: Mérei Ferenc. Egyébként az ő — főként pedagógiai jellegű — tanulmányai alkotják az összekötő hidat a második világháborúval lezárt fejlődési periódus és a megújult, kiscsoport-kutatás formájában feléledt szociálpszichológia között.

A román nyelvű szakirodalomban a kiscsoport-kutatásból Moreno tanai tükröződnek elsősorban. A szociometria ismertetése természetesen a marxista kritika szellemében történik, s elsősorban Achim Mihunak köszönhető, aki 1967-ben egy kritikai esszében külön kötetet szentel a témának. Ugyancsak Mihun tollából jelent meg a második önálló kötet a kiscsoport-kutatásról egy 11 hónapos amerikai kutatás eredményeként, a már említett *Sociologia americană*. A szociológus Mihun sokat és kompetensen foglalkozik lélektani szempontokkal, így Moreno fejlődésének értékelésekor kiemeli a bécsi pszichoanalitikus iskola, majd a polgári pszichológiai iskolák hatását a szociomatrixok mesterének fejlődésében. Ez szükségképpen van így, mert bár Moreno a szociológia felől jutott el a csoportkutatáshoz, sőt a kiscsoportok tanulmányozásához, azokat főként pszichikus jellegűnek tekinti, s elsősorban az érzelmi struktúra feltárását tartja döntően fontosnak. Erre dolgozta ki külön sajátos módszerét, a szociometriát, de ezen túlmenően egész elméletet épített fel népszerűvé vált kísérleteinek érvényesítésére. Pataki Ferenc a magyar nyelvű antológiába Morenótól éppen egy olyan szemelvényt vett át, melyben — hogy úgy mondjuk — egyenes adásban ismerhetjük meg Moreno elképzeléseit erről az átfogó elméletéről.

A nyugati szakirodalmat főként a módszertan és a mérési eredmények mennyiségi értékelhetőségének, a matematizálásnak a kérdése foglalkoztatja nagyszámú empirikus anyag közlése mellett. Sokszor a módszertan túlteng az empiria rovására, s a matematika fetisizálásának a veszélye fenyeget. Egy kötetnyi szemelvényt gyűjtött össze ebből Cseh-Szombathy László és Ferge Zsuzsa *A szociológiai felvétel módszerei* címen, 1968-ban. Itt már egészséges kritikai hang is vegyül

éppen a legkiválóbb szakemberek véleményébe. Az amerikai A. Kaplan így ír a matematikai modellek ismertetése közben: „Okvetlenül kellő hangsúlyt kell helyezni az empirikus anyagra, hogy korlátok közé lehessen szorítani azt a forma iránti racionalista érdeklődést, amely elkerülhetetlenül együtt jár a modellszerkesztéssel... az emberi viselkedéssel foglalkozó tudósnak többet kellene törődnie a tárgyával és kevesebbet azzal, hogy tudomány-e, amit művel.“ A szovjet P. P. Maszlov ugyanígy vélekedik, amikor ezt mondja: „Matematikát alkalmazni a matematika kedvéért vagy a »presztizs« kedvéért — a szovjet kutató számára járhatatlan út.“ A fogalmak tisztázása is tekintélyes irodalmat igényel. Sok a természettudományok területéről átvett fogalom, mint például: *társadalmi atom*, *kulturális atom*, *szociális gravitáció*.

Lewin és Moreno lélektani irányzata

A pszichológia felől közeledve Kurt Lewin a kiscsoport-kutatás megalapozója. Sorsa rokon korának más tudósaiéval, akik a fasizmus üldözése elől Amerikába emigráltak. Már Berlinben a motiváció kérdése foglalkoztatta, s a maga sorsában is tapasztalt szociális impulzust nyomon követve jutott el a kiscsoport-kutatáshoz. Nála is mintegy a nagy társadalommozgató erők mikroszkopikus metszeteként szerepelnek a csoportok; ezek mikrovilágában keresi a mindannyiunk sorsát megszabó emberi indulatok, agressziók, építő és romboló erők keletkezésének, örvénylésének bonyolult törvényeit. Hasonlóan kora természettudósaihoz, a végső egységek, mikrostruktúrák boncolgatásában reméli megtalálni a dolgok végső magyarázatát. Akár csak Moreno, még szakkifejezéseit is a modern fizikától kölcsönzi, felállítva a lélektanban a mező-elméletet. A pszichikus mező (lelki erőter), melyben minden ember él, egy közvetlen subjektív életterre (life space) s egy viselkedési mezőre (behavioral world) tagozódik, s ezekben játssza mindenki a maga szerepét a csoportdinamika törvényei szerint.

Érdemes itt egy pillanatra elgondolkozni azon, hogy az orvostudomány volt az első, amely a hatalmas emberi test számos baját már a XIX. században a mikroszkóp alatti kutatások segítségével próbálta megoldani. A XX. században a fizikusok, kémikusok az anyagszerkezet boncolgatásával, a biológusok a sejt kutatás széles körű kiépítésével szintén egyre inkább a mikrovilágok felé fordulnak, s laboratóriumi körülmények közt vizsgálják az élet titkait.

Moreno szociometriája az emberek közti érzelmi viszonyok mérésének módszere. Lewin mező-elmélete pedig az emberi viselkedést mint irányított cselekvést a társadalmi atmoszférában létrejövő érzelmi kifejeződésként boncolja. A szociológus és pszichológus Moreno és Kurt Lewin nyomdokán tanítványként vagy vitapartnerként, nagyon sok kiváló kutató fejlesztette tovább a csoportlélektant. Eleinte csak a kapitalista országokban virult egyre jobban az új formát öltő szociálpszichológia, melynek jellemzésére a bőséges bibliográfiát még kivonatossan sem tudjuk közölni, de megemlítjük, hogy a klasszikus lélektani folyóiratokon kívül a 40-es években megjelentek már a speciális folyóiratok és időszakos kiadványsorozatok is, mint amilyen a *Journal of Social Psychology*, *Sociometry*, *Human Relations*, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, *Journal of Personality and Social Psychology*, *The Journal of the American Association for Social Psychiatry*, *Revue de Psychologie des Peuples*. A szakirodalom rohamos gyarapodására jellemző, hogy 1960 óta tízszeresére nőtt a kiadványok száma, s ma körülbelül évi 200 mű foglalkozik korszerű szociálpszichológiával. Ezek között sok a vitatható elmélet, számos kérdést vitatnak is. Megindult a vita, a dialógus a polgári és a marxista szociál-

pszichológia között, Jénában pedig 1964-ben már marxista szociálpszichológiai kongresszust tartottak, s ma a Szovjetunióban külön szociálpszichológiai laboratórium működik.

E fiatal tudományág erőteljes kibontakozása természetesen sok tisztázatlan fogalmat hoz felszínre. A fogalmak használata sem mindig egyértelmű, de a fejlődés zavarainak tisztázására sokan törekszenek. Csak az Egyesült Államokban évente átlag két tankönyv jelenik meg ebben a tárgykörben, s az Amerikából hazájába visszatért Hofstätter német professzor tankönyve (*Einführung in die Sozialpsychologie*) már hatodik kiadását érte meg 1960 óta. Ebben a hazatelepedett professzor a csoportkutatás eredményeit is felhasználva igyekszik a legfontosabb kérdéseket összefoglalni. A socialista tábor két kiváló szociálpszichológusának, Hans Hiebsch és Manfred Vorwerk német tudósoknak a könyve magyar fordításban is megjelent 1967-ben *Bevezetés a marxista szociálpszichológiába* címen.

Hogy Moreno és Lewin irányzata mennyire járul hozzá a súlyos bajokkal küszködő társadalom „megváltásához“, arról sokat lehetne vitatkozni. A marxista társadalomtudomány határozottan kétségbe vonja. De hogy e spekuláció jegyében figyelemre méltó gyakorlati kutatások folynak, s ezek tanulsága nemegyszer megdöbbentő, ennek szemléltetésére idézünk néhány jellemző kísérletet.

Elsőnek Mérei Ferenc kísérletét ismertetjük, annál is inkább, mert olyan kérdést vizsgál, melynek a második világháború adott szomorú aktualitást. A szerző lényegében már 1947-ben kidolgozta a témát; kísérlete azért is jelentős, mert nemcsak szinte elsőként alkalmazza Lewin módszerét, hanem tökéletesíti is. A már említett *Csoportlélektan* című kötet számára újrafogalmazott változat címe: *Az együttes élmény*. Szerzőnk így jelöli meg a feladatot: „A szociálpszichológiának is felennie kellett arra a kérdésre, hogyan lehetett milliós tömegeket úgy befolyásolni, hogy a XX. század derekán embermészárszéket állítottak fel Európa közepén.“ Egy zsarnok vagy a tömegben lappangó törekvések voltak-e a felelősek? „Más szóval: mi erősebb, a vezető vagy a csoport?“ A kísérlet kiscsoportokban, mégpedig úgynevezett *informális csoportokban*, vagyis a legalacsonyabb szintű társas-alakzatokban történt. Négytől tizenegy éves korú, összesen 240 óvodás és iskolás gyermek volt az eleven anyag. Szakképzett kísérletezők mesterségesen teremtett „természetes“ körülmények közt a megfigyelés és az egymást ketten-hárman ellenőrző regisztrálás eszközeivel, az ún. *aktometria* módszerét alkalmazták, melynek bonyolult jelrendszerében 20 szempont alapján csoportosítva és értékelve, 140-féle egységet különböztettek meg. A hónapokig tartó kísérlet első, megfigyelési szakaszában kiválasztották egyrészt az átlagos szociális penetranciájú gyermekeket és külön a hangadókat, vezetőket. Az elsőkből a kísérlet második szakaszában 3—6 tagú csoportokat alkottak, akiket tervszerűen a megszabott csoportokban foglalkoztattak, hogy kialakulhassanak az egyes csoportok spontán szerveződésai, saját tradíciói, játékszabályok, csoport-zsargon és így tovább. Tehát az összetartozás, csoporttá alakulás folyamatát tették lehetővé. A harmadik szakaszban ezeket az egybekovácsolódott csoportokba egy-egy erőlyes új vezető egyéniséget helyeztek, és megfigyelték, melyik hatás lesz erősebb: a csoporté vagy a „vezető“-é.

Az eredmény néhány jellemző megállapítását idézzük: „A kísérletek túlnyomó többségében a vezető, bár átvenni kényszerült a csoportszokásokat, így gyöngébbnek bizonyult, mégis érvényesítette vezetői képességét... *A hagyományokkal rendelkező csoportban* a vezető a társashatások szempontjából a csoportnál gyengébb, jóllehet a csoport bármely tagjánál erősebb... A csoportban megnövekszik az

egyén hatékonysága: a közösség ereje a közösség tagjait is erősíti.“ Pedagógusnak és politikusnak egyaránt erőt ad ez az eredmény a mindennapok fáradtságos és néha szinte láthatatlan munkájához.

Másodiknak egy amerikai szerző olyan kísérletét említjük, amelyet felnőtteknél végeztek, és módszere is a másik típusú kutatásnak, a Moreno-féle szociometriának egyik változata. Itt tehát nem a közvetlenül megfigyelt cselekvések (akciók) mérése, értékelése, hanem az egyének nyilatkozatai alapján mért szubjektív vonzódások adják a kísérlet anyagát. I. M. Jackson a csoportkutatásnak abból az általánossá vált eredményéből indul ki, hogy „a viselkedés egyik legfontosabb meghatározója a valamely csoporthoz vagy szervezethez való tartozás vonzóereje“. A kísérlet alanyai egy gyermekjóléti intézmény alkalmazottai voltak, hetvenkét fő, 21 és 63 év között, nők, férfiak vegyesen, közöttük negyvenhat szakember és huszonhat segédszemélyzet. A társadalomnak ebben az intézményes, formális szervezetében alcsoportokat létesítettek, s a több hónapos kísérlet során a csoportok tagjaitól kitöltött kérdőívek alapján kapott válaszokat használták fel. A kérdések zöme a személyi érintkezés gyakoriságára és a személyek egymás közti értékelésére vonatkozott. A kísérlet jó példa a modellálás és a matematikai apparátus jelentőségére is. Különböző munkahipotézisre készített, pontosan számított táblázatok alapján mondja ki a szerző, hogy „a korrelációk a vonatkozási csoportfolyamatok meghatározott modellje mellett szólnak. Ebben a modellben a presztízs-struktúra az értékelő jelek rendszerét hozza létre, amely a tagokhoz személyek közti közlések útján jut el, és befolyásolja összetartozási érzésüket“. Megjegyezzük, hogy vonatkozási csoporton azt a csoportot értik, amelyhez a legerősebb szubjektív hovatartozás ereje köti az élet különböző csoportjaihoz tartozó embert.

A kísérlet tanulságai: „A vonatkozási csoportfolyamatok erősebbek a kis munkacsoportokban, mint a szervezetben... a rendszer tagjai közötti kölcsönhatás többféle funkciót tölt be... Ha valamely rendszer tagjai között elégséges az érintkezés, folyamatossá visszacsatolásos mechanizmusok működnek... Tájékoztatja az egyéneket a többiek elvárásainak és értékítéleteinek társadalmi realitásáról: erősíti a jóváhagyott viselkedést és kiküszöböli a helytelenített viselkedést, ezzel egyben pedig vonzza vagy taszítja az illetőket.“

Ez a kísérlet már átvezet a modern társadalom egy másik jelentős kérdése, a *kommunikáció* fontosságához. A kötetben több tanulmány is foglalkozik ezzel a kérdéssel, s mindegyik egyben több kísérletező csoport eredményeit öleli fel. Mindegyik idevágó lélektani kísérlet fő kérdése, hogy az emberek közt kialakítható kommunikációs konfigurációk közül melyik a legelőnyösebb, és az így különböző utakat követő információ-áramlások milyen hatással vannak a tagokra. Szerencsére már ott tartunk, hogy nemcsak a csoport teljesítményét vizsgálják, mint ahogy ez volt egy ideig az ún. „mérnök-pszichológia“ központi kérdése, hanem az egyének elégedettségét, felelősségvállalását és más, magatartás-alakító tényezőket is.

Az egyéni és csoportteljesítmények összevetésén túl nagyban bonyolítja az értékelést, ha a sajátosan pszichikai humán-tényezőket keresik. Csak az eredményekből idézünk néhány nagyon érdekeset: az egyik szélsőségben leghamarabb kialakul a vezető köré csoportosuló szilárd szervezet, kevés hibát követnek el, gyorsan, jól dolgoznak, de tagjai egyre inkább elkedvetlenednek. A skémában elfoglalt hely befolyásolja a tagok viselkedését, a centralitás és a függetlenség különböző fokai a vezető és a konformista magatartás jellemző habitusát sugallják. Ehhez járul a kedélyhullámmás a munka során, és végül még egy fontos jelenség: bizo-

nyos helyzetekben lehetővé válik egyes, a tagoktól jövő ötletek elfojtása s ezzel nemcsak a teljesítmény újszerű fejlesztésének akadályozása, hanem nagyfokú demoralizálás is.

A csoport-nyomás felmérése

Más, ismertebb csoport-kísérletekből tudjuk, milyen megdöbbentő hatással van a csoporttagok ítélőképességére a közösség nyomása, az ún. *csoport-nyomás*, vagy milyen érdekesen változik a csoporttagok viselkedése a vezetés különböző (demokratikus, diktatórikus) formái közt, vagy a teljesen anarchikusan működő alakulatokban. Mindezekben a kísérletekben nagy szerepet játszik az idő. Hosszasan folytatott megfigyelések, ismétlések során néha lényegesen változik a kezdetben látványos eredmény. Különösen, ami a tagok lelkiállapotának alakulását, az apró hatások idővel bekövetkező telítettségét, a magatartások átváltását illeti. Az időfaktor azonban kegyetlen, jó vele ügyesen gazdálkodni, s az elméleti munka mellett idejében megkezdeni a gyakorlati kísérletezést is. A csoportlélektanban olyan eredményeket kaphatunk, melyeknek radikális hatásuk lehet.

Jól felismerték ezt a szovjet pszichológusok, akik például Kuzmin vezetésével a Szovjetunió Szociálpszichológiai Laboratóriumában a munkakollektívák eredményességét vizsgálják, s ezeken belül a tagok kapcsolatának hatását a kollektívák teljesítményére. Egyén és csoport kölcsönhatásáról számol be Gorbov, az 1966-os nemzetközi pszichológiai kongresszus egyik előadója. Szerinte a versenyszellem keltette kényszerítettség tényének még az emocionális vegetatív szférába való behatolását is kimutatták, s a szerző szavait idézve: „Az eredmények feljogosítanak arra, hogy... analógiákat dolgozzunk ki egy csoport tagjainak tevékenysége és egy egységes organizmus funkcionális rendszere között.”

A modern kor emberének sokféle neurózisa éppen a különböző csoportokban elfoglalt helyzetéből fakad, de a tudományos és technikai fejlődés óriási tempója is hangsúlyozza a nemzetközi kommunikáció korában az információszerzés jelentőségét. Az informálódási lehetőségeket különböző fokon élvező kutatóknak nemcsak objektív eredménye, hanem legszubbjektívebb személyi fejlődése is nagyban függ éppen csoporttagságuk jellegétől. Egyetlen állam sem mondhat le arról az előnyről, amit a tudomány forradalmának korában a jól szervezett kommunikáció s ennek következtében kutatóinak egészséges egyéni fejlődése biztosíthat. Hogy ennek útjait a tudományos kutatásokra legtöbbet áldozó államok milyen szellemes kísérletekkel tapogatták, nehéz volna egy ilyen rövid ismertetésben bemutatni. Ezek a kísérletek ma már többnyire a teszt-módszer, a szociometria, aktometria és a technika igen bonyolult kombinációi, az eredmények feldolgozása pedig modern matematikai tudást igényel. Az iparilag fejlett és főként fiatalos lendülettel fejlődő államok, mint a két Németország és Japán, szellemesnél szellemesebb kísérletekkel kapcsolódnak bele ebbe a versenybe. Csupán egyfajta útkeresést mutatunk be röviden a szovjet kutatások közül. Itt tudvalevően a területileg is szétszórt s a kutatás ágai szerint is sokféle kutatócsoport tagjainak kiválasztása fontos feladat. Természetes tehát, hogy kialakult egy tendencia: a mennyiségek nyelvére fordítani le a személyiség minőségi jegyeit.

Erről a többágú kísérletezésről számol be egy háromtagú szovjet kutatócsoport (Supkin, Karpov és Kocsetkov) tanulmánya, mely egyúttal érdekesen hasonlítja össze az egyénnek önmagáról és a csoportnak az egyénről alkotott véleményét. A kísérlet alanyai magas képzettségű kutatók, egy Szibériában dolgozó tudományos kollektíva tagjai, s így talán nem meglepő, hogy az önértékelések görbéje általában

követi a kollektív értékelések görbáját, és hogy a közösség eléggé híven értékeli önmagát. Mindezt mennyiségi rendszerrel sikerült kimutatni. Ugyancsak Supkinék tanulmányából idézhetjük: „Az elemzés ezenkívül azt mutatja: a számokban kifejezett értéktételek felhasználhatók arra, hogy megvizsgáljuk a közösségnek a vezetőről, a kollégáról, az alárendeltről kialakított véleményét...“, továbbá, hogy „megbízható információhoz juttató módszerek kidolgozása a társadalmi jelenségek vizsgálata során azért olyan fontos, mert itt az objektív tényezők mellett óriási szerepe van a szubjektivitásnak is. Ez a sajátos körülmény természetesen nem zárja ki a mennyiségi módszerek alkalmazásának lehetőségét, hanem éppen azt követeli, hogy a kutatásban szorosan együttműködjenek egymással a szociológusok, a pszichológusok és a matematikusok“.

Paradox helyzet, hogy míg a szociológiában a lélektani szempont érvényesülését éppen a kiscsoportokban oly jelentős érzelmi tényező sürgette, és ezzel a társadalmi jelenségekben a sajátos humán tényezőnek szubjektív igényei nyomait kaptak, addig a lélektanban éppen fordítva, a tényszerűség — kísérlet és matematikai apparátus — jelzi a fejlődés irányát. Így helyes ez, mert ha valahol, úgy a szociális környezetben valóban bőven vannak ellentmondások, s ezekkel csak akkor tudunk megküzdeni, ha félreteszünk minden tudományos előítéletet, kizárólagosságot és tabut.

A marxista lélektan esélyei

Valószínű, hogy a csoportlélektan a maga sajátos módszerét a természetes kísérletezés egészen új formáiban fogja megtalálni. Ez a módszer még nem született meg, s ez többek közt annak is következménye, hogy az emocionális tényező területén a lélektanban amúgy is meglepően kaotikus állapotok uralkodnak, és a többi területhez képest a szakirodalom viszonylag még mindig kevés. Hát még a szociálpszichológiában, ahol nemcsak az egyén nehezen objektíválható érzélemlivágáról, hanem a társakhoz való viszonyulás szövevényéről van szó. Egy egész *Korunk*-szám (1970. 5) foglalkozott azzal a kérdéssel, mekkora gond a modern embernek a bioszféra mai alakulása. Kívánatos volna, hogy kellő érdeklődéssel forduljunk a szocioszféra s benne a pszichés tényezők kutatása felé is.

A kérdés bonyolultsága miatt remélhetjük, hogy éppen a dialektikus gondolkodásban jártas marxista kutatóknak sok esélyük van ezen a területen. Jean Piaget, a jeles svájci gyermekpszichológus a moszkvai kongresszus megnyitó előadásában azt mondta: „Számos probléma azért kuszálódott össze, mert a kutatók eleve belebonyolódtak az egyén vagy társadalom alternatívájába, megfélekedtek a racionális perspektíváról, mely szerint csak kölcsönhatások vannak... mindez a környezettel olyan kölcsönhatásban történik, hogy a fenotípus a genotípusnak a válasza a környezet hatására.“ Kiegészíthetnők ezt a gondolatmenetet azzal a sajátosan csoportlélektani megfogalmazással, hogy ma már a személyiség kialakulásában is nem a gének vagy a környezethatás alternatíváját vitatjuk, hanem a gének és a szociális szerep összjátékát vizsgáljuk, ahol a *szociális szerep* kifejezésben a társadalmi értékelés meghatározó ereje jut kifejezésre.

Ha az 1892 óta rendezett pszichológiai kongresszusok dátumait nézzük, két fájdalmas úrt észlelhetünk a tizennyolc tagú sorozaton: a két világháború ütötte sebet. Az első 14 éves, a második 11 éves kiesést jelentett. Az utolsó kongresszusnak, az 1966-ban megrendezett moszkvainak többek közt két különös sajátsága volt. Ez volt az első, amelyet szocialista államban rendeztek meg, továbbá nagyon érezhető volt a társadalomtudományi szempont jelentkezése. Habár a *Csoportlélektan* című

kötet a szovjet klasszikusok közül Makarenkótól is átvett egy, a közösségről szóló fejezetet, a szocialista tábor tanulmányai döntő többségükben újkeletűek. Kívánatos volna, hogy ez az újkeletűség fiatalos lendületet is jelentsen. Így talán a fejlődő szociálpszichológia is segíthetne abban, hogy a megismerés mielőbb eredményesen járuljon hozzá az új ember kibontakozásához.

Hazai viszonylatban, mint már említettük, a szociológia terén tört meg a jég, de a pszichológia még mindig nem törleszti eléggé adósságát. Pedig Petru Pánzaru szerint: „... amikor hazánkban újraszületett és marxista alapokon fejlődik a szociológia és a szociálpszichológia, rendkívül fontosnak látszik a kettő közötti szoros együttműködés megteremtése.”

Különösen kevés nálunk az empiria. Nem szabad azonban a szociálpszichológiát még mai jelentkezési formájában sem teljesen azonosítani a csoportkutatással, illetve arra leszkíteni. Az említett két német általános szociálpszichológiai könyv is, a csoportkutatás eredményeit felhasználva, olyan nagy emberi kérdések általános tárgyalását tartja elsősorban szem előtt, mint az egyén társadalmi értékelése, szerepe, társadalmi-kulturális determináltsága; társadalmi magátólértékdottségek (evidenciák), azok normatív jellege; a nyelv mint az ember társadalmiságának közege, a magatartás eszköze; a beállítottság (attitűd) mint a motívumnak a szociálpszichológiában funkcionális szempontból egyenértékű fogalma; az előítéletek makacs képződménye. Talán éppen az általános szociálpszichológiában mutatkozik meg a szocialista szemlélet óriási ereje, amint ez a két mű összevetéséből kitűnik. Éppen az egyén—társadalom kölcsönös viszonyának dialektikus felfogása, mely a marxizmusban gyökerezik, nyújt lehetőséget az említett szerzőknek, hogy a kiscsoport-kutatás módszeres eredményeit a makrostruktúrák kellő távlatából érvényesítsék. Hogy milyen fegyver lehet a jó szakember kezében a modern lélektan az az ága, arra példaképpen idézünk egy érdekes keletnémet kísérletet. M. Cranach 76 egyetemi hallgatóval próbálta ki az eredményes agitáció módozatait. Előzőleg minden személynek ki kellett alakítania magában egy véleményt a halálbüntetésről, de senki sem mondta meg nekik, hogy helyeslik-e a véleményüket, vagy nem. Ezután dolgot kellett írniuk az *ellentétes* vélemény érveiről, melyeket maguknak kellett gondolatban kikeresniük. Az írásbeli után 40 személy önként megváltoztatta eredeti álláspontját. Ha a keresett érveket szóban is elő kellett adni, további 10 véleménycsere után csak kevesen tartottak ki eredeti álláspontjuk mellett. M. Irle vezetésével több ilyen kísérletet végeztek, és sok tényezőt találtak, melyek bonyolítják a kívánt hatást. Az agitáció ereje nő az önálló cselekedtetés révén, de függ az eredeti beállítódottságnak valamely értékrendszerbe való beágyazottságától. Függ továbbá az agitáló személyétől, az agitáció módjától, eszközeitől s ezek együttesének mikéntjétől és mikorjától.

A marxista elemzés során a szerzők sikeresen boncolgatják az egyén társadalmi determináltságát, és rámutatnak, milyen fontos eszköz lesz a társadalom és egyén viszonyába közbeiktatott csoport. Mintegy műhelyévé válik azoknak a visszacsatolásoknak, melyek során a genetikusan első társadalom formálja az egyént. Természetesen nem szabad a csoportdinamika eredményeit túlságosan általánosítani és gépiesen kiterjeszteni a makrostruktúrára.

A csoportkutatásban még nem mondták ki az utolsó szót, de vitathatatlan azok érdeme, akik az elsőt kimondták. A vita folyik, és messze túlnőtt a két úttörő életművén. Hiszen Lewin csak élete utolsó évtizedében, jóformán a második világháború antifasiszta légkörében rakta le az alapokat, Moreno pedig szintén munkásságának későbbi szakaszában, már Amerikába települése után fordult teljes figyelemmel feléje. Talán a feszült légkörnek, a világviszonylatban kritikus fogé-

konyságnak köszönhető, hogy az első szót a kutatások robbanásszerű szaporodása követte. A felzaklatott emberi lelkek túlérzékenysége sokszoros erővel reagál azok szavára, akik a társadalmi nyomás, a kudarc, az agresszió fájó kérdéseit feszegetik, a nagy viharban a kicsoportok intim kötődéseire, a sodrásban is megtartó érzelmi kapcsolatokra, a bomló társadalomban a szubjektív vonzódások társadalmi cementjére irányítják a figyelmet.

Pedagógiai kicsengés

Végül, de nem utolsósorban, figyeljünk fel a kérdés egyre hangosabb pedagógiai kicsengésére. Kiadványsorozatok, pedagógiai körök, új utakat kereső tanítók, osztályfőnökök, iskolai pszichológusok munkanaplójában és szakmai beszélgetésében egyre többször merül fel az igény a korszerű szociálpszichológia igénybevételére. Mérei *Szociometria és csoportdinamikai kutatási módszerek* című, 1970-ben megjelent tanulmányából idézzük: „A szociálpszichológiai kutatások eredményei a gyakorlatban csak közvetve érvényesíthetők. A vizsgálatok feltárják az emberi csoportosulások bizonyos tendenciáit, a társas alakzatok csoportdinamikai jelenségeit. Ezeket az eredményeket továbbíthatjuk a pedagógusoknak, az üzemszervezőknek, a népművelőknek, az ifjúsági vezetőknek, általában mindazoknak, akik embereket irányítanak, hogy vezetési munkájukban legyenek tekintettel a társas légkör alakulására, az együttes élmény fokozott erejére a társas kapcsolatokban.“

Ez az alkalmazás s ez a távlat minél alaposabb és körültekintőbb ismeretszerzésre ösztönöz.

JACQUES MONOD ÉS A DIALEKTIKA

Párizsban nemrég megjelent egy könyv* a biológia filozófiai kérdéseiről, amely élénk érdeklődést váltott ki a bölcseletkedvelők körében. Szerzője Jacques Monod, a neves biokémikus, aki 1965-ben (André Lwoff-fal és François Jacobbal együtt) Nobel-díjat kapott a sejt biokémiájával kapcsolatos munkáiért. Az élet rejtelmeinek megfejtéséhez hozzájáruló Monod, a mai kor e nagy tudományos személyisége, akárcsak a tudomány többi kiemelkedő alakja (ez immár majdnem tudománytörténeti szabállyá válik), szükségét érezte annak, hogy filozófiai szempontból elemezze saját eredményeit, hogy hosszasan elmélkedjék a mai biológia filozófiai kérdésein, s végül kiterjessze ezt a meditációt — miként elmélyült filozofálás esetén az történni szokott — az ember kozmikus sorsára, az ember alkotta értékek világára.

Jacques Monod esszéjének két fő kategóriája, a véletlen és a szükségszerűség, a determinizmus birodalmához tartozik, de innen kiindulva — miként a könyv alcíme is jelzi: „A modern biológia természetfilozófiájára irányuló kísérlet” — párbeszédet folytat minden idők nagy filozófiai irányzataival. Olyan dialógus ez, amelynek kritikai éle az abszolút szükségszerűség és az egyetemes haladás eszméi ellen irányul. Minden elhatározást, elemzést, így vagy úgy, alárendel az animisztikus finalizmus elleni harcnak, amely — saját kifejezése szerint — „Ausztrália őslakóitól a dialektikus materialistákig” mindenütt testet ölt.

Az abszolút szükségszerűség bajnoka — Laplace — ellen folytatott harcát megkönnyíti az a körülmény, hogy ma már nehezen találunk olyan elmét, aki az abszolút szükségszerűség híve lenne, ezzel szemben a dialektika elleni küzdelme már egyáltalán nem könnyű; nem azért, mintha az egyetemes haladás romantikus eszméi ellen nem hozhatnánk fel elegendő ellenérvet, hanem azért, mert ma Jacques Monod minden kitért próbálkozása ellenére sem lehet igazolni a valóság nem dialektikus jellegét. S miként a továbbiakban látni fogjuk, a „nyilvánvaló” antidialektikusság mellett felhozott érvei bumerángxként saját maga ellen fordulnak. A valóság sokkal gazdagabb és árnyaltabb, semhogy halálugrásokat végezne a lényegi, tiszta véletlenszerűségből az abszolút szükségszerűségbe, vagy ingázna e két véglet közt.

Szélsőséges antidialektikussága Monod-t nemcsak abban akadályozta meg, hogy lássa a valóság dialektikusságának „erényeit”, hanem abban is, hogy feltárja saját érdekes és újító eszméinek hiteles dialektikus töltetét.

Az előszóból kitűnik eljárásának motivációja. Monod meg van győződve arról, hogy egy tudós filozófiai vizsgálódását a tudományok művelői bizalmatlanul, a filozófusok pedig a legjobb esetben tiszteletteljesen fogadják. Megállapítása szerint „a tudósok kötelessége ma, sokkal inkább, mint bármikor, hogy beleképzeljék saját szaktudományukat a modern kultúra egészébe, s ezáltal ne csak jelentős technikai

* Jacques Monod: *Le hasard et la nécessité, essai sur la philosophie naturelle de la biologie moderne*. Editions de Seuil. Paris, 1970.

ismeretekkel gazdagítsák azt, hanem ugyanakkor olyan eszmékkel is, amelyek saját tudományukból származnak, s jelentősek lehetnek általános emberi szempontból“.

A könyv írója különbséget tesz a *tudomány* és a *tudomány sugalmazta eszmék* között, s kijelenti: habozás nélkül el kell jutnunk azokhoz a következtetésekhez, amelyekre a tudomány feljogosít, hogy felszínre tudjuk hozni a tudomány teljes jelentőségét. Ezt tételesen így fogalmazza meg: „A bioszféra nem tartalmazza a tárgyak és jelenségek egyetlen előre látható osztályát sem, hanem *sajátos jelenség*, amely természetesen összeegyeztethető az elsődleges alapelvekkel, de nem vezethető le belőlük.“

A bioszféra lényegileg előreláthatatlan abban az értelemben, hogy milyenségét nem lehet a szükségszerűség erejével egy általános elméletben előre megjósolni. De ha már megjelent, joga van létezni, összeegyeztethető az általános elmélettel, és az általános alapelvek segítségével megmagyarázható.

Monod úgy véli, ez a következtetés meglepi az emberiséget, ugyanis a vallásos nézetek a maguk egészében, a filozófiák majdnem teljesen, sőt még az egyes tudományos felfogások is az *emberiség arra irányuló fáradhatatlan erőfeszítéseit mutatják, hogy az ember kétségbeesetten tagadja az esetlegességet*. Véleménye szerint a szükségszerű egyetemes haladás eszméje s annak animisztikus változata az emberiség gyermekkorának maradványa, amikor is az animizmus tartós szövetséget teremtett a Természet és az Ember között, „amelyen kívül nem létezik más, mint a félelmetes egyedüllét“. A tudományra jellemző tárgyilagosság posztulátuma alapján szakítani kellene ezzel a szövetséggel. S a XVII. századtól kezdve a nagy szellemek mégis hatalmas erőfeszítéseket tettek azért, hogy elkerüljék ezt a szakítást (például Leibniz és Hegel). Monod szerint ugyanezek az erőfeszítések jelentkeznek később a tudományokra támaszkodó ideológusoknál is (Spencer, Marx, Engels, Teilhard de Chardin). A progresszizmus elméletének fejlődése a tudomány alapján a XIX. században a vallásos animisztikus megoldások eltávolítását követelte annak a szükségletnek az alapján, hogy megmagyarázzák az ember sajátos helyét a Világegyetemben.

„Mindezeknek a tévedéseknek a forrása — írja Monod — természetesen az antropocentrikus illúzió. A heliocentrikus elmélet, a tehetetlenség fogalma, az objektivitás elve nem volt elegendő ahhoz, hogy eloszlassa a régi varázslatot. Az evolúciós elmélet távolról sem vezetett az illúzió szétrombolásához, sőt úgy tűnt, hogy egy új valóságot nyújt, s az embert nem helyezte a központba, hanem az időtlen idők óta várakozó örökösnek, az egész világmindenség természetes örökösének tette meg. Az Isten végre meghalhatott, mivel helyettesítette ez az új és hatalmas varázslat.“ Ezzel ismét olyan egységesítési elméletet próbáltak kidolgozni, amely kis számú elvre épült, s az egész valóságot át akarta fogni, beleértve a bioszférát és az embert is. Ez a fellelkesült magatartás táplálta a XIX. századi szcientista haladás-eszmét, amelynek egyik változata azt hirdette, hogy az emberiség és a kozmosz történetét egyazon örök törvények kormányozzák.

A XX. század Monod szerint megszabadít mindenféle animisztikus, emberközpontú képzelgéstől, s megköveteli az objektív megismerést, amely a hiteles igazság egyetlen forrása. Csak hogy ez a szigorú és rideg, a tárgyilagosság posztulátumára épülő tudományos gondolat szükségessé teszi az erkölcsi alapok teljes felülvizsgálását, s azt, hogy szakítsunk mindenféle animisztikus hagyománnyal, végleg bontsuk fel a „régii szövetséget“; egy új szövetséget követel, mivel a mai társadalom nagyarányú felbomlása éppen ebből a kialakult paradoxális helyzetből fakad. Míg a primitív és klasszikus műveltségben a megismerés és az értékek forrása az animisztikus hagyományok révén egymásra tevődött, „a történelemben egy civiliz-

záció első ízben akar úgy felépülni, hogy saját értékei igazolása végett kétségbeesetten ragaszkodik is az animisztikus hagyományokhoz, ugyanakkor fel is adja ezt az animizmust mint a megismerés, az igazság forrását“.

„Való igaz — folytatja a szerző —, hogy a tudomány merényletet követ el az értékek ellen. Nem közvetlenül, mivel a tudomány nem döntőbíró az értékek felett, és figyelmen kívül *kell* hagynia őket; de a tudomány romba dönt minden mitikus vagy bölceleti ontogenetikus elvet, amelyre az animisztikus hagyomány — Ausztrália őslakóitól a dialektikus materialistákig — az értékeket, az erkölcsöt, a kötelességeket, a jogot és megkötéseket helyezte... A modern társadalmak, amelyek átésző a tudomány, a tudományok termékeiből élnek, s ugyanúgy nem tudnak megválni a tudománytól, mint a kábítószerfogyasztó a kábítószertől. E társadalmak *anyagi hatalmukat* ennek az ismeretnek megalapozó etikának köszönik, *erkölcsi gyengeségüket* pedig annak az értékrendszernek, amelyet maguk az ismeretek ástak alá.“ Ez az ellentmondás terjeszti az emberek körül a sötétséget.

Monod minden animizmusban gyökerező rendszerrel szemben azt kéri az embertől, ébredjen fel évezredek antropocentrikus álmából, hogy felfedezze saját teljes egyedülvalóságát, különlegességét. Az ember most már tudja, hogy a világmindenség peremén van, itt kell élnie. S az Univerzum nem hallja meg az ember zenéjét, közömbös az ember vágyai, szenvedése vagy büntettei iránt. Az ember érzi, hogy az értékek az övéi, ő uralkodik rajtuk, s ő felel értük a közömbös Világmindenség előtt.

Mi a teendő?

El kell fogadni a *megismerés etikáját*, vagyis egy olyan erkölccsant, amely a tudományok kidolgozta objektivitás posztulátumára épül, mert egy ilyen alapérték megválasztása, amelyre a megismerés támaszkodik, minden szó, minden tett hitelességének feltételévé válik. Egyedül a megismerés etikája egyeztethető össze ezzel a világgal, csak ez képes arra, hogy — ha megértjük és elfogadjuk — irányítsa a világ fejlődését. A megismerés etikája magasfokú becsvágyával eleget tehetne az önmeghaladás követelményének, amire az embernek szüksége van. Ez az etika transzcendens értéket, igazi ismeretet határoz meg, s nemcsak egyszerűen felkínálja szolgálatait az embernek, hanem azt kéri tőle, hogy tudatosan és megfontoltan használja fel.

Az ilyen etika egyben humanizmus is, mivel tiszteletben tartja az alkotó embert, a transzcendencia hordozóját. A megismerés etikája ugyanakkor bizonyos értelemben az „etikum megismerése“ is, a biológiai lény ösztönzőerőinek, szenvedélyeinek, igényeinek és korlátainak a megismerése. A szerző szerint a megismerés etikája „meg tudja látni az emberben az állatot, nem az abszurd, hanem a különleges állatot, aki éppen különlegessége miatt értékes, azt a lényt, aki egyidőben két világhoz tartozik: a bioszférához és az eszmék birodalmához, akit e bomlasztó dualizmus egyidőben gyötör és gazdagít, s ez kifejezésre jut a művészetben, a költészetben, valamint az emberi szeretetben“.

Jacques Monod számára a megismerés etikája az egyetlen olyan magatartás, amelyre valódi szocializmust lehet építeni. Ebben a szocializmusban a társadalmi és politikai intézmények alapjául és az értékek hitelességének mércéjeül a megismerés etikáját kell megtenni.

„Az ember alapjában véve tudja, hogy egyedül áll az Univerzum közömbös végtelenségében, amelyből véletlenszerűen tűnt fel. Nemcsak sorsa, de kötelessége sincs sehol megírva. Neki magának kell választania az uralkodás és a sötétség között“ — ez a könyv zárómondata, s ugyanakkor a végső filozófiai következtetés

is, amelyet a szerző a tudományos és a filozófiai megismerés fejlődéséből levon, abból a fejlődésből, amely kiteljesítette az emberközpontú illúziók lerombolását.

A mitikus-filozofikus animizmusra vagy a szcientista progresszizmusra épülő emberközpontú képzelgéseket szétrombolva, Monod abban az illúzióban él, hogy a tárgyilagosság posztulátumára alapozó megismerés-etika kielégíti a mai embert. Ma azonban felmerül a kérdés: vajon a tudomány és a rá épülő etika meghatározhatja-e az ember fejlődésének irányát, s vajon az az elhatározás, hogy az ember kizárólag csak az igazi megismerés szolgálatában álljon, biztosítani tudja-e az ember sokoldalú fejlődését, hogy erre — amint Monod óhajtja — valódi szocializmust lehessen felépíteni. Hiszen még ha az embernek ma tényleg választania kell is a sötétség és a világosság, a rossz és a jó között, nem a tudomány egyszerű, hűvös, könyörtelen objektivitása és a belőle kinövő erkölcsstan fog dönteni.

Az ember teremtette értékek bonyolult szövevényében a tudomány kidolgozta objektivitás-elv összefonódik más értékekből fakadó aktivitás-elvekkel. Ebben az összefüggésben maga Monod is látja a tudomány mellett a művészet, a költészet, az emberi szeretet romboló és gazdagító szerepét. Ezért a körülmények kényszerítő ereje folytán is szélesítenie kell az emberi létet és az emberi alkotást értékelő ismérveket.

A Monod használta transzcendencia kifejezés itt, véleményünk szerint, a meghaladást jelenti, amelyre a jövő társadalom emberének szüksége van. Ami pedig a „megismerés etikáját” illeti, erre vonatkozó gondolatai egy tudós illúziói, olyan tudósé, aki szerint elegendő elérni az objektivitást a megismerésben ahhoz, hogy megvalósítsuk az eszményi társadalmat.

Persze, itt azt is hangsúlyozni lehetne, hogy az az általános filozófiai léggör, amelyben Monod-nak ez a humanista üzenete fogant, valamelyest emlékeztet az egzisztencializmus atmoszférájára, amely hatott szellemi fejlődésére, s e hatás érződik rajta. Ez abban is megnyilvánul, hogy lényegében a tiszta véletlen teoretikusává válik, s ő, aki a tárgyilagosság posztulátumának az ismervét karolja fel, abszolutizáló feltételezésekhez jut el, következtetéseiben határozottan túllép azokon a kereteken, amelyeket ismereteink viszonylagossága még megengedhetőknek tart.

Eszrevétlenül nő a különbség a tudomány és a tudomány sugalmazta eszmék között; ez utóbbiak uralkodóvá válnak olyannyira, hogy filozófiai üzenetének alapjai lesznek. A szerző a tények sokaságából csak azokat tartja meg, amelyek saját filozófiai nézeteit támogatják, s a sok magyarázat közül csupán a számára kedvezőket fogadja el. Olyan megállapításokból indul ki, amelyeket kezdetben kevés valószínűséggel kezel, de amelyek később — mint például könyvének utolsó mondata — biztos megállapításokként jelentkeznek.

A szerző egész filozófiai elképzelésének kiindulópontja az a mód, ahogyan az evolúció mai biológiai elméletét az emberi sorsra alkalmazza. A véletlen gondolata több összefüggésben jelentkezik nála, de mindegyiknek közös eleme az, hogy lényegében nem látható előre. Ily módon a véletlent az élő szervezetek kémiai szerveződésének szintjére helyezi, abban az értelemben, hogy ebben a szerveződésben semmiféle elméleti vagy empirikus szabályosságot nem lehet megállapítani. A véletlenszerűséget itt azonosítja az előrelátás lehetetlenségével vagy egyszerűen e szerkezet elrendeződési rendjére vonatkozó megismeréssel.

Másodsorban a véletlent úgy tekinti, mint a genetikus változások egyedül lehetséges forrását, s a meglevő szerkezetek mennyiségi változásaiként értelmezi.

Harmadsorban a véletlent azzal a viszsonnyal magyarázza, amely a DNS-ben jelentkező mutáció meghatározottsága és azok között a következmények között áll fenn, amelyek a protein kölcsönhatásainak a szintjén funkcionálisan jelentkeznek,

ő ugyanis ezt a viszonyt az „abszolút megegyezés“ viszonyára vezeti vissza. Míg az első esetben a szabályosság hiányáról volt szó, ebben a harmadik vonatkozásban véletlenül azt érti, hogy nincs megfelelés a DNS módosulásai és a protein kölcsönhatásainak szintjén jelentkező funkcionális következmények között.

Monod végül a *lényegi* véletlen, vagyis az abszolút egyedi jelenség segítségével magyarázza a bioszféra, valamint az ember megjelenését. Az a meghatározó esemény, amely elvezetett a bioszféra megjelenéséhez — állapítja meg Monod —, csak egyszer jött létre, tehát a *priori* valószínűsége úgyszólván a nullával volt egyenlő. Persze — teszi hozzá —, lehetséges más feltételezés is, éspedig az, hogy a többi kísérlet vagy variáns a kiválasztás révén kiküszöbölődött. Véleménye szerint azonban semmi sem követeli meg ezt a magyarázatot. Ellenkezőleg, mivel a Világ-egyetem létezett, *sajátos eseményeknek* is létre kellett jönniük.

Úgyszólván nulla-valószínűsége volt az *emberi nem megjelenésének* is. A bioszférában egyedül ez képes arra, hogy szimbolikus logikai rendszert használjon fel a közlésre. „Ha — mint valószínű — maga az élet megjelenése egyedi volt, akkor ez azt jelenti, hogy megjelenésének valószínűsége csaknem a nullával volt egyenlő“ — vallja Monod.

Az olvasónak az a benyomása, hogy az esszéíró a bioszféra és a társadalom felé vezető fejlődést megnyitó tények egyediségét, magányosságát hangsúlyozza. Ez — úgy gondoljuk — a XX. századi tudós válasza, aki visszaveri az egyetemesítő szükségszerűség eszméjét, szembefordul a vastörvényszerűségek, a kérlelhetetlen haladás gondolatával, aki ontológiai magyarázatainak alapjára a lényegi, tiszta véletlenszerűséget helyezi, amelyet átítat az evolúció kiindulópontjait jelentő események *abszolút egyediségének* eszméjével. Érvelése azonban nem eléggé meggyőző, mivel csupán erre a gondolatra támaszkodik: *a Világ-egyetem létezik, létezniük kell egyedi jelenségeknek is.* Vajon nem jelent ez túlságos behódolást a véletlen azon jelenkori fogalmának, amelyet a szcientista indeterministák és az egzisztencialista filozófusok napjainkban használnak?

Attól az antropocentrista gondolattól, hogy minden az embert szolgálja, egészen addig, hogy az abszolút véletlen eseteket a kibontakozás lényeges pontjává teszik — hosszú utat kellett megtenni, s ez az elméleti halálugrás, úgy tűnik, semmivel sem támasztható jobban alá, mint a laplace-i egyoldalúság.

*

Monod munkája általános filozófiai szempontból a véletlen és a szükségszerűség viszonyának, az egyedi tényre visszavezetett lényegi véletlen és a semmiféle elhajlást nem ismerő abszolút szükségszerűség kapcsolatának értelmezése. Az esszéíró elméleti fejtegetéseiben határozottan szemben áll általában a dialektikával, különösképpen pedig a fejlődés, az egyetemes ellentétesség és a dialektikus tagadás gondolatával. A dialektika bírálatában a figyelmét először Hegel, majd a dialektikus materialista filozófia felé fordítja.

Nincs értelme annak, hogy kimerítően elemezzük azt a módot, ahogyan Monod a dialektikus materializmust bemutatja, hiszen felcseréli az alapvető vonatkozásokat a lényegtelenekkel, s olyan oldalakat bírál, amelyek jelentőségét nem értette meg, egyszerűen ellenfele, akivel hadakozik, amolyan maga gyártotta ellenfél. Nem először történik ilyesmi, s ebből számunkra az a tanulság, hogy kritikai vizsgálódásainkban határozottan kerülnünk kell az ilyen eljárást. Határozottan — de nehéz azt mondani, hogy *véglegesen*, mivel nem tudunk megszabadulni saját gondolatminktől, következőképpen minden kritikai elemzésünkben mint értékskálát magunkban hordozzuk őket.

Monod-t az jellemzi, hogy elveti a valóság dialektikus jellegét azért, mert a valóság dialektikusságának a kinyilvánítása olyan „animisztikus kivetülés“, amely maga után vonja a tárgyilagosság posztulátumának feladását. Művében számba veszi a dialektika vonásait, szimmetrikusan elrendezi ezeket a marxista eszméket aszerint, hogy az ember, az emberi gondolkodás fejlődésére vagy a Világegyetem egészének evolúciójára vonatkoznak, s levonja azt a következtetést: az ellentmondásosságnak, minden mozgás alapvető törvényének elismerése arra kötelez, hogy a fejlődést valamilyen animisztikus szellemben elképzelt, felfelé ívelő, konstruktív, alkotó terv kifejezésének fogjuk fel. Monod azonban nem veszi észre saját ellentmondásait. Egyrészt bírálja Engelst az egyetemes haladás eszméjéért, másrészt azért a gondolatáért, mely szerint kozmikus méretekben az anyag örök körforgást végez, s állandó lehetőség nyílik a gondolkodó lények megjelenésére. Leginkább az a tétel hangolja le, mely szerint a természetben és társadalomban szükségszerű, felfelé ívelő fejlődés van, végső fokon ezzel helyezi szembe a lineáris szükségszerűséggel kiegészített *lényegi véletlenszerűség* eszméjét.

Monod nézőpontja nem egyedülálló. Azok a következtetések, amelyeket a biológiai vizsgálódásokból levon, kifejezik a XX. században uralkodó indeterminista gondolkodás egyik változatát, amely nemcsak az élettan, hanem a fizika vagy a társadalom filozófiai elemzésében is jelen van. Monod elsősorban a laplace-i lineáris szükségszerűség, valamint a hegeli finalista haladás-gondolat ellen lép fel. Jogosan harcol ezek ellen a túlzások ellen, bevezeti a *lényegi* véletlen fogalmát, s kiegészíti bizonyos lineáris típusú szükségszerű láncszemek gondolatával. A valóság dialektikus jellegének az elvetése azonban végső soron csak verbális jellegű, mivel — akaratán kívül — ő maga járul hozzá egy árnyaltabb determinizmus kialakításához, főleg a szelektív evolúció szerepének kutatásában.

Monod végül is a szükségszerű és a véletlen egymásba hatolásának, a szükségszerűség különböző szintjeinek a teoretikusává válik. Szerinte ugyanis van egy *kémiai szükségszerűség*, van továbbá az alapvető *biológiai szükségszerűség* szintje, amely kémiailag megalapozatlannak, önkényesnek tűnik, de egészen más jelentősége van a biológiai struktúrák szempontjából. A legjellemzőbb azonban a harmadik szint, a *kiválasztás mechanizmusa*, amely már bonyolultabb szükségszerűséget fejez ki, ezen belül összefonódnak a belső és külső tényezők. Végül kerülő úton eljut annak a megfogalmazásához, hogy léteznek bizonyos mechanizmusok, amelyek biztosítják a biológiai világban és a társadalomban a felfelé ívelő fejlődést, sőt, mi több, feltár más szükségszerűségeket is, amelyek az emberi társadalmat irányítják, és lehetlenné teszik azt, hogy az emberi fejlődésben a biológiai indokolást érvényesítsük.

De ezzel Monod a dialektika alkalmazójává vált. Hogyan, hát nem léteznek objektív ellentmondások? Nem létezik felfelé ívelő tendencia? Létezik, ezt fejezi ki a kiválasztás mechanizmusa. Nem létezik dialektikus tagadás? Hát a kiválasztás mechanizmusa maga nem ennek a tagadásnak a kifejezése?

Nos, akkor a — végső fokon haladó — biológiai fejlődés dialektikus elméleti megvilágításában megfelelő helyet kap a véletlen is mint egyedi tény, az egyszerű szükségszerűség is mint egyes megelőző állapotok szakasztott mása, jelen van a véletlen és a szükségszerűség egymásba való átcsapása, s mindez alá van rendelve a dialektikus tagadásnak, amely feltételezi a szükségszerűség—véletlenszerűség kettősséget, de nem vezeti vissza az egyiket a másikra.

A dialektika mindig magában foglalja a sajátos eseteket, de meg is haladja őket. Nincs szó tehát arról, hogy valamiféle elsődleges elvekből vezessük le a biológiai mozgást, hanem arról, hogy meg kell érteni: végső fokon a bioszféra is

dialektikusan viselkedik, független az akaratunktól és attól, hogy egyes emberek agya felfogja-e vagy sem.

Vitatható még a biológiai célszerűség és az élő szervezetek titka. Monod a mai tudomány szellemében azt állítja, hogy a teleonomikus sajátosságok a reprodukáló változatlan alapján jelentkeznek, és így a változatlan alapvető jellegű. Majd a determinizmus szellemében nagyon pontosan megmagyarázza az állandóan bonyolódó teleonomikus képességeket, s ezt szervesen összekapcsolja a nyilvánvaló fizikai-kémiai elvekkel. És így lassan-lassan a mind magasabb szervezetszintű struktúrák felé emelkedve láthatjuk, hogy az egyszerűsítő szellem helyett a dialektikus körvonalazódik előttünk, az, hogy a szintek közötti minőségi különbségek, az alacsonyabb rendűről a magasabb rendűre való átmenet a *valóságban* gyökerezik. Ezek-től a valóságban gyökerező és a gyökerekhez viszonyított pontos felépítésű rendszerektől haladunk az állati és emberi viselkedés felé, amelyet a *lehetőséghez* mérünk, a múlt megelőző tapasztalatainak kivetéséhez. Ezen az úton a kibernetikai rendszerek működésében minőségi ugrás következik be: a *lehetőséghez való viszonyítás*, s ez az ugrás addig soha nem tapasztalt formát ölt a nyelv megjelenésével, amikor szimbolikusan adjuk vissza a valóságot, és megépítjük az eszményi jövő-képet. Ez a magyarázat lényegében megegyezik a mai marxista determinista felfogással, főleg abban, ahogyan különbséget tesz a biológiai finalizmus és a célra épülő emberi tevékenység között.

Teljesen alaptalan az, hogy Monod a marxista gondolkodást az említett áramlatok közé sorolja, mivel a marxista felfogás szerint az állandó átalakulásban levő anyag minőségileg kimeríthetetlen, s ezt nem feltétlenül úgy fogja fel, mint egyes, már meglévő lehetőségek kibontakozását, hanem úgy is, mint a valóságos formák sokrétűségéből táplálkozó új lehetőségek születését.

A lehetőségből a valóságba és a valóságból a lehetőségbe való átmenet rendkívül bonyolult, magában foglalja a felfelé ívelő és lefelé irányuló tendenciákat. Monod-nak nincs tudomása arról, hogy a mai marxista irodalomban a széles körű nyílt vita nyomán különbséget tesznek az *egyetemes fejlődés* és a *haladás* között, éppen a jelenkori tudomány általánosításainak szellemében.

Egészében elvetni a valóságos dialektikáját csupán azért, mert a mai tudomány megkérdőjelezte a végtelen fejlődést, annyit jelent, mint tagadni a tudomány objektív jellegének hatékonyságát pusztán annak alapján, hogy a tudomány valaha maga is ebben az illúzióban ringatta magát. Vajon Monod globális felfogásában a lényegi véletlen helyének eltűlése nem az egzisztencialista hatás eredménye? Még ha elfogadjuk is feltételesen (hiszen csak hipotézis) azt, hogy az élet és az ember megjelenése lényegi véletlen, akkor is elegendő érv áll rendelkezésünkre a Világegyetem e sarkának megismerése alapján annak bizonyítására, hogy az ember nem vész el a véletlenségben, mivel az Univerzum e részében minden szinten egységben van a rend és a rend hiánya, az összhang és a káosz, a szükségszerűség és a véletlen.

Az ember nem valamilyen előzetes terv megtestesülése, nem a Világegyetem egész múltjának abszolút szükségszerű megkoronázása, de a tiszta véletlen kifejezője sem. Az ember az egyetemes fejlődés egyik láncszeme, olyan láncszem, amely teljes egészében bizonyítja a valóság dialektikus jellegét, a szükségszerűség és véletlen, az általános és az egyedi, a folytonos és a folytonosság megszakíthatóságának egységét.

ALBRECHT DÜRER EMLÉKÉRE

Ezidén ünnepelte meg a nagyvilág Albrecht Dürer születésének 500-ik évfordulóját. Családi eredete alapján — Nagyvárad közeléből kerekedett fel apja Németországba — különleges büszkeséggel is ünnepelhetnők, de az illem, a történelmi valóság, s legfőképpen a művészetben betöltött rang arra késztet, hogy a legsajátosabb német humanista alkotóra emlékezzünk. Viorica Guy Marica jeles kolozsvári Dürer-kutató Németország Szövetségi Köztársaságban tett tanulmányútjának eredményeiből ad részletet, Kerényi Károly svájci professzor Nürnbergben elhangzott s a maga egyéni felfogását tükröző előadásának részleteit ajánlotta fel, s Hans Loew művészettörténész Dürer egykorú erdélyi hatásait elemzi.

A MŰVÉSZ ÖNVALLOMÁSAI

1455-ben egy ötvöslegény, Németalföldről jövet — ahol, a kor szokásához híven, vándorolva tökéletesítette tudását a híres flamand műhelyekben — Nürnbergben állapotott meg Szent Egyednek, az ötvösök védőszentjének a napján. Id. Albrecht Dürer (1455—1502 között működött) telepedett így meg Bajorország északkeleti tartományának, Frankóniának a szívében. Családja egy messi faluból credt, amelynek ma már pontos fekvését nem ismerjük, csupán annyit, hogy Gyula és Nagyvárad között volt. Dürer, a festő, 1524-ben veszi át az apja indította *családi krónikát*, s bevezetőben leszögezi: „Idősebb Albrecht Dürer nemzetségét illetően a magyar királyság területéről származik, nem messze egy Jula (Gyula) nevezetű kisvárostól, nyolc mérföldnyire Nagyvárad alatt, a közeli Eytas (Ajtós) falucs-kából...“ Egyébként a család neve is ebből a helységnévből alakult ki (ajtó=Tür, Ajtós=Türer <Dürer), s ez sugallta 1523-ban fába metszett címerének központi motívumát is, a tollbokrétákkal és címerdíszekkel gazdagon keretezett címerpajzsban elhelyezett nyitott ajtót. Viszont kötetekre menő viták érvei és ellenérvei sem voltak képesek eldönteni a kérdést, vajon ősei német telepések voltak-e, akik IV. Béla hívására népesítették be a tatárjárás pusztította vidéket, vagy pedig tósgyökeres magyar pásztornépek.

Szintén a családi krónikából tudjuk, hogy a nagyapa, Anthoni, hagyta el a falut elsőnek, és ötvösséget tanult egy gyulai műhelyben. Három fia közül Albrecht folytatta apja mesterségét, Johannes magasabb fokú képzésben részesült, és három évtizeden át nagyvárad kanonok, a harmadik, Laszlen, szíjgyártó lett. Laszlen fia, Niclas Dürer, ifj. Albrecht *Krónikája* szerint az idő tájt Kölnben ötvösködött Niclas Unger néven, s együtt sajátították el a mesterséget id. Albrecht nürnbergi műhelyében.

A korán, 1219-ben, önállóságot szerzett, az őgrófokkal vívott évszázados hadakozásból győztesen kikerülő Nürnberg, a patriciátus és a céhek kemény küzdelmei után a XIV—XVI. században egyike lesz a legnevezetesebb kézműipari központoknak, éppen iparművészete révén. Hírnevét nemcsak az ötvösműhelyeknek köszönheti; ezekhez csatlakoztak a fegyverművesek, a finomműszerészet szakemberei, akiknek kezéből tojás alakú zsebórák, csillagászati és mérőműszerek kerültek ki, s főleg precíziós körzők, amelyek Johann Müller Regiomontanus csillagászt is (1436—1476) időlegesen Nürnbergbe vonzzák. Gyártottak játékokat, üveg- és kerá-

miatárgyakat. Virágzott a szárnyasoltárok készítéséhez elengedhetetlen szobrászat és festészet, az üvegablakok művészete, a nyomda és a könyvillusztráció lendületet adott a réz- és főleg a fametszésnek.

Idősebb Albrecht Dürer Hieronymus Holperhez áll be, és nála szolgál tizenkét esztendeig, majd a műhelyek tevékenységének folytonosságát és a szoros belső kapcsolatokat biztosító céhszokás szerint 1467-ben feleségül veszi mesterének a lányát, és átveszi a műhely vezetését. A vőlegény 40 éves, a zsenge Borbála alig 15. Házasságukból tizennyolc gyermek születik, akik legnagyobb részét a gyermekhalandóság áldozatai lesznek. Valószínű, hogy ifjabb Albrechten kívül csak Endres, az ötvös (1484—1538?) és Hans, a festő (1490—1534/35) érték el a férfikort. Dürer a gyöngye és szikár, melankolikus Endres két képmását hagyta ránk. Látszólagos törekenysége ellenére túléli mindkét testvérét, és Hans örököse lesz. Constantia leánya, az egyetlen egyenesági leszármazott, Kilian Proger ötvöshöz ment feleségül, aki nevéből ítélve prágai származású lehetett. A javíthatatlan szoknyavadász Hans Dürer először Michael Wolgemutnál dolgozik (1434—1519), majd híressé vált fivére műhelyében. Életmódjával elég gondot okozhatott Albrechtnek, amint ezt Dürernek 1506-ban Velencéből Willibald Pirckheimerhez írott leveléből sejteni lehet. Végül aztán id. Veit Stoss (1437/47—1533) és Hans Suess von Kulmbach (kb. 1480—1522) örökébe lépve I. Zsigmond lengyel király udvari festője lesz, s Krakóban hal meg. Egyetlen arcképe sem maradt fenn, mert a sokat vitatott *Ifjú képmása* (München, Alte Pinakothek) nem egyezik a festő Hans életkorával, de ábrázolhat egy másik Hans Dürert, a szabót, aki 1478-ban született, s 1507-ben történik róla említés.

Ifjabb Albrecht 1471. május 21-én látja meg a napvilágot, és mint a leg-

idősebb életben maradt fiú, tiszteletre méltó, dolgos apja elhunytá után az egész család gondját viseli. Mély fiúi tisztelettel örködik idő előtt megöregedett, kegyes életű édesanyja fölött, akit kimerített a sok szülés, betegség és gond. A *művész édesanyja* (1514, Berlin, Kupferstichkabinett) halála évében készült szénrajzán halvány árnyékát sem leljük a hajdani „szép és egyenestartású lánynak“, ahogyan fia nevezi szeretetteljesen a *Családi króniká-*ban. Dülledt szemének bandzsi és merev a nézése, homloka csupa ránc, orra hosszú, ajka beesett, orcája csont és bőr, táskás bőre alatt áttetszik a csontváz és a megvastagodott nyak-
inak. Az aggság jelei még

Dürer: Önarckép (1492 körül)

sem csorbítják azt a néma és görcsös kitartást, bizonyos merev méltóságot, ami jellemének uralkodó vonása, és kifejezésének erőt kölcsönöz. *Anyja képmását* (1497 London, National Gallery) nem festette ugyanolyan „kíméletlen” szeretettel. Monumentális beállítási alakja gazdagon ráncolt ujjú, bő talárjában rideg és mogorva, de tiszteletet parancsoló a tartása, s elgondolkozó, férfias arca felkelti az érdeklődést. Wilhelm Waetzold szerint ezt az arcképet egy utóbb eltűnt Dürer-önarcképpel együtt Nürnberg város tanácsa ajándékozta I. Károly angol királynak.

A leendő művész keresztapja, Anton Koberger (kb. 1445—1513) nyomdász volt és tekintélyes kiadó. Nagy vállalkozása sok nyomdásznak, könyvkötőnek, miniatűr-festőnek és fametszőnek adott kenyeret, sok sajtója volt, egy nyomdája Lyonban és kiadóvállalata 16 városban, például Baselben, Lyonban, Párizsban. A XV. századi Nürnbergben nyomtatott legjelentősebb illusztrált kiadványok kezdeményezője Koberger volt. Sajtója alól került ki Hartmann Schedel *Világkrónikája* (1493), amelyet Wolgemut és Wilhelm Pleydenwurff illusztrált, s lehetséges, hogy Dürernek is része volt benne. Itt nyomtatja Dürer első metszet-sorozatait, mielőtt saját sajtóját berendezzi.

1475-ben a család a művészek és tudósok városnegyedébe költözik, Koberger. Wolgemut s a kiváló orvos és krónikás Schedel közelébe. Ebben a szellemi légkörben nő fel a gyermek Dürer. A St. Lorenz templom melletti „latin” iskolában tanulja meg az írás-olvasást, számolást, katekizmust és a latin nyelvet. Utána apja ötvösműhelyében kezd inaskodni. Ebből az időből származik első, meglepően koránérett *Önarcképe* (1484, Bécs, Albertina), amely az ötvösöknél előszeretettel használt ezüstceruzával készült. Nagy belső feszültség érzélhető komoly arckifejezésén, kitaró tekintetén. Ártatlan kíváncsiság világít tiszta szemének külvilágra csodálkozó tekintetéből. Bő redőjű ruhaujjából kibukkanó finom kezét eltúlozva hosszabbítja meg, amint ujjja mereven mutat a láthatatlan felé. Kutató szellem bújkál a gyöngéd álarc alatt, valami bizarr, ismeretlentől való félelem kíséretében, amelyet az érzések ereje hirtelen felfokoz.

Bármily meglepően hangzik, ez a rajz a művészettörténet első, szó szerint vett önarcképeinek tűnik. Az itáliai quattrocento művészei gyakran ábrázolták önmagukat a vallásos kompozíciók nagy körmeneteiben nézőként vagy résztvevőként. Például Sandro Botticelli (1445—1510) a *Királyok imádságában* (1478, Firenze, Uffizi) a Medici-család díszkíséretének tagjaként van jelen. A későgotika szobrászatában is megtaláljuk nagy mesterek többé-kevésbé indokoltan feltételezett önarcképeit. Kétségtelen, hogy az új szokás a művészi egyéniség egyre határozottabb öntudatának a megnyilvánulása. Az itáliai reneszánszban a művész megbecsült személyiség, és ez — érzése szerint — feljogosítja arcképeinek megörökítésére. Nyilván vaskos túlzás volna a 13 éves gyermek Dürernek első, de emlékezetes *Önarcképe* készültkor ilyen fejlett és világos szándékot tulajdonítani. Valószínűbb, hogy az érzékeny ifjút a lappangó kutatásvágy, a kíváncsiság vezérelte önvizsgálatra, amikor tükörképét megrajzolta. Ez az érett korában felfokozódott jellemvonása lesz a forrása annak az ellenállhatatlan tudásszomjnak, amelyben világnézete kifejezésre jut. Az 1484-ben készült *Önarckép* koraérett megnyilatkozása a léleknek, melytől átszellemül a gyermek sápadt arca és amelyet egyrészt kételyek gyötörnek, másrészt a tiszta ész sarkall.

Megfontolt és takarékos apja elégedetlen, mert Albrecht éppen akkor hagyja abba az ötvösséget, mikor már ura kezd lenni a mesterségnek. Előlről kezdi az inaskodást Michael Wolgemut, a leghíresebb nürnbergi festő műhelyében. A mestert úgy elárasztják a rendelések, hogy az inasokkal foglalkozni nem marad ideje, s azok a segítők kezére kerülnek. Dürer sohasem feledte azt a goromba bánás-

Dürer apjának arcképe (1490)

módot, amelyben része volt, s második inaskodásának emlékei is hozzájárultak *A festőinas tápláléka* című művének megírásához, amelyben a leendő művészek kiválasztásának és művészi nevelésének szabályait rögzíti papírra. Tanulói alatt ismerkedik meg a fametszéssel, a festészet mesterségbeli fogásaival s a későgótika hagyományos ikonográfiájával. Késői műve, *Michael Wolgemut arcképe* (1516. Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum) hűvös megfigyeléssel élezi ki a modell erőteljes s ugyanakkor kifinomult vonásait. Átható nézése szellemi beállítottságra vall, sasorrának éle is nemes vonalú, előreugró állkapcsa makacs jellemről tanúskodik. Koponyája köré csavart turbánja szabadon hagyja gondolatoktól sugárzó, boltozatos homlokát.

Dürer 1490 tavaszán szabadult fel, s a szokásokhoz illően vándorútra indult. Martin Schongauerhez (1430—1491), kora legnevesebb — a mediterrán vidékeken, Itáliában és Spanyolországban is elismert — német művészéhez szándékozott beállni. Mivel azonban útközben frankóniai és sváb városokban vesztegel, majd Svájcban keresztülhalad, csak 1492-ben ér Colmarba, Schongauer mesternek Breisachban bekövetkezett halála után. Visszatér tehát Baselbe, a nemzetközi hírvé kiadókkal, mint Niclaus Kessler, Johannes Amerbach, Michael Fütter, Johann Bergmann von Olpe.

Baseli időszakából két önarckép őrzí a fiatal frankóniai segéd arcvonásait, s ezek a legérdekesebbek közé tartoznak, mivel lelkivilágának alakulását tükrözik az 1492—93-as években. Beállítás és kifejezés tekintetében egymáshoz igen közel álló tollrajzok. Dürer sokkal idősebbnek tűnik, mint a valóságban volt, sötét mélabú nyomasztja, különösen az első *Önarcképen* (1492, Erlangen, Egyetemi Könyvtár). Tanácstalan kifejezését többen az ifjúkor lelki válságának tulajdonítják. Hosszú, csontos ujjú keze vizsgálatlan mozdulattal takarja el félarcát, s ezzel hívja fel a figyelmet az arc aszimmetriájára. Az *Önarckép párnával* (1493, Lemberg, Lubormirski Múzeum) tekintete ugyanolyan gondterhelt, de határozottabb. Levertség uralkodik ezen is, a művész kihasználja az arc aszimmetriáját, hűsőbbá teszi

az orrot és az ideges ívű ajkakat, ami lehangoltságának érzéki jelleget ad. A mellérajzolt, kissé nagy kéz ujjperecei stilizált mozdulattal görbülnek be, akár a gótikus szobrokon. Ezek a művek kétségtelesen lelki megtorpanást jeleznek, de a kiváltó ok mélyebben rejlik. Dürer nemcsak a serdülőkor válságát éli át, hanem a gótika emberéét is, erre vall mind az ábrázolás drámaisága, mind a káosz kifejezése. Az önleplezés nyers őszintesége, a hatalmas belső konfliktus előjátéka a kétségek nagy kavargásának, amely a *Melankólia* (1514) mesterművében éri el tetőfokát, s ezért joggal jelölhető ki e rajzok helye Rembrandt önarcképei közelében. E művei lélektani dokumentumok, s ugyanakkor meglepően modern műalkotások.

Lehetséges, hogy válságát érzelmi csatlódás súlyosbította, mert említett önarcképeivel összehasonlítva — ezt Erwin Panofsky is megerősíti — a *Fiatal pár* (1492/93, Hamburg, Kunsthalles) férfialakjában magára Dürerre ismerünk, amint szerelmesen hajlik a városi öltözetű, kecses leány felé. Előkelő viselete, tiszta tekintete, amellyel a kezét gyöngéden fogó ifjú könyörgő pillantására válaszol, patriciusleányt jelez, akire egy idegenből jött segéd nem gondolhatott a házasságkötés szándékával. Érzelmét és szerelmi kapcsolatait illetően a művész oly diszkrét volt, lényegében semmit sem említett róluk leveleiben és írásaiban, hogy nehéz rájuk következtetni, s ez kizárja a határozott állításokat. Tény azonban, hogy bár Baselben jólétben élt, 1493-ban mégis tovább indul Strassburgba, a jól jövedelmező fametszést is abbahagyja egy időre, s tulajdonképpen ekkor kezdi festői pályafutását.

Strassburgban festette pergamenre az *Önarckép férfiúséggel*-t (1493, Párizs, Louvre), amely váratlan módon különbözik Baselben készült, spontán rajzú és nyers őszinteségükben megrendítő önarcképeitől. Új felfogás jelentkezik műveiben, visszafojtja a befelé nézést, s a vallomás helyét a szemléltetés szándéka foglalja el. A portrénak leíró jellege van a későbbi holbeini értelemben, szándékosan meghatározza a modell megállapodott jellemét és társadalmi helyzetét. Tartása nyugodt, kiszámított. Csak a haja bújik elő szabadon a nagy bojtal díszített kis sapka alól. Hanyag választékosságot mutat a vállról hulló nyitott ruha, szabadon láttatva erős nyakát és a hímzett szegélyű, gazdagon ráncolt fehér inget. Enyhe kancsalsága mit sem von le viruló ifjúságának férfias szépségéből. Fájdalma mélyre húzódott, a szemek áthatolhatatlan tükre mögé. Az olasz festészettel való találkozás előtt Dürer először adja jelét a reneszánsz hatásának. A felületek nagyvonalú kezelése, bizonyos monumentális hatás mutatja, hogy túllépett a gótikán. Még a nyugodt kezek tartása is természetesebb. A tüntetően kezében tartott kék eryngium-ágacskáról sok mindent írtak. Közismert, hogy ez a virág a középkorban a férfiúi s általában a házastársi hűség jelképe volt. Innen a vitatott feltételezés,

Dürer anyja (1514, szénrajz)

hogy Dürer völegényként ábrázolta magát, és a képet menyasszonyának festette, akit apja választott számára Nürnbergben. A *Családi krónikából* ellenben világosan kitűnik, hogy a házassági megállapodás csak Nürnbergbe történt visszatérése után jött létre, ami természetesen nem zárja ki a szülők közötti esetleges megelőző tárgyalásokat, de annál inkább egy korábbi eljegyzés valószínűségét. Hogy kinek szolt a férjhiúság-ágacska üzenete, az Albrecht titka maradt; talán a szép baseli lánynak, akit mégis felejtteni kezdett.

Mint bármely hasonló korú fiatalember, Dürer — miután a válságon túljutott — szintén rendjének megállapodott tagjai sorába kíváncszott. A társadalmon belül kirajzolódott az előtte álló lehetőségek határa, amely abban a korban okvetlenül feltételezte a jól kiszámított házasság kötelékét. Nem sokkal szülővárosába visszatérte után (1494) Albrecht megtartja lakodalmát Hans Frey gazdag és tekintélyes rézműves és mechanikus mester Agnes nevű leányával. A társadalmi előmenetelen és a 200 arany hozományon kívül a gyermektelen Agnes — a jelek szerint — nem sok örömben részesítette. A hallgatag Dürer ritkán említi írásaiban, s néha csípősen szol róla. Hogy milyen mértékben vezérelték Willibald Pirckheimer tollát saját szubjektív benyomásai, amikor azt mondotta, hogy ez az asszony „megeszi az életedet gyanakvó és perlekedő természetével“, nem tudhatjuk, de túlzás lenne csupán a humanista színezetű nőgyűlöletnek tulajdonítani, amint Waetzold teszi. A tudós patrícius nagy tisztelője volt a szép nemnek, s örökké lépre is ment, ahogyan a Dürerhez Velencébe küldött levelei mutatják. Másrészt tudnunk kell azt, hogy a festő életrajzíróinak úgyszólván egyöntetű ellenszenvé Agnessel szemben — Jules Michelet másként sem emlegeti, csak „fösvény, zsémbes gazdasszony“-nak — végső fokon Pirckheimer ellenséges álláspontján alapul. Csekély számú fennmaradt arcképe sem szol mellette. *Agnes* című tollrajzán (1495?, Bécs, Albertina), amely egyedül bizonyítéka a férji gyöngédség halovány és korán kilobbant lángjának — „Mein Agnes“ felirata a művész hiteles kezeírása —, se nem csúnya, se nem szép. Vonásaiból teljességgel hiányzik a báj, és szinte ellenséges hallgatásba burkolódik. Nem szolgálnak előnyére a németalföldi vázlatfüzetbeli képek sem: *Agnes Dürer és egy kölni lány* (ezüstcezuza, 1520, Bécs, Albertina) és *Agnes Dürer* (ónvessző, 1521, Berlin, Kupferstichkabinett). Ezek akaratos, testes, nehézkes asszonyságot ábrázolnak. Megütközést kelt már maga a testi megjelenés ellentéte a szellemiségnek még a nyomát is nélkülöző asszony és az elegáns, igényes, kifinomult, olykor bizarr szépségű Dürer között.

Nem tudjuk, milyen mértékben tördött bele a festő ebbe a megszokott állapotba abban a korban, amikor a házasságok „az égben köttettek“, a legpontosabban kiszámított anyagi alapon. De alig három hónapra a lakodalom után elhagyja a családi fészket, s egyedül megy Itáliába (1494—1495), ahonnan csak 1505—1506-ban

Dürer testvére, Andrea [Endre] (1514)

jön haza. Feltehetőleg nem maradt vigasz nélkül a kurtizánokkal és szeretőkkel teli Velencében, mert igen félt a „francia betegségtől“. 1506-ban azt írja jóbarátjának, Pirckheimernek, hogy kérje meg a nürnbergi rendházfőnököt, imádkozzon érte, nehogy a „francia betegséget“ megkapja. Flandriai utazása alatt Portugál-Indiából származó, *lignum vitae* néven ismert guajakfát (*Guaiacum*, franciafa) szerez, amelyről a híres firenzei Benvenuto Cellini azt tartotta, hogy megőrizte a vérbajtól. A nürnbergi festő érzéki arca nem volt kellemetlen a nőknek, amint egyes életrajzírói megjegyzik, másokkal ellentétben, akik egészen zordnak tartják. A reneszánsz embereként Dürer nem vetette meg a választékos ételeket, sem a zamatos bort — leghívebben tanúsítja ezt *Németalföldi útinaplója*, és nyilván a nőket sem, de a test örömeit mértéktartóan élvezte.

Két velencei út között, művészpályája első felívelésének időszakában festi *Pradóbéli Ónarcképét* (1498, Madrid, Prado). Dürer ekkor már egyhangúlag elismert és csodált művész, első mecénása Bölcös Frigyes szász választófejedelem, tisztelik humanista körökben, nagyrabecsülik, és nála rendelik meg arcképüket a nürnbergi patríciusok, nagy műhelyének számos növendéke, mint Hans Baldung Grien (1484/85—1543), Wolf Traut (kb. 1485—1520), Hans Schäufolein (1480/85—1538/40) és Hans Suess von Kulmbach később szintén hírnévre tesz szert. Ami az *Ónarckép férfihűséggel* című képén még csak becsvágy, az a *Pradóbéli Ónarcképen* tényé válik. Keresett, sőt kissé merev a tartása. Szakálla és hajfürtjei szabályos hullámokban omlanak alá fekete-fehér csíkos sapkája alól, s „a fürtös, szakállas festőn“ — ahogyan önmagát nevezte — látszik, hogy személyiségének tudatában van. Kissé merev és mélabús, de nagyon magabiztos; méltósága és egyéni értéke azzá teszi, aminek tartja magát: nemes úr, kiváló férfiú, aki saját tehetsége folytán, önjerejéből lett azzá. Egyénisége levetette a gótika emberének páncélját. A humanizmus és az itáliai reneszánsz átalakította, előrevetítve az 1506-ban Velencéből Pirckheimerhez írott vallomását: „Velencében én is nemessé lettem.“ S hozzáfűzi: „...itt úr vagyok, míg otthon csak szerencsétlen nyomorult.“ Ebben a mondatban bennefoglaltatik a művész helyzetének alapvető különbsége az Alpoktól délre, illetve északra. Az itáliai reneszánsz világában a személyi erő és ügyesség döntő kritérium az erkölcsi és társadalmi helyzet megítélésében. A humanista felfogás, a teológiai determinizmus zsarnokságától megszabadult ember ítélőképességére és lehetőségeire alapozva, tág teret nyújtott az egyéni képességek és kezdeményezések számára. Dürer Erasmust is ámulatba ejtette tudásával: sokoldalú egyéniségét, széles körű műveltségét, alkotóképességét nagyra becsülték Itáliában. Egyenrangúnak tekintették a humanista tudóssal, és oly tisztelettel övezték, mint katonai és diplomáciai téren a zsoldos-vezéreket. Az Alpokon túl bármely jelentős festő mesteremberszámba ment. Philipp Melanchton, amikor 1526-ban Nürnbergbe ment — noha ő maga is közelebbi kapcsolatba került Dürerrel arcképe festésekor —, nem leplezheti csodálkozását, hogy egy olyan patrícius, mint Pirckheimer, legbensőbb barátságban van egy egyszerű festővel.

1500-ban festett *Müncheni Ónarcképén* (Alte Pinakothek) — ennek keltezését sokat vitatta a szakirodalom, amíg egy röntgenfelvétel kétségbevonhatatlanul nem igazolta — teljes tömörségükben és mélységükben összpontosulnak a düreri törekvések. Arcának átszellemült szépségét már a XVI. században a Megváltó

Krisztushoz (Salvator Mundi) hasonlították, s ezt az állítást fenntartják olyan szakértők, mint Moriz Thausing, Panofsky és Franz Winzinger. Ez az Imitatio Dei az isteni példaképpel való azonosulás eszméjén alapszik, mert a művész az istenség szerepét átvéve — amint a düreri írásokból kiviláglik — újraalkotja a teremtés aktusát, s ezzel demiurgosszá emelkedik. Ennek a tételnek az igazolására szokták idézni a *Vir dolorum* című rajzát (ezüstceruza, 1522, Bréma, Kunsthalle), amelyben egyes szerzők ugyancsak rejtett önarcképet látnak. A feltevés nem elvetendő, de inkább Krisztus mélyen emberi kifejezéséhez visz közel, a „fájdalmak férfiát” személyesíti meg, a szenvedő megkorbácsoltat, az éhesek és mezítelenek sokaságát, akiknek kegyetlen jogfosztása a német parasztháborúhoz vezet majd.

A félelmeim és képzelődésén úrrá lett látomásos ember szépségét is magába foglaló *Müncheni Önarckép*nek rendkívüli jelentősége van. A reneszánsz kompozíciós követelményeinek magas fokon tesz eleget a tökéletes piramisba foglalt, szigorúan frontális arc és az erőteljes mellkas, mely az egész előteret betölti. Hangsúlyozzák a gúlaszerű kompozíciót a szimmetrikusan áradó, aprólékosan megrajzolt, vállra omló fürtök is. Ujjai, melyekkel szertartásosan fogja prémgallérját, a kép középtengelyében helyezkednek el, s ez egyezik az arc középvonalával. Az egységes, éjszotét háttéren az alak oly egyszerűséggel és nemesen van felépítve, hogy az örökkévalósággal rokon megállapodottság érzetét sugallja. A végtelenül tiszta, megkapóan bensőséges tekintetből kivillanó feszültséget enyhíti az önuralom zord ereje. Csodálatos titkokat és meg nem oldott talányokat rejtő tekintete az egyén emésztő vágyáról árulkodik: önmagát szeretné meghaladni és a világegyetembe kivetíteni. Szelíd s egyszersmind félelmetes szépsége, amely a szellem uralma alá rendelte érzékiségét, a tökéletes boldogság mintaképévé vált.

Ludwig Justi és Heinrich Wölfflin „megszerkesztett”-nek minősítették ezt a képmást, mondván, hogy körzővel kijelölt mértani formákba illeszkedik, mert tudták, hogy Dürer ehhez a módszerhez folyamodott az eszményi arányok meghatározásakor. Ezt a tételt megcáfolta Eduard Fleischig és Waetzold, akik fényképes próba segítségével bebizonyították, hogy nem egy „eszményített fej” előre kiagyalt ábrázolásáról van szó, hanem a reális képet a művész csak megtisztította az aszimmetria kiiktatása és az arctengelyek kiegyenlítése révén. A fiziognómiai valóságot nem csonkította meg, hanem kiigazította a szembeötlő hibák elhagyásával, hiszen a szemek aszimmetriája Dürer összes önarcképeinek feltűnő sajátossága. Hozzá kell tennünk azt is, hogy az arcot megneemesíti a kifejezés mélysége, ebben rejlik titokzatos és érzékeny szépségének lényege a gyöngéden összefonódó fény és árnyék játékának uralma alatt.

A *Müncheni Önarckép* több, mint az egyén szépségre és tökéletességre való törekvése: megismerésre szomjazó, biztos igazságot óhajtó egész nemzedéke és kora ölt benne testet. A világmindenséget átfogó és az emberi tudatba beépítő vágy azonban az ész korlátaiba ütközött, amely képtelen volt a végtelent a végesbe beszorolni. Ebből adódik az Alpoktól északra élő, kétségek emésztette ember drámája, aki szüntelenül a józan ész és az érzelmi élmények rejtelmes vonzása között tántorog. A logikus, kiegyensúlyozott mediterrán világgal ellentétben a német szellem tele van ellentmondásokkal. A drámaiság felé hajló, látszólag paradoxális vérmérséklete, melyet a későgótika öröksége táplál, szélsőségei révén fékezi a humanizmus irányába tartó fejlődést, így ez gyakran bonyolult meandervonalon halad. Itáliában az ókori hagyománynak erős gyökerei voltak, és egy pillanatra

sem merült teljesen feledésbe. Szilárd talajt kínált az emberközpontú világnézethez való korai és határozott visszatérésre, s ez a reneszánszban a humanizmus köntösét öltötte magára. Német földön kevésbé ismerték, nemigen terjedt túl a tudósok körén, s ezért itt korlátozottabb volt a szerepe. A *humánium* újrafelfedezése más társadalmi-politikai légkörben, más művelődési-lélektani talajon történik, s egy gyökeres átváltozás fájdalmas kísérletéhez van kötve. A felvilágosult elméknek útját állta egy csodatevőktől és hallucináló jóvendómondóktól elárasztott társadalom, amelyet megzavart a bolygó üstökösök lidérce, rémített a pestis, az éhínség és a felkelések sorozata, hatalmába kerítette a görcsös félelem az 1500. évre megjósolt világvégétől, s ezzel együtt a középkorból örökölt babonák egész serege. A világegyetem egyensúlyát fenyegető és az emberi haladás útjában álló mostoha körülmények legyőzése kemény harcot igényelt, s ennek során olykor egy mederben haladtak a társadalmi és vallási mozgalmak, máskor pedig egymás ellen fordultak. Íme, miért találóbb az Alpoktól északra inkább a reformáció művészetéről szólni, mint a reneszánszról, mivel a reformáció a humanizmussal egybefonódva — aminek megvalósítására Melanchthon törekedett — lényegesen hozzájárul a német ember ideológiai felszabadulásához.

Dürer művében csupán ezt a feloldódást ábrázolta a maga korában, s itáliai kapcsolatai és tisztánlátása révén olyan gondolkodásmódról tett tanúbizonyságot, amely a modern szellem alapját jelenti.

Viorica Guy Marica

PIRCKHEIMER ÉS A HUMANIZMUS

Aligha vállalkoztam volna arra, hogy a nürnbergi humanistáról, Wilibald Pirckheimerről 500. születésnapján városában én tartsam az ünnepi beszédet, ha azt várták volna tőlem, hogy csak vissza nézzek és ne előre. A felszólítás nem a humanista arcképét kívánta tőlem — ezt a legjobban szülővárosában ismerik* —, vagy mai értékelését. Semmiféle történelmi kritika nem veheti el Pirckheimertől a humanista méltóságát s Pirckheimert a nürnbergiektől és a németektől. Monumentális alakot idézünk, a *monumentum* szó római értelmében: nagy intő jelet. Hogy felidézésétől a humanizmus hasznát várták, az maga olyan dicséret, amelyet

* Willibald Pirckheimer, egy nürnbergi uralkodó-patriciuscsalád fia, 1470. december 5-én született a közeli püspöki városban, Eichstättben. Fiatalságát a püspöki udvarban, hadban s a páduai és páviai egyetemeken töltötte. Kitűnően megtanult latinul és görögül, de lemondott arról, hogy doktori címmel térjen haza, mert a nürnbergi tanács nem tűrt doktort a soraiiban. Tekintélyes és sokat támadott tanácsúr lett, aki olyan súlyú antik szerzőt is fordított görögből, mint Claudius Ptolemaeus. Kora minden neves humanistájával baráti levelezésben állott. I. Miksa császár alatt hadjáratot vezetett a svájciak ellen, és megírta történetét, valamint önéletrajzát is caesari latinsággal. Dürer legjobb barátja volt. Meghalt 1528-ban.

nem lesz könnyű megtetézni. S ezenkívül: egy nagy történetíró s a német nyelv nagy mestere, Carl Jacob Burckhardt ábrázolta Pirckheimert utolérhetetlenül egy előadásában, amelyet idézek majd. Az előadás 1937-ben hangzott el, Erasmus ünneplésével kapcsolatban, a zürichi egyetem aulájában, olyan időkben, amikor e nyomatékos történelmi utalás egy humanista államférfira nagyon is alkalomszerű volt.

Az alkalom ma a Dürer-év is. Aki itt beszél, azoktól a ma már szinte hihetetlen próbáktól és szorongásoktól terhes időktől kezdve eljegyvezve a humanizmus sorsával, 1943 óta önkéntes számkivetésben, arról a nagy sikságról jön, melynek helységneveit Dürer családi krónikája elején emlegeti: „Albrecht Dürer der elter ist aus sein geschlecht geboren im königreich zu Hungern, nicht fern von einem kleinen stättlein genannt Jula [*vagyis Gyula*], acht meil wegs weit unter Wardein [*vagyis Nagyvárad alatt*], aus ein dörrfflein zu negst darbei gelegen, mit namen Eytas [*vagyis Ajtós*], und sein geschlecht haben sich genehrt der ochsen und pferdt. Aber meines vatters vatter ist genannt gewest Anthoni Dürer, ist knaben weiss in das obgedachte stättlein kummen zu einem golt-schmit und hat das handwerckh bei ihm gelernet.“

Dürer legegyszerűbb sorai is az élet melegét sugározzák. Az emberi szempontból legértékesebb mindig a „hic et nunc“, mindenkor az „itt és most“, és nem az, ami azelőtt és mindenkor a múlt volt. Annak eldöntése, amin német és magyar történészek — nacionalisták mindkét oldalon — vitatkoztak, hogy tehát a Dürerek eredetileg magyarok vagy németek voltak-e, a humánus szempontjából nem szükséges. A történelem csodája volna, ha a magyar helységnév: Ajtós és a német nemzetségnév: Dürer — s hozzá még a kapu a Dürerek címerében, amely engem a gyermekkoromban látott falusi kapukra emlékeztet — csak véletlenül találkoztak volna. A történelmi összefüggés nem kétséges. Emberileg fontos az, hogy a festő kezétől származó családi krónika dupla „hic et nunc“-ot idéz fel: egy állattenyésztő nemzetség „hic et nunc“-ját, amelyből ötvösök származhattak — engem az hat meg, hogy Békésgyulán a török hódítók rablógazdálkodása előtt ötvösművészetet lehetett tanulni —, és a családalapítás „hic et nunc“-ja Nürnbergben, amelynek a festő születése köszönhető.

Az egyesítő „hic et nunc“ egy összefogó Európa „hic et nunc“-ja volt, amely a vándor ötvöslegény, Dürer apja számára Magyarországon és Németországon kívül a Németalföldet is, a festő s a nürnbergi patriciusfi Willibald számára Itáliát is magába foglalta. A humánus, bennünket emberileg érintő eredmény volt az a barátság, amelyről Burckhardt klasszikus *Willibald Pirckheimer*ében így ír: „Albrecht Dürer, ez a tiszta kedély, úgy áll mellette, mint egy magasabb szféra követe. Bármily derűsen vesz emberileg részt gazdag barátja legemberibb ügyeiben, őt ezek igazán nem érintik. Dürer egy valóban produktív élet törvénye szerint él, s ez az élet egy magasabb rendbe tartozik. Így jár, mintegy más anyagból teremtvé, a prémszegélyes, buzgón beszélő tanácsúr mellett — festményén, amely a Tízezer Keresztény vértanúságát ábrázolja. Mindig ebből az anyagból lesz, s minél mélyebben ragadja meg Dürer a valóságot és örö-

kíti meg, mesteremberre valló alapossggal vagy egy elmélethez hiven, mennél inkább igyekszik az ember és természet között kóborló hatalmakat elúzni, kölcsönzött eszközökkel, sőt pedáns módszerekkel is, csakhogy megfogja és fokozza a valóságot — ebben a dűreri valóságban mégis marad valami túlvilági, ami más módon a legjózanabb Bach-muzsikában is megtalálható“ . . .

Nem túl könnyedén vetettem oda az imént a „barátság“ szót, s mondtam, hogy ez a konkrét emberi viszony volt a találkozás bennünket érintő, legértékesebb eredménye. Konkrét viszony állt fenn a két baráti szféra, a festészet, míg főtárgya az ember volt, s a humanizmus között is. Ezeket testesítette meg a festő és a tanácsúr konkrétan, emberségük ellentmondásaival: az angyali Dűrer, aki útinaplójában imádkozik az üdözött Luther Mártonért, de semmi más úgy nem foglalkoztatja, mint az emberi test, a tökéletes Ádám és a tökéletes Éva, úgy, ahogy léteztek, s a másik, akit Melanchthon biztosan nem alaptalanul nevezett „a nűrnbergi derűs bölcsnek“, s aki negyvenes éveik közepétől kezdve súlyosan beteg ember volt, s olyan rettenetesen szenvedett tanácsbeli kartársaitól is, hogy beismeri: az igazságtalanságok, sértések és áskálódások fullánkja ellenségei oldaláról legbelsejébe hatoltak — *intima penetrarent viscera*.

A szenvedélyes Pirckheimerben s nem a simulékonyabb olasz humanistákban mutatkozik első ízben az a temperamentum, amely — a humanizmus elméletének hiányában — jelenlétét tényleg mint emberi anyagban jelentkező magatartást és törekvést tanúsítja. Ezen nem hirtelen haragja kitöréseit értem, például, hogy amikor valaki szemtől szemben sértegette, nem átalott a gyalázkodó fejére ütni — bár nem gondolom, hogy a humanistának az inhumanitás jelentkezésével szemben le kellene mondania a haragjáról. Idővel amúgy is elégikussá lesz — mint a nűrnbergi Ovidius, aki Pirckheimer, latin verseiben, szintén volt. A humanista temperamentum éppen úgy, mint később Wilhelm von Humboldt nál, az államhoz és közösséghez való kétféle viszonyban is mutatkozik. Pirckheimer városát szolgálni és segíteni kívánta — s ezt történelmi pillanatokban eredményesen tette is —, de egyúttal független óhajtott maradni, hogy az emberivel való érintkezés „hic et nunc“-jából, amelyet az antik s főképp a görög szerzők nyújtottak neki, erőt merítsen az élethez és — ebben még kevésbé volt tudatos — empirikus humanizmusához.

Empirikus volt Pirckheimer humanizmusa a görög *empeiria* szó értelmében, ami annyit jelent, mint „megpróbálkozni benne“, s a mai értelemben is empirikus, mert humanizmusa a forrásokból egyszerűen megállapítható. Sovány, s az okmányoknak meg nem felelő jellemzés volna levelezése első tudományos kiadójával csak azt mondani róla, hogy a reformáció korának humanisztikusan művelt, német birodalmi-városi patricius-típusát valósította meg. Ha valaki, mint ő, Plutarkhosz párbeszédét *Az istenség kései büntetéséről* ellenségei ellen fordítja, s Lukianosz *Halász* című dialógusát barátja, Reuchlin dicséretére használja fel, az többről tanúskodik, mint humanisztikus műveltségéről: az antik anyagot felvette önnön életébe. Willibald Pirckheimer tömör személyisége arra

int, hogy a humanizmust konkrét mivoltában értsük meg — értsük meg végre!

A humanizmus maga sem érti meg magát könnyen. Ezért nincs még elmélete, amikor már, mint Pirckheimer esetében, „hic et nunc“ történetileg megfogható. Csak történelmileg azonban sohasem értheti meg magát a humanizmus, ha Pirckheimer konkrét humanizmusához mérjük. Konkrét emberi anyag együttrezgése, a humánium megmozdulása a humanitásban, tartozik hozzá a humanizmushoz. „Humanistákról“ már korán beszéltek, biztosan a humanisták maguk is, mielőtt ez a név, először becsmérlőn, köreiken kívül felmerült. A „humanizmus“ szó nyomtatásban először 1808-ban egy bajor iskolaszervezőnél, Hölderlin tanítójánál és barátjánál, Immanuel Niethammernál bukkan fel. Ő már mint magától értetődő kifejezést használja a hagyományos, irodalmi-humanista foglalkozásra. Legjobb meghatározása helyének megjelölése, amint ez az *Encyclopaedia Britannica*-ban található: szembeállítva kizárólagos érdeklődését az emberi dolgok iránt nemcsak a *természetfölöttivel*, hanem az *elvonttal* is.

A humanizmus csak akkor érti és érteti meg magát egészen, amikor összeütközik az embertelennel. A teljes igazság ideje a humanizmus számára a harmincas években és a negyvenes évek elején volt itt, s azt kellene hinni, hogy a helyzet azóta e tekintetben is csak jobb lett. Olyan egyszerűen nem áll a dolog. Egy osztrák folyóirat mindjárt a második világháború után megállapította, hogy a humanizmus divatos szó lett, amelyet a legkülönbözőbb irányok kaptak fel és használtak el. Az út a megértése felé inkább eltorlaszolódott. Egy új, paradox helyzet állott elő, mint a humanizmus számára még soha. Végre megérteni, mi a humanizmus, konkrét mivoltában, nem lett könnyebb, mint abban az időben volt, amikor Burckhardt idézte fel Pirckheimert. Egy pontatlan, elvont és felelőtlen szóáradat a humanizmusról figyelmen kívül hagyta a fáradozást, melynek tárgya, egy nyílt levélben fiatal humanistához, 1945-ben a humanizmus alapfogalmainak és jövő lehetőségeinek tisztázása volt — és folyik tovább vég nélkül.

Paradox módon a humanizmus az újkori történelem valamennyi jelzava közül mégis az, amely legjobban ellenállt a jelentésváltozásnak: sem összefüggése a *homo* 'ember' szóval, sem eredeti, a *humániumot* igénylő hangsúlya nem homályosodott el... Közvetlenül és közvetve, őszintén és álszentül, ma ténylegesen mindenki elismeri, hogy a legmagasabb szempont a humanizmusé. Ebben az elismerésben még szinte vallásos igény is rejlik... Thomas Mann, akit a *Zauberberg* óta foglalkoztat a humanista lényeg, s aki a harmincas évek óta a humanizmus finom esszéistája, *Humaniora und Humanismus* című budapesti beszédében, 1936-ban Goethe mondatából indult ki — a *Wahlverwandtschaften*-ből idézve —: „Az emberiség tulajdonképpeni tanulmánya az ember.“ 1947-ben, a zürichi diákságnak tartott beszédében egy „új humanizmus“ lehetőségét mérlegelte: „Úgy lehet és úgy kellene hogy legyen, hogy ez megfér-fiasodott, tudásban és bölcsességben elmélyültebb humanizmus lesz, amely átesett, sok tapasztalattal, az »emberi« megbetegedésein is, és fel-

vette azt is, ami alacsony és démoni, az emberi titokkal szemben érzett tiszteletébe.“ Thomas Mann tudatában volt e tőle ajánlott humanizmus vallásos színezetének, és hozzátette: „Mert mi más a vallás, mint tisztelet-érzés, a tiszteleté a titokkal szemben, amely az ember? Mert misztérium az ember, és ennek a titoknak tiszteletérzés jár“ . . .

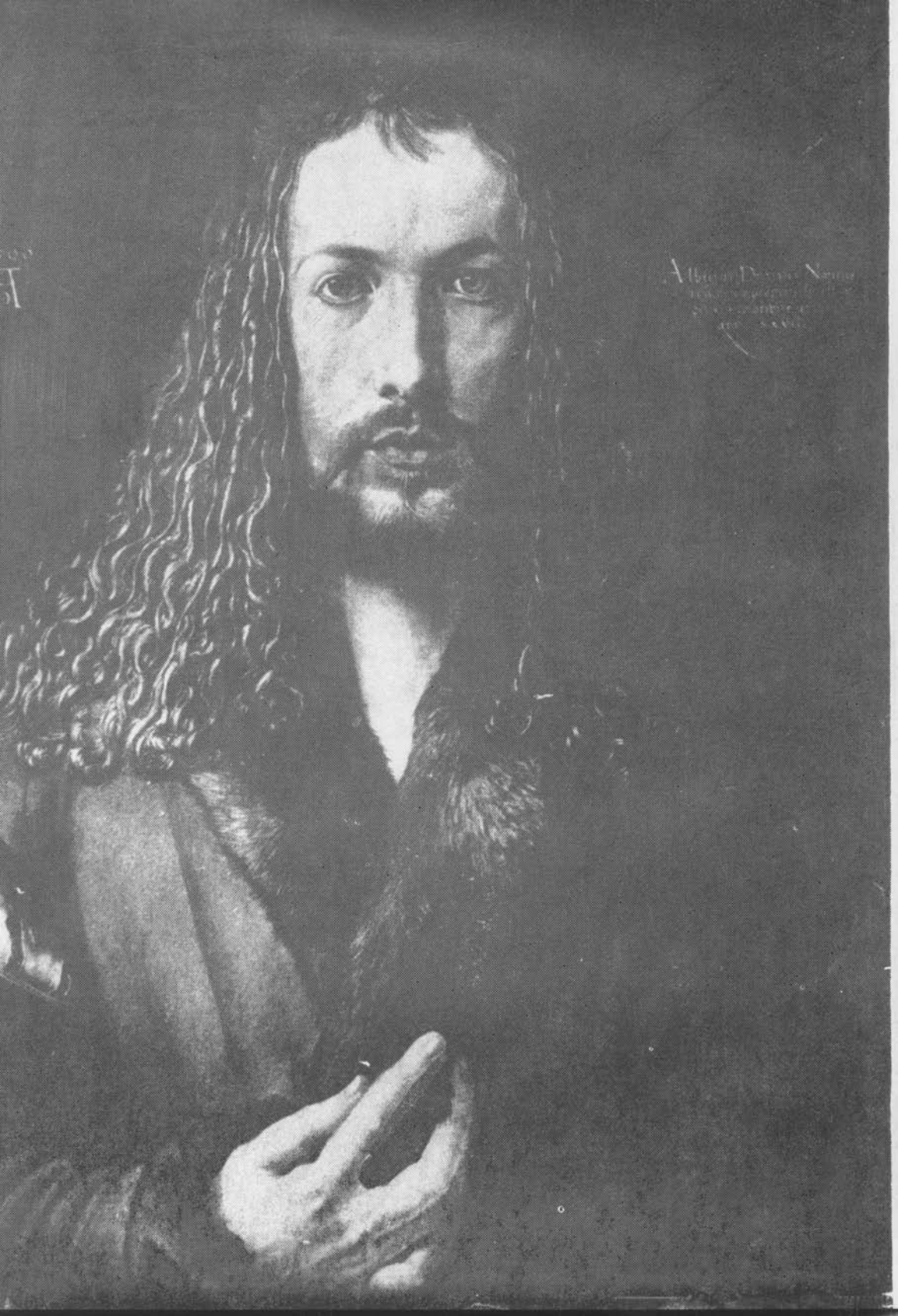
A humanista dolga, hogy a vallásos igény kielégítésének *emberi* lehetőségeiről szabadon és komolyan gondolkozzék. De tapasztalatból tudja — s tapasztalat, a legtágabb értelemben, közvetített tapasztalat is, de mindig tapasztalat az, amin egész tudása alapul —, hogy a humanizmus nem felelhetne meg olyan könnyen a vallásos igény várakozásainak, mint Thomas Mann elképzelte —, sem a vallásos ember, sem a humanizmus szempontjából nézve! A magas igényeknek megfelelően, amelyeket ma ki kell elégítenie, a humanizmusnak *tudományosnak* kell lennie . . . A humanizmus vallásossága — „figyelme“ — a konkrétumnak szól. Önnön konkrétsága folya szét, ha hűtlen lenne ahhoz, ami tapasztalatilag konkrét, s ezzel hűtlen saját empirikus mivoltához is. Hadd világítom meg ezt egy konkrét példával. Tudom, hogy amit mondok, komoly meggondolást igényel: ez a humanizmus követelménye, ma még inkább, mint valaha volt.

Julian Huxley, a neves angol biológus egy művében, amelynek az *Evolutionary Humanism* címet adta, a humanizmust az általános fejlődés alapján határozza meg. Ebben két „fordulópont“ volt a humanizmus előtt: az átmenet az anorganikus fázisból a biológiai fázisba s a biológiai fázisból a pszichoszociális fázisba. Most állunk a harmadik átmenet küszöbén. Ma, a XX. század emberében lesz ez a fejlődési folyamat végre tudatossá; az ember kezd azzal a szándékkal foglalkozni vele, hogy jövőendő lefolyását maga irányítsa. A humanizmus fázisa jött el éppúgy, mint előbb beállott volt a biológiai és a pszichoszociális fázis. Mi *nem* konkrét, annak ez a konstrukció a konkrét példája. Az ember és tapasztalatai a humanizmusnak ebből a megalapozásából úgyszólván teljesen kimaradnak. Az ember helyébe lép a fejlődési folyamat, amely mindig volt . . . De gondoljuk csak meg: milyen emberi tapasztalat volt lehetséges az átmenetről az anorganikus fázisból a biológiaiba, vagy a biológiai-ból a pszichoszociálisba? Ha ellenben „fázis“ az, amelyben most élünk, akkor erről van bőséges tapasztalatunk — tele ellentmondásokkal. Sőt, ilyen tapasztalat volt már a XX. század előtt is: az emberiség történelme, amelyen a biológus átugrik. Mekkora vakmerőség volt szükséges ehhez az elvontsághoz, hogy valaki ama „fordulópontok“ analógiájára, amelyek egy elméletből egyértelműen adódtak, a sokértelmű konkrét valóságot erre az egyetlen kultúrtörténeti tényre redukálja: hogy *ismerrünk* egy általános fejlődési elméletet, és szeretnők, ha emberi anyagba is átvihetnők! Az emberiséggel pedig történik az „emberi“, s a humanizmus feladata, hogy ezzel a konkrét-emberivel, amelyben haladás és visszaesés váltják egymást, a maga módján foglalkozzék.

Persze tudományos módon a később keletkezett tudományoknak, amelyek az emberi dolgokkal foglalkoznak, szintén megvannak a módszereik, megvan tudományosságuk sajátos formája. A tudományosság vala-

ALBRECHT DÜRER: 1. Önarckép (1493)
2. Önarckép (1500?)

Alberto De Vito - Niente
1987 - 1988 - 1989 - 1990
1991 - 1992 - 1993 - 1994
1995 - 1996 - 1997 - 1998

mennyiük számára kötelező: kötelező — hogy ugyanazt más szóval mondjam — a lelkiismeretes figyelem azzal szemben, ami foglalkozásuk tárgya. A humanizmus számára az a kérdés merül fel, hogy — tudományossága továbbfinomítása mellett — megmaradjon-e abban az összefüggésben, amelyben eddig állott, kösse-e magát a görögökkel és rómaiakkal való foglalkozáshoz, amely, céltudatosságtól át nem világítva, Willibald Pirckheimernek állami tevékenysége rovására táplált szenvedélye volt? Ez a foglalkozás a régi szövegek megmentésével kezdődött, összevásárlásukkal, amiben Pirckheimer nagyúri módon vett részt, s formális helyreállításukkal folytatódott, ami a filológusok feladata lett.

Időbe került, míg a humanista-foglalkozás értelme — az olyan *teiti* humanistáké, mint Pirckheimer vagy Wilhelm von Humboldt voltak, de a szakhumanistáké, a filológusoké is —, míg a humanizmus értelme és lényege egészen megmutatkozhatott. Az emberiség legfontosabb és legsajátabb tapasztalata az, amelyet az ember önmagával szerez. E tapasztalat tudatossá tétele mindig humanizmus volt. Ott keletkezett — először név nélkül —, ahol ez a tapasztalat mindig a legtudatosabb volt: a görögöknél. Folytatódott — először még mindig névtelenül — azzal, hogy a humanisták a görögök írásaival nemcsak foglalkoztak, hanem felvették őket az életükbe. Humanizmus ma ez: tudatosabbnak lenni az ember önmagával szerzett tapasztalatában, mint a legközelebbi céljaira néző vagy elméletileg tervező ember, s ezzel szolgálni az emberiséget. A jövő felé irányulás a *tapasztalat szerkezetében* rejlik, egy meliorizmus értelmében: aki úgy „tapasztal“, hogy tapasztalása ezt a nevet megérdemli, a *jövő* érdekében szerzi a tapasztalatot, amely felé akarata irányul. A meliorizmus a tapasztalat felhasználását kívánja, s így tartozik hozzá az *empeiria* szerkezetéhez.

A meliorizmus természetes vonása az empirikus humanista jellemének Pirckheimer nyomdokaiban: abban, hogy a múlt konkrét adottságainak szenteli figyelmét, s ugyanakkor egész lényével a jobb felé irányul: jobb felé, mint ami van. De szükséges-e még, hogy a humanizmus az antik anyaggal kapcsolatban maradjon? Amit az imént az emberrel való tapasztalat tudatosításának neveztem, egy empirikus és módszeres humanizmus feladata kellene hogy legyen minden, irodalmi művekkel való foglalkozásnak. A klasszika-filológia Friedrich August Wolff-fal ágazott el a humanizmustól. Azóta kétszer is vissza kellett menekülnie hozzá. Először az első világháború után. Akkor ez a menekülés menekülés volt az elől a túl bőséges konkrét valóság elől, ami a görög és római ókor hagyományára még töredékes állapotában is. A historizmus, amely az ókortudományban uralkodott, ezt a sűrű emberi anyagot nem tudta maradék nélkül feldolgozni. Egyszerűsítés volt a be nem vallott cél, és egy nagyon is tanáros egyszerűsítéshez folyamodott az akkor irányadó filológia: egy, a Goethe-kor ideáljai szerint konstruált, nevelő szellemű humanizmushoz.

A második világháború után mindenki humanizmust akart. Jó volt menekülni az „emberiesség felfedezéséhez a görögöknél“ (egy korszerű dolgozatban, 1947—1948-ban). A klasszika-filológia mégis kiesett az általános érdeklődés, sőt az érdekesség köréből egyáltalán. Ha ma a klasszika-filológiai tanulmányok eltörlését javasolnák az egyetemeken — amennyi-

ben nemcsak a humanisztikus gimnáziumot szolgálják —, aligha lehetne őket, kísérteties önmagukért való létükben, megvédelmezni, ha nem lehetne az *antik anyag értékére* utalni. Ez a humanizmus számára még mindig fennáll. Az anyag az értékes, amely az emberrel szerzett tapasztalatnak nemcsak ragyogó világosságú, utolérhetetlen szava egy pótolhatatlan nyelven, hanem még mindig vallomásokkal terhes is. Olyan tanulságokat hord magában az emberről, amelyek mintegy csak a peremig jutottak el, s még ki kell szabadítani őket. A művek, amelyek a görögöknél születtek, még mindig teherben járnak — nem tudjuk, milyen tartalommal, amely az emberiség emberiessége számára még fontos lehet.

A humanizmust szolgálja az, hogy a klasszika-filológiában egy tudományos módszernek legalább a csontváza megvan. Csak a humanizmus szabadíthatja meg ezt a módszert a helybenjárástól és töltheti meg tapasztalatai segítségével emberi tartalommal. Összefüggését ezzel a tisztességes tudományos foglalkozással éppoly kevésbé dobhatja el magától, mint a modern fizika a newtoni fizika vívmányait a természet szemléletében. Egy modern ókortudomány, amely lényegében humanizmus volna, bizonyos hasonlóságot mutatna a modern fizikával. Empirikus kutatása kiindulópontjául s a konkrét adottság felé fordult, szigorú gondolkodása tárgyául a legkisebb egységet választhatná: a művek szerzőjét. A művekben rejlő vallomásjelleg antropológiává, embertanná tenné a filológiát.

A filológia Pirckheimer barátaival, Reuchlinnel és Melanchthonnal vette kezdetét — a humanizmus Pirckheimerrel. Barátai az írástól függttek. Nemcsak a Biblia tartalmától, hanem az írástól mint életfeladattól: a szöveghelyreállítás és a nyelvi megértés feladatától. Pirckheimer nagyvilági és államférfiúi alakja szélesebb alapon állott, amely az idő minden mozgalmát összefogta, s ő mégsem maradt fogva bennük. Humanizmusa tette ezt lehetővé, a humanizmust viszont e humanista humánus szubsztanciája: az egész egyetlen, részeire nem bontható jelenség, amelyet én *konkrét humanizmusnak* neveztem. Felette állott ez a jelenség, a humanizmus és a humanista egyben, annak, ami akkor a pólusokat képviselte, felette a római egyháznak és az újítóknak. Burckhardt is idézte már Pirckheimer e jellemző nyilatkozatát: „Bevallom, hogy kezdetben én is jó lutheránus voltam, mint megboldogult Albertünk [*Dürer!*], mert azt reméltük, hogy a római csirkefogóságon javítani kell: de ha most odanézzünk, a dolog úgy megváltozott, hogy az evangélikus csirkefogókkal összehasonlítva azok a csirkefogók jámboroknak tűnnek fel.“

A *kifejezés nyersesége* a kornak tulajdonítandó. Az a humanizmus, amely Willibald Pirckheimert elődei közé sorolná, a mai igényeknek megfelelően tudatos és módszeres kellene hogy legyen, felfogási képességében érzéki és természetes éleselmével rendelkező — ellensége az elvontnak és a brutálisnak, amelyek olyan könnyen egymásra találnak. A nürnbergi tanácsúr az ellentétes póluson állott — az elvonttal szemben éppúgy, mint — hirtelen haragja ellenére — a brutálissal szemben. A humanista szembe kell hogy szálljon e kettővel, minél inkább az a meggyőződése, hogy az emberiség számára a legjobb az emberiesség megvalósítása, konkrétül, „hic et nunc“.

DÜRER HATÁSA A XVI. SZÁZADI ERDÉLYBEN

Erdély művészetében a XVI. század elején érdekes átalakulás figyelhető meg. A reneszánsz gondolkodásmód a középkori felfogás helyébe lépett. A falfestészet háttérbe szorult, helyét egyre határozottabban foglalta el a táblakép (szárnyasoltárrok) festészete, mely már a XIV—XV. században egységesebb képet mutat, mint a falfestészet. Ebben az átalakulási folyamatban jelentős szerepet játszott Albrecht Dürer grafikája.

Az idegen mesterek és különböző stílusirányzatok szabad forgalmát több tényező határozta meg: 1. Erdélyben a festők 1522-ig nem tömörültek céhekbe; 2. a katolikus egyház az építőtelepektől függetlenül nem létesített képzőművészeti jellegű műhelyeket. (Ezt bizonyítják a latin kéziratok könyvek illusztrációi, valamint a freskók rajzának mesteremberi szinten megrekedt kezdetleges volta.) A reformáció azonban az egyházi építkezések jellegére sem maradt hatástalan. Ekkor honosodik meg nálunk Erdélyben az ún. csarnoktemplom. A festészet nincs többé alárendelve az építészetnek, önálló műfajjá válik, és az építőtelepektől függetlenül fejlődik, a kor művészi életében egyre nagyobb szerepet játszik. Ettől a kortól számítható az embernek mint egyénnek öntudatra ébredése, és az a törekvés, hogy önmagát háromdimenziós térben ábrázolja. Az egyházi kánonok, a bibliai történetek egzaltált elbeszélése többé nem uralkodó törvény a művészetben. A bibliai történetek most már csak ürügyül szolgálnak, hogy a művész a társadalmi élet bizonyos vonatkozásait, az egyén és a társadalom viszonyát konkrét formában vagy utalások révén kifejezésre juttassa.

Albrecht Dürer egyes grafikai sorozatait nem sokkal a kereskedelemben való megjelenésük után kerültek forgalomba Erdélyben, és számos szárnyasoltár festményeinek szolgáltak mintalapként; így például a *Nagy Passió* fametszet- és rézmetszet-sorozata, a *Kis Passió* fametszetei, a *Mária élete* című fametszet-sorozat, valamint néhány független grafikai lap forgott nálunk közkézen.

Albrecht Dürer grafikai sorozatairól szólva, meg kell jegyeznünk, hogy mind az *Apokalipszis*, mind pedig a *Nagy Passió* végeredményben hatalmas gótikus művek, melyekben az Észak és Dél művészete között létrejött végső szintézisként a dűneri humanizmus ereje lüktet. Ezek a sorozatok a reneszánsz újításait a gótika hagyományaival egyesítik, s talán éppen ez a jellemvonásuk határozta meg többek között azt a tényt is, hogy az erdélyi oltárkészítő műhelyekben oly hamar népszerűvé váltak, és oly egységesen asszimilálódtak. Természetesen nem lehetetlen, hogy a segesvári Stoss műhelye is szerepet játszik népszerűsítésükben. Dürer e két grafikai sorozatának cselekménye lenyűgözően mozgalmas. A cselekmény három szinten, az égben, a földön és a föld alatt bonyolódik. Központi mondanivalóját a *korabeli ember* problémái alkotják. Mai szemmel ítelve úgy tűnik, hogy e lapokon a művész semmit sem rejtett el az utókortól kortársainak szenvedéseiből és reménysegeiből. A kompozíció grafikai megjelenítése, a tárgyak térbe helyezése és a cselekmény fonalának vezetése egyszerre juttatja kifejezésre a valóságot és a fantasztikumot, a fausti tudásszomját, a miszticizmust és a fekete mágiát.

Székelyzsombori oltár (részlet)

Az *Apokalipszis* és a *Nagy Passió* borzalmaival ellentétben a *Mária élete* című sorozatban Dürer korabeli zsánerjeleket örökített meg. Ebben a ciklusban még inkább, mint az előbbieken, a kompozíciót a vonal és a térformák aszimmetrikus egységére építi. A különböző körös és ellipszoid formákat ritmikusan hangolja össze az alapok görbe mozgásvonalában, és mindezt az építészeti elemek merőleges és vízszintes vonalai tartják egyensúlyban. Ez a mozgalmas együttes korlátlan lehetőséget nyújt arra, hogy a művész képletesen fejezze ki magát. Ebben a ciklusban Dürer bizonyos mértékig a formák geometrizálásához is folyamodik, anélkül azonban, hogy ez mesterkéltté válna. Végül pedig meg kell jegyeznünk, hogy Dürer e grafikai sorozatában jelenik meg először a német művészetben a manierista szellem, még hamarabb, mint az Alpokon túli művészetben. Többek között a *Szent Joachim és Anna találkozása az Aranykapunál* című grafikai lapon (1504), ahol a fő alakok elvesztik jelentőségüket a körülöttük ábrázolt nagy tér következtében. Itt arról a „Vorfremdungseffekt“-ről van szó, melyet Bertolt Brecht első ízben észlelt Brueghel *Ikarosz bukása* című képén. Ezt a manieristákra annyira jellemző kettősséget fedezhetjük fel Albrecht Dürer grafikájában is. A modernizmus szempontjából különös figyelmet érdemelnek a drezdai vázlatfüzetben (1519) őrzött konst-

ruktivista fejtanulmányai. Ez az első kubista kísérlet, mely több következetességgel van megalkotva, mint Picasso és Léger munkái.

Dürer grafikájával számos festőműhely lépett kapcsolatba Erdélyben. Határozottan állíthatjuk ezt, bár e kapcsolatokra vonatkozóan nincsen írott bizonyíték. Mindez azonban két okból tűnik egészen természetesnek: 1. Dürer metszeteinek gótikus váza és humanista mondanivalója a középkor és az újkor határmezsgyéjén élő erdélyi ember problémáit is tolmácsolja; 2. nem tagadható az erdélyi városok kereskedelmi kapcsolata a német városokkal és nem utolsósorban Nürnberggel. Ezek a kapcsolatok különösen felélénkülnek a XV. század végén és a XVI. század elején. De ugyanakkor az erdélyiek érdeklődése a grafikai lapok iránt régebbi keletű, mint Dürer grafikájának elterjedése Délkelet-Európában. Már a XV. század folyamán forgalomba kerültek bizonyos nyomtatott lapok, melyeket a búcsúhelyeken vallásos ünnepek alkalmával árusítottak. Azonkívül az itt is forgalomban levő ún. *Neue Zeitung*, mely a román vajdaságok helyzetével is foglalkozott, gyakran közölt nürnbergi mesterek, mint például Erhardt Schön keze alól kikerült fametszeteket. Mindezek mellett tekintetbe kell vennünk az ugyancsak nürnbergi Veit Stoss ha-

tását, akinek Stanislaw nevű szobrász fia Erdélyben is működött, valamint Hans von Kulmbach és Hans Dürer erdélyi működését.

Más bizonyíték Erdélynek Dürer szülővárosával, Nürnberggel való kapcsolatára Michael Wohlgemut műhelyének hatása, mely leginkább a *Medgyesi szárnyasoltáron* észlelhető. Nem érdektelen megemlítenünk azt sem, hogy a *Földvári szárnyasoltáron* egy Jónás nevű nürnbergi mester is dolgozott, vagy pedig azt, hogy Albrecht Dürer kiadója és metszeteinek terjesztője, Anton Koberger szoros kapcsolatokat tartott fenn Erdéllyel. Íme néhány adat, mely nemcsak alátámasztja, de ki is szélesíti azt a képet, melyet az erdélyi városok Albrecht Dürer szülővárosával, Nürnberggel való kapcsolatáról alkottunk.

Azok a szárnyasoltárok, melyeknek festményeit Albrecht Dürer metszetei alapján készítették, és amelyek sikeresen gyümölcsoztették a nürnbergi mester egyes újításait, csíki, Küküllő-menti és Brassó környéki templomok számára készültek. Természetesen ez a kronológiai sorrend az idők folyamán elpusztult művészi dokumentumok ismerete hiányában — melyhez nagymértékben járult hozzá a reformáció képromboló akciója is — esetleg téves lehet. Ez azonban nem érinti a kérdés lényegét, minket ugyanis ezúttal az érdekel, hogy mit nyertek szárnyasoltáraink az erdélyi oltárkészítő műhelyek Albrecht Dürer műveivel való kapcsolatából.

A XV. század végének művészi szempontból kiemelkedő alkotása a *Medgyesi szárnyasoltár*. A keletkezésétől számított negyed század alatt az oltárkészítő műhelyekben dolgozó festőket több művészi probléma foglalkoztatta. Ezt bizonyítja a *Csíkszentléleki szárnyasoltár is.* (1510). Ez utóbbi egyike azoknak, melyek a dűreri grafikának az erdélyi festészetbe történő behatolását jelzik. Ezen az oltáron az alakok tipológiája megőrzi még azt a tömör jelleget, mellyel már a gyerőmonostori freskókon is találkoztunk. Az alakokat vésett körvonal határolja, a színeknek viszont másodrendű szerep jutott. A figurák mozgása felszabadult, de ugyanakkor drámai kifejezőerejű. A hegyvidéki tájat ábrázoló háttér-megoldás dekoratív, és népi hatást mutat. A figurák korhű zsáner-jellege annak ellenére, hogy egymáshoz és a tájhoz kapcsolódásuk nem elég természetes, mégis arról tanúskodik, hogy az erdélyi ember átlépte már a középkori gondolkodás korlátait. Ezt bizonyítja az 1511-ben készült *Somogyomi szárnyasoltár is*, melynek alkotója nagyobb hozzáértéssel tudott a térelemekkel bánni. Bár a természetábrázolás itt is stilizált, bizonyos hasonlóságot mutat Wohlgemut *Tucheri oltárával*, de a természet itt már nemcsak háttérelem, hanem a cselekmény színhelyéül is szolgál.

Míg az eddig említett oltárokon a térhatást a vonalperspektíva eszközeivel ér-

Székelyzsombori oltár (részlet)

ték el, a Reitzenstein részéről Hans von Kulmbachnak tulajdonított *Szászbogácsi szárnyasoltáron* új elemmel találkozunk, mégpedig a figurális elem és a tér viszonyát itt fény—árnyék segítségével oldja meg a művész. A *Szászsebesi szárnyasoltár* viszont a figurák megmintázása szempontjából tekinthető a régi erdélyi táblaképfestészet csúcsának, ezt csak részben közelítették meg a hőltövényi oltár táblaképei. A szászsebesi oltáron a figurák megmintázásában a művész sikeresen alkalmazza a rövidüléseket, a feltámadás jelenetében pedig az alakok mozgását az érzelmeknek megfelelően fokozza vagy csökkenti. A szászbogácsi oltárral ellentétben az építészeti elemeket a művész a vonalvezetés meglepő biztonságával mintázza meg. Az építészeti és tájelemek közül egyesek a dűneri *Nagy Passió* lapjai alapján, mások olasz mintára készültek. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy sem az építészeti, sem pedig a természeti keret nem alkotja a kép szerves részét, hanem külön teret képvisel; ahogy azt Victor Roth kimutatta, „sorompót“ alkot az ember és a háttér között. *Jézus mint kertész* című képén az oltár festője a szereplők tipológiáját és mozdulatát nemcsak a *Nagy Passió* alakjaitól kölcsönzi, hanem a *Mária élete* című sorozatból is merít. Jézust a háttérben mint másodrendű szereplőt ábrázolja. Így jut kifejezésre Erdély művészetében is a dűneri grafika útján a manierista, kettős szemlélet.

A *Székelyzsombori szárnyasoltár* mind tájelemeit, mind pedig az alakok tipológiáját illetően dűneri inspirációról tanúskodik, csupán abban tér el a nagy nürnbergi mester modelljeitől, hogy alakjai a csíkszentléleki oltárhoz hasonlóan teltebbek, tömörebbek. A dekoratív szíkonstrukció érzelmű telítettség tekintetében túltesz az eddig említett oltárokon. A szászsebesi oltár mellett az erdélyi táblaképfestészet másik csúcsa a *Hőltövényi szárnyasoltár*. Festményeit az a tény teszi különösen jelentőssé, hogy alkotójának sikerül harmonikus egységbe foglalnia a figurális, építészeti és tájelemeket. A festő biztonsággal alkalmazza a termélység érzékeltetésére a fényértékek fokozását, perspektíváját.

Az erdélyi könyvgrafika tekintetében két olyan emlékekkel találkozunk, amely a dűneri grafikával kapcsolatba hozható, mégpedig: az 1546-ban Szebenben nyomtatott szlávorumán *Evangélium*, melyet Moldvai Fülöp illusztrált. Ebben az illusztrációban Jézus alakja a szebeni mester moldvai származásáról tanúskodik, és kapcsolatba hozható egy párháti-i templom Deesisének alakjával. Mindkét esetben a drapériák vésett körvonala emeli ki az alakok testiségét, a formák belső feszültsége csodálatos arányérzékkel párosul. Virgil Vătăşianu professzor joggal állapítja meg, hogy bár a festő tagadhatatlanul bizánci képzettségű, művészetében bizonyos mértékben gótikus hatás is észlelhető. A nyomdász-grafikus valószínűleg olyan környezetbe került, mely kapcsolatban állt a nyugati művészettel. Moldvai Fülöp számára nem volt idegen a figura megformálásának nyugati szelleme, az alak térformáinak vonalkézissal való kiemelése. Krisztus alakjának ilyenforma megmintázása egyenesen utal a dűneri *Kis Passió* fametszeteire, mely mintául szolgált a székelyzsombori és a szászsebesi oltárok táblaképeinek festéséhez is.

Hasonlóképpen nem kerülheti el figyelmünket az sem, hogy a drapéria redőzésének kezelése tekintetében a *Székelyzsombori szárnyasoltár*, valamint Moldvai Fülöp metszete között meglepő a hasonlóság. Másik jelentős grafikai munka Lucius Transylvanus metszete, mely Dürer *Sámson küzdelme az oroszlánal* című metszeteinek egyik motívumát dolgozza fel, s ezt a művet Heltai Gáspár Kolozsvárt Tinódi Lantos Sebestyén krónikájának illusztrálására használta fel.

GEORGE JACKSON A SOLEDADI TESTVÉREK

Különös műfaj a börtönirodalom. A legkülönösebb benne talán az, hogy rabok írják, s „szabad emberek“ olvassák.

Kivételesen különösek ezen belül azok a művek, amelyek nem a szabadulás után — már memoárként — látnak napvilágot, hanem azon frissiben, még bent a börtönben születnek. George Jackson leveleit cellájában írta, s szerzőjük most sem szabad. S amikor megfogalmazta episztoláit, még nem tudta, hogy kötetbe gyűjtik és kiadják őket. Édesanyjának, testvérének, ügyvédjének, barátainak, Angela Davisnek s másoknak írogatott. Őszintén, jól fogalmazott, s a cselekményt nem kellett bonyolítania: önmagában is „mesébe illő“ személyi tragédiájára ráduplicált öccse „forradalmi öngyilkossága“, ami összekovácsolta Jackson sorsát az Angela Davisével, a „fekete nőstény párduc“-éval. S mindehhez hangulatos háttérrel az Egyesült Államok szolgált, s ezen belül a — sajnos — legizgatóbb kérdés: a négerprobléma. Gyűlékony a téma, mint a helyzet, amely feldobta.

Jackson levelei a lírai vallomások és a politikai agitáció dokumentum jellegű remekei, s ráadásul epikus törtételek: akitől a történelemalakítás jogát megvonják, a történelmet felnagyítva érzékeli. Homo politicusszá válásáról vall, politikai vajadásának kínjait érzékelteti, valóságos kínokat; közben ugyanis sokat verik és rengeteget verekszik: 97 kilós atléta, s tizenegy esztendeje nem ismer nőt. Szublimál.

1960-ban, tizennyolc éves korában másodmagával betör egy benzindíllomásra, 70 dollárt rabolnak, amiből neki semmi sem marad, társa elveszi az egész pénzt. Letartóztatják, bíróság elé állítják. Piusza van: tizennégy évesen már lopott, mindössze néhány dollárt, de csavargásért is többször indítottak ellene eljárást; megjár néhány javítóintézetet. A bíróság ítélete a visszaeső bűnöst sújtja: „minimális“ egy évi börtönre ítélik, ami azt jelenti, hogy az egy „máza“ elteltével adminisztratív úton, évenként dönt a Bizottság szabadságra helyezéséről vagy továbbbi fogvatartásáról, s ha az illetékes fórum, a Bizottság, az elítéltet a társadalomra továbbra is veszélyesnek minősíti, akár életfogytiglan börtönben tarthatják. Tizenegy éve ül. Kilencszer már méltatlannak ítéltetett a szabadságra, amire kezdetben még vágyott; most újabb tárgyalás előtt áll, egy „smasszer“ meggyilkolásával vádolják, s nem lehetetlen, hogy halálra ítélik.

Az egykori vagány a börtönkönyvtár minden hozzáférhető komoly könyvét elolvassa, a politika fogékony autodidaktája, kapcsolatot teremtett a Fekete Párducokkal; izoláltságában nem elégszik meg azzal, hogy a világ dolgairól szigorúan ítélkezzék, hanem gerillába kezd — jobb híján — fehér fogolytársai és foglárjai ellen; nemcsak városi, hanem börtön-gerilla is van már tehát. Dubois-t, a nagy néger történészt tanulmányozza, s a marxizmust meg az egzisztencialistákat, valamint az afrikai, ázsiai és latin-amerikai gerilla teoretikusainak műveit. Főként az anarchisták hatnak rá, de Angela Davis, a kommunista párt tagja is. Jackson neki-vadul, s úgy gyűlöli a fehéreket, hogy már a szabadságot sem akarja elfogadni tőlük.

1970 januárjában nagyarányú verekedés robban ki a soledadi (Kalifornia állam) büntetőintézetben az előjogaikat a börtönben is megtartó fehér foglyok és néger rabtársaik között. Egy fejtű a verekedőkre lő, megöl három négert és egy

fehért. A gyilkost felelősségre vonják ugyan, de az esküdtszék felmenti. Kevéssel ez után egy fehér fegyőrt holtan találnak börtönbeli szolgálati helyén. A gyilkosság elkövetésével három néger foglyot vádolnak: George Jacksont, John Clutchette-et és Fleeta Drumgót, a három „soledadi testvért“ (a „faji“ kapcsolatokat mindennél fontosabbnak tartó szélsőséges néger szervezetek tagjai egymást brothernek szólítják). Hármukat azonnal elküldözték a börtön szigorúan őrzött titkos részlegébe, s csak 29 nap múlva sikerül értesíteniük hozzátartozóikat a történetekről. A Fekete Párducok ügyvédjei vállalják védelmüket, s megmentésükre hatásos kampányt kezdeményez Jackson levelező partnere, maga Angela Davis, aki akkoriban — annak ellenére, hogy már kommunista párttag — az egyik legnevesebb kaliforniai egyetem előadójaként Marcuse katedráján (és tudományos irányítása alatt).

1970 augusztusában újabb drámai fordulat következik. San Rafael kaliforniai városban bíróság elé állítanak egy négert, James McClaint, akit azzal vádolnak, hogy a San Quentin börtönben meggyilkolt egy fehér fegyőrt (San Quentin Soledad „testvérbörtöne“; a levelekben sok szó esik róla; George Jacksont többször átszállították oda, ott töltötte büntetése jelentős részét). Jonathan Jackson, George 17 éves öccse McClain ügyének tárgyalása idején bátyja és két társa kiszabadítására kétségbeesett akciót kezdeményez (erről szól George 1970. augusztus 9-i levele): fegyveresen behatol a San Rafael-i bíróság tárgyalótermébe. Sakkban tartja az őrséget, fegyvert ad McClainnek, a fővádlottnak, s kitérnek a bírósági épületből. Magukkal visznek másik két néger foglyot, akik tanúként tartózkodnak a teremben, s túszként elhurcolják a bíróság elnökét, az ügyész helyettesét, három esküdtet. Jonathan Jackson terve az volt, hogy az elnökért, az ügyészhelyettesért és a három esküdtért cserében követeli majd a három „soledadi testvér“, vagyis bátyja, John Clutchette és Fleeta Drumgo szabadlábra helyezését. Sikerül a túszoikat a bírósági épület előtt veszteglő teherautóba kényszeríteniük, az ott szolgálatot teljesítő rendőrök azonban tüzet nyitnak, s halálos találat éri Jonathan Jacksont, valamint a bíróság elnökét és az esküdtszék két tagját. (A kommunista párt kevéssel a történetek után kategorikusan elhatárolta magát a „forradalmi öngyilkosságnak“ minősített anarchista akciótól.)

Ez az ügy szolgált jogi indokot Angela Davis letartóztatására. Ugyanis Jonathan, aki a San Rafael-i gerilla-akciók bátyja kiszabadítása reményében hajtotta végre, közvetlenül meggondolatlan cselekedete előtt — a Fekete Párducok megbízásából — az állandóan veszélyeztetett Angela Davis bodyguardja volt (az ilyen típusú személyiségeknek fegyveres testőrük van; az egymást sűrűn követő merényleteknek, erőszakos cselekményeknek számunkra, európaiak számára olyan idegen légkörében nincs ebben semmi különös). Jonathan San Rafael-i akciója során az Angela Davistól kapott fegyvereket használta: a Davis ellen kibocsátott letartóztatási parancs ezért hivatkozhat „büntársi bűnrészességre és felbujtásra“.

George Jackson levelei (amelyekből a Les Temps Modernes 293—294. és 297. számai nyomán közlünk néhányat) most már a védnök védelmében mozgósítanak: Angelát halálra ítélik, hacsak a megmentésére világszerte (az Egyesült Államokban is) kibontakozott mozgalom nem bírja jobb belátásra közzéadni.

Leveleinek féltelensége, antirasszizmusának néha önmaga ellentétébe, vagyis néger rasszizmusba átsapó túlfűtöttsége meghökkeníti az egyesült államokbeli viszonyokat kevésbé ismerő olvasót. Persze, a sanyargatott rasszizmusa a sanyargatóénál valamiképpen mindig bocsánatosabbnak tűnik. Pedig csak érthetőbb.

A néger polgárjogi mozgalom legszélsőségesebb személyiségei és irányzatai nyílt szóbeli-írásbeli fellépésének értelmezésére több lehetőség kínálkozik. Nem mellőzhető körülmény, hogy az Egyesült Államokban a szólásszabadság lehetősége önmérsztő fokozásra ajzza a mass media félreértett lehetőségeivel rosszul sáfarkodó szerzőket. A jogegyenlőség ellenzői persze ugyanekkor örülhetnek bizonyos néger körök különcködéseinek, hiszen a felelőtlenek tálcán tálalják az érveket, amelyeknek szállítása egyébként az agent provocateurök különítményeinek fáradtságos és költséges munkáját igényelné. Meg aztán arról sem feledkezhetünk meg, hogy maga Jackson a lumpenproletariátus rendezetlen soraiból kiemelkedve válik politikai levezetővé. Ebben is jellegzetes: a néger szélsőségek vidékén, a közéleti periférián vérszesen virul a lumpenproletár szellemiség.

Farkas László

1967. március

Drága Anyám,

feltételezem, hogy Robert beszélt neked arról, ami velem történik. Itteni társaim erősködnek, hogy várjak. Viszont csak én magam dönthetek. Mindenesetre, nem fogom elveszíteni a fejem. Rettenetes árat fizettetnek velem pusztán az életben maradásért, mondhatnám: pusztán lételemért, hiszen sohasem éltem igazán.

Te tudod, hogy fáradt vagyok, nagyon fáradt beszélni és hallgatni egyaránt. King és a hozzá hasonlók legdrágább érdekeinket árulták el demagóg hevületükkel. Ez a szegény félkegyelmű semmit sem tud az ellenfél igazi természetéről, s még csak arra sem gondolt, hogy a múlt eseményeinek történetét elolvassa és tanulmányozza. Az erőszakmentes tiltakozás fogalma, bármilyen is megnyilvánulási formái, az imperialista rend esetében két olyan nyilvánvalóan irreális, logikátlan dolgot feltételez politikailag, amelyek automatikusan lehetetlen helyzetbe sodorják azt, aki beéri a rendszer elleni sóhajtozással. Minden szigorúan erőszakmentes politikát automatikusan érvénytelenít az erőszakos halál.

Első föltevésük a könyörületesség. Elképzelhetőnek tartják a könyörületességet egy olyan fajnál, melynek a lelke éppoly hideg, mint a jég; azt hiszik, hogy náluk is létezik, mint más népeknél vagy állatoknál, egy ellenőrző mechanizmus, amely megakadályozhatná őket embertársaik megtámadásában, ha csak nem kényszerülnek a végsőkre. De a történelem semmilyen bizonyítékkal nem támogatja ezt a képtelen hipotézist: emlékezz I. Lipótra Kongóban, a múlt század indián háborúira, Dél-Afrikára, Sharpville-re, a Fülöp-szigetekre a század elején; jusson eszedbe a gazdasági válság és a háborús évek Németországa, gondolj Vietnamba! Ha újszülött volnék, legelő volna végigolvasnom a történelmet, szétnézmem magam körül ahhoz, hogy több szánalmat várjak egy farka bengáli tigristől, mint ezektől! Bármilyen formában hangoztatni, hogy az erőszakmentes, a tisztán erőszakmentes politikai mozgalom meghátrálásra készítette a kapitalista terjeszkedés légióit: tévedés; ez az elmélet hamis eszmény szüleménye.

A hinduk jellemük azon vonása miatt buktak el, amely megtiltott nekik minden szervezett erőszakot; csak a rab-szolgaság formái cserélődtek számukra;

mit érhet egy politikai ál-ellenőrzés, ha a kapitalisták kezében van minden hatalom a nép megélhetésének eszközei fölött? S ami az indiai külföldi tőkét illeti, talán kielégített a nép szükségletei közül bár egyet is? Nincsenek talán még ma is lázadások a rizshiány miatt? Nem alszanak talán még mindig az utcán? Ezt a népet álnok vezetői s ezek hamis eszményei elárulták. Hasonlítsd össze Indiát és Kínát: mindkettőt ugyanabban a korszakban „szabadították fel”, Indiában még 18 hónappal talán idősebb is az, amit „politikai önkormányzásnak” neveznek, és Kína problémái a negyvenes évek végén tízszer súlyosabbak voltak, mint az Indiáéi; ma nincs éhínség Kínában, s első ízben egyesült népessége egy decentralizált és reprezentatív kormányzat alatt... Kína, a kulik, a szolgálai robot, a nyitott kapu politikájának földje,

Soledad

Kína, Nyugat lábtörlője, ma az első helyért vívott küzdelem élvonalában halad, az összes fontos gazdasági területeken.

Emlékezz az ópium-háborúra 1841-ben, a boxer-lázadásra... A harmadik világ politikai mozgalmai a kapitalizmust erővel készítetik meghátrálásra; megértették, mit kell tenniük a gyarmatrendszer expedíciós seregei ellen; nincs példa erőszak nélkül kivívott szabadságra: hogyan lehetne békésen semlegesíteni egy hadsereget? Az Egyesült Államok népe a kolonializmus egy formájában haldoklik: kereseti lehetőségeinek s majd minden evvel összefüggő tényezőnek az ellenőrzési joga egy tökéletesen körülhatárolt és embertelen oligarchia kezében van. Ha az avantgarde fiatal forradalmárai ma nemcsak háborúsdit játszanak, hanem eltökélt szándékuk helytállni, megtámadni a Dúvadat, meg kell érteniük kezdettől fogva, hogy a Dúvad nem ismer kíméletet.

Az erőszakmentes politikai mozgalom fogalmában rejlik második feltételezés lényeges velejárója e politika egyetlen tételes kijelentésének: a pusztá tény, hogy erőszakmentes politikáról beszélünk, *magában hordozza* azt a lehetőséget, hogy egyebet is tehetünk, és alkalmazhatjuk az erőszakot. Mindenesetre veszélyes elmentmondás rejlik az erőszakmentes politika elméletében és gyakorlatában, főleg, ha az ellenzék lagymatag. A veszély nagyon is valóságos tényből ered: az erőszakmentes politika meghirdetését és alkalmazását mindig a gyengeség jelenék tekintik. Így aztán az ellentmondás nyilvánvaló: azt várjuk a hatalomtól, hogy alávesse magát a gyengébb akaratainak. A tiszta erőszakmentesség tehát mint politikai eszmény abnormalitás: a politika — erőszak. Az erőszakmentes politika hangoztatása szolgálhatja érdekeinket, de soha nem szabad magunkat avval a gondolattal áltatnunk, hogy lehetséges a hatalomátvétel gyengeség, félmegoldások, udvariass programok, jogos felháborodás és jajveszékelés bevetésével. Ha a mozgalom, melyet előszeretettel nevezünk erőszakmentesnek, valamennyire is jelentős, azért csak kötelességünk kényszeríteni a fasisztákat, hogy izzeljék meg dühünk keserűségét; az erőszakmentességnek állandóan össze kell fonódnia saját ellentéte hatásának bizonyításával. A narodnyik és a nihilista dialektikájának sosem szabadna hatás nélkül maradnia. Az egyiknek sosem szabadna meglennie a másik nélkül. Az erőszakmentes mozgalomban állandóan léteznie kell a robbanás lappangó fenyegetésének, jelen kell lennie a hirtelen és brutális ébredés

lehetőségének, ha engedményeket akarunk elérni, tiszteletet kívánunk kivívni, és meg akarjuk változtatni a fennálló rendet. Az erőszakmentesség elmélete alkalmazható civilizált országokban, civilizált emberek esetében, amilyenek az ázsiaiak vagy az afrikaiak. De egy pillantás az európai történelemre nyilvánvalóvá teszi, hogy minden igazi hatalomváltozást erővel kényszerítettek ki.

Nem bízhatom magam az érzelmeimre. Nem szabad indulataim rabjává válnom: ez csökkentené védelmi képességeimet, mikor majd cselekvésre nyílik lehetőség.

Te ismered a világot. Az elnyomott népek rövidesen belefáradnak abba, hogy télenlenségre kárhóztassa őket a hangszóró kellemes muzsikája, a lampionok és neonfények varázslata. Közel az idő, mikor mindez már nem lesz elegendő a megcsalt remények, elhibázott célok és a szükségszerű változások brutális elutasítása miatt érzett fájdalom enyhítésére. Mély álmukból vérszomjasan törnek majd ki, jogos felháborodással szívükben a társadalmi igazságtalanságokért, és lázadásuk kirántja a talajt a birodalom támogatóinak lába alól. Ezért tartok ki. Az első sorokban akarok lenni.

Cellatársam azt mondja: „Nem minden betegség halálos, nem minden búcsú végleges, nem minden nagy ember erős is.“ En azt mondom: „Róma merüljön el a Tiberisben, omoljon le a birodalom óriás boltozata“, és azt: „A dzsungel mindig dzsungel marad, legyen az fák vagy felhőkarcolók dzsungele, s a törvénye ez: »Szaggasd szét ellenfeleidet, vagy szaggattass szét te magad«“.

Időnként majd pénzre lesz szükségem. Decemberben újra itélkeznek fölöttem. Azt akarom, hogy a rólam előterjesztett jelentés hibátlan legyen, s bízom benne, hogy gondoskodni tudok szükségleteimről, éppúgy, mint eddig.

Jó egészséget!

Fiad

2.

1968. március 28.

Drága Robert,

ezekben a napokban nagyon elfoglalt vagyok. Elfogadtam, hogy dolgozzam az emeleten (a mi emeletünkön): az ételt osztom szét, takarítok. Ez kedvező a rólam készítenő jelentés szempontjából, és mozgásra készítet.

Mi a véleményed Dzsomóról?¹ Helyén

¹ Dzsomo Kenyatta, Kenya államfője

volt a szíve az elmúlt évek során; a gerilla három-négy legjobb taktikusa közé sorolható... Arról az új formáról beszélek, amelyet a háború öltött, a szegények háborúja. Az afro-ázsiai felszabadulási törekvések előőrséhez tartozott; annál sajnálatosabb, hogy ma már azt kell mondanunk róla: többé nem működik együtt azzal a mozgalommal, melynek pedig sikerét köszönheti. Hivatalos nyilatkozatai értelmében semmiféle forradalomban nem akar többé részt venni. Mit gondolhatunk egy olyan emberről, aki meghátrál, még mielőtt a csata eldőlt volna? Ez az ember elhagyta öreg bajtársait, sorsukra bízta a kevésbé kegyeltekét. Dél-Afrika, Délkelet-Ázsia és Latin-Amerika népeinek jól jött volna az ő segítsége és támogatása éppúgy, ahogy neki is jól jött annak idején a mások segítsége. Aki finnyás, nem arat döntő győzelmet.

Jó egészséget!

Geo

3.

1968. április 11.

Drága Róbert,

M. L. K.² ugyanúgy gondolkodott, mint te. Ha ismerted és valóban értetted volna a programját, sohasem nyilatkoztál volna úgy, mint utolsó leveledben. Biztos vagyok benne: tudomásod van arról, hogy ellene volt az erőszaknak és a háborúnak; valóban meggyőződéses pacifista volt. Nagyon érdekes, szinte hihetetlen, hogy egy ennyire az erőszakra épült, zúrós rendszer, mint ez, kitermelhet ilyen embereket.

Nem lelte helyét a mai világban; a korhoz képest túl naiv, túl ártatlan; túl művelt, túlon túl lovagias volt; ezért könnyű volt előrelátni vesztét.

Ellenszegült az erőszak minden formájának, ami nem jelenti azt, hogy passzív lett volna. Tudta, hogy a természet nem tűri sokáig az ilyen igazságtalanságokat.

Elég éles eszű volt ahhoz, hogy lássa: a színesbőrűek az egész világon mozgásban vannak, és példájuk rövidesen az egyesült államokbelieket is ébredésre készíteti, hogy ne reszkessenek többé.

Megpróbálta tehát érzelmeinket és ál-

talában a mozgalmat sajátos helyzeteinknek megfelelő, alkalmasabbnak ítélt irányba terelni: az erőszakmentes politikai és gazdasági polgári engedetlenség irányába. Először az Egyesült Államok külső — a színesbőrű népek ellen viselt — háborúival kapcsolatban kifejtett újszerű nézetei miatt találtam rokonszenvesnek; és bizonyos vagyok abban, hogy őszinte volt, mikor azt mondta: célja „kenyeret adni az éhezőknek, felruházni a ruhátlanokat, enyhíteni a bebörtönzöttek kínjain, és megpróbálni szeretni felebarátainkat“. Jómagam személyileg neki ha nem voltam ellene, megadtam neki azt a tiszteletet, melyet őszinteségével kiérdemelt.

Mint a négerok teoretikusával nem értek egyet vele. Az erőszakmentesség fogalma téves: a szánalom és az igazságosság érzését feltételezi az ellenfélben, holott annak csak veszíteni valója van, de semmit sem nyerhet, ha igazságosnak és együttérzőnek mutatkozik; könnyen érthető, hogy reagálása csakis negatív lehet.

A férfiasság szimbóluma itt, Észak-Amerikában mindig a puska, a kés, a husáng volt. Mindenütt az erőszakot dicsőítik: a televízióban, a filmekben, a sikeres regényekben. A legkelendőbb újságok azok, amelyek a legrikítóbb és legborzalmasabb főcímeiket hozzák, amelyek a legerőszakosabb sportokról, a bokszról és a rögbiről szólnak; a hazáért meghalni — ez annyi, mint hősként megdicsőülni. A Kingek, Wilkinsok és Youngok arra buzdítanak, s ezek a saját szavaik, hogy „tegyük félre késeinket és öltük magunkra az érény fegyverzetét“, hogy „tartsuk oda a másik orcánkat is, hogy megmutassuk: tudunk túrni és szeretni“. Valószínűleg nekik ez felel meg, nekem viszont szükségem van mindkét orcámra.

Geo.

4.

1968. május 4.

Drága Anyám,

igazad van mindabban, amit az emberrekről és felelősségükről mondasz, a potyázókról és a semmittevőkről, a sikertelenségekről és a bukásról, a hiábavaló erőfeszítésekről, amelyekre időt és energiát pazarolnak. Mindennek láttán néha annyira elbátortalanodom, hogy ez már mentségemre szolgál ahhoz, hogy megszabaduljak minden felelősségtől, és egyszerűen elmenjek (mikor majd hazaté-

² Martin Luther King

rek), és elvigyelek benneteket a világnak egy olyan országába, ahol a négerek kezükbe vették már sorsukat, egy vagy két óceánt ékelve magunk és Amerika közé.

De ez az érzés sosem tart hosszú ideig, mert megértem, miért reagálnak így sokan közülünk, igen, így „re-agálnak”, „vissza-hatnak”. Válaszunk a társadalmi ösztönzésekre (melyek számunkra ebben az országban mint megannyi kihívás nyilvánulnak meg) csakis negatív lehet, ha arra gondolunk, hogy bennünket, egyesült államokbeli négereket alávetettek a legteljeseb agyomosásnak, amelyet nép valaha is elszenvedett a történelem folyamán, hogy elválasztottak és ma is elválasztva tartanak földünkötől, gyökereinktől, intézményeinktől. Egyetlen emberi csoportosulást nem terrorizáltak, nem fosztottak még így meg emberségétől s (már születéstől fogva) mindattól, ami erőssé teszi az embert.

Ami a családi problémáját illeti, készséggel elismerem: a néger családsejt romjaiban hever; ez kétségkívül nagyban hozzájárul ahhoz, hogy nehézségeink támadjanak abban, hogy néppé egyesüljünk. De minden hatásnak megvan az oka: ahhoz, hogy felszámoljuk e „hatásokat”, meg kell értenünk okaikat. Azt állítani, hogy a néger családi sejt lassan felbomlik a külső (szegénység és társadalmi igazságtalanság) és belső nyomás (a kritikus helyzetre való negatív reagálás) hatására, ez azt jelenti, alaposan tévedünk a probléma súlyosságát illetően. Három történelmi tényező járult hozzá néger társadalmunkban a család kaotikus helyzetének kialakulásához:

1. A családi sejt a rabszolgaság korában hullott szét, és a férfiakat oda juttatták, hogy kivesszék belőlük a felelősségérzet családjuk iránt.

2. A kultúrát, az intézményeket, a szokásokat, melyeken a családi sejt egészséges nyugszik, amelyek nélkül nem létezhet semmiféle összetartás, szétrombolták, azóta sem helyettesítették egyébbel. A legjobb, amit tehetünk: a fehér embert majmoljuk és egyfajta szubkultúrába kapaszkodunk; és így kerültünk abba a vérlázító helyzetbe, hogy ha megfelelően neveljük magunkat, ha szalonképesen gondolkozunk, ha a „jó könyveket” olvassuk, ha azt szajkózzuk és pontosan azt teszünk, amit elvárnak tőlünk, akkor éppolyan „rendesek” lehetünk, mint a fehérek!

3. A változás, amely az „ingó vagyontárgyak” státusából a szakképzetlen lecsúszottak közé juttatott bennünket a munka piacán, távolról sem volt felsza-

badítás, ahogy azt sokan képzelik; egyszerűen csak a *rabszolgaság egy új formája*.

Jó egészséget!

Geo

5.

1968. augusztus 17.

Drága Anyám,

minden egy roppant egyszerű tényrevezethető vissza: azt akarjuk, hogy te *magad* légy, hogy elfogadd saját *valóságodat*. Miért kellene az én feleségemnek másoktól kapnia szempontjait a jóról és a rosszról, a szépről és a rútról? Higgy nekem, kérlek, igazán rút az, ha alakoskodunk, ha utánzunk, s majmoljuk, imádjuk a megvetendőt.

Mindent összevetve — rendszerint azt mondjuk —, hogy egy néger nő, ha meztelen és természetes, rút vagy távol áll a szépségtől. Ebből a természetes állapotról kiindulva, az egyetlen mód, hogy valamennyire is közeledjen a szépséghez, az, ha lesimítja a haját, s ha felcicomázza magát Párizsban, Londonban, az Egyesült Államokban vagy a barbár világ más részein tervezett ruhákkal. Szerinted az egyetlen szépségideál: a nyugati ideál. Ez az értelmetlenség egyenesen felháborít. Megértem, s tudomásul veszem, hogy csak ezt ismerted. De képesnek kell lenned arra, hogy belásd: ma az a tökéletesség-ideál, melyet a múltban formáltál magadnak, többé nem a „legújabb divat”; ismét divatba jött a fekete. Férfiasan teljesíteni fogom kötelességemet, még ha bele is pusztulok; energiám minden részecskéjét, minden erőmet arra áldozom majd, hogy anyagi támogatást és védelmet nyújtsak családomnak. De félek, hogy ti, nők nem teljesítitek feladatotokat, mert úgy tűnik, képtelenek vagytok megváltozni, újratálatálni őseitek értékeire és kultúrájára. Ahogyan F. mondja: „Születési helyem Chicago, Illinois”; ez úgy hangzik, mint egy sírfelirat.

Mindennek a kulcsa a valóság. Az intelligencia szerintetek azt jelenti, hogy szeretnünk kell a nyugati zenét, divatot, konyhát és architektúrát; Nyugatról kell kapnunk a nevelést, a vallásos babonákat, az ál-filozófiát, minden gondolatunkat és olvasmányunkat! Szent Agoston! Szép példa! Valójában egy osztálytársadalom legalacsonyabb rendű kasztja vagyunk, az egyetlen csoport, amely arcán viseli azokat a vonásokat (fizikai jelleg-

zetességeket), amelyek lehetetlenné tesznek bármilyen társadalmi-gazdasági érvényesülést, előrejutást. Mi vagyunk a nemzet igavonó barmjai, a tenyérbemászó arcúak, a nép bűnbakjai, lábtörői. Nem vagyok annyira ostoba, hogy ne lássam, ha gyűlölnék, főleg ha ez nyilvánvaló.

Mindezek mellett meg kell mondanom, hogy egyes négereket elismerés vesz körül; naponta megállapítom: de én nem vagyok tagja ennek a testületnek. Gyűlölnék engem. Nem tartom ezt kellemetlennek, mert bizonyos kiváltságokat biztosít nekem. Valami nem volna rendben, ha szeretnének. Érted? Nem akarom, hogy elfogadjanak. Mint egyén nem törődöm a jövőmmel; tudom, hogy eszményeim győzni fognak — ezért nem is bosszankodom. Nem árthatnak nekem, mert nem veszíthetem, csak láncaimat.

Nyilvánvaló, hogy nem fognak semmiféle lehetőséget biztosítani számomra. Igazad van, pontosan az vagyok, amitől ők félnek: néger, aki néger akar lenni, és józan.

Nem sütöm le a szememet senki előtt, s ezért érzik úgy, hogy bármelyik pillanatban zendülést robbantathok ki; pedig több incidenst akadályoztam meg itt, mint bármely más néger az egész rendszerben.

Geo

6.

1970. március 24.
kedden, kora reggel

Meg vagyok győződve, pszichopatanak kell lenni ahhoz, hogy odalégy az egyenruháért; nem nehéz elképzelni, mi megy végbe annak a fejében, aki önkéntesen ölt magára egyenruhát.

Tudta-e, hogy ezekben a börtönökben kegyetlen versengés folyik az egyenruhás smasszer és az egyenruhát nem viselő fegyőr között? Az egyenruhások a „Gárdá“-nak neveztetik magukat, míg a többiek a „Börtönigazgatóság“.

A foglyok őrzése az egyenruhás smasszer feladata; ez azt jelenti, hogy ő végzi a lényeges munkát: motoz, ver és öl. A fehér inget és nyakkendőt (valójában egy másfajta egyenruhát) viselő muksók határozzák meg, hogy mit eszünk, ők döntenek el, miféle szar iskolai vagy műhelyprogramunk legyen, és elnökölnek azokon a nevenséges csoportos gyógy-szeánszokon, melyek mindig verekedéssé vagy mőszerelési vetélkedővé fajulnak. Ők fogalmazzák a Bizottság számára a

jelentéseket. A két smasszer-típus közt vita folyik, mióta megjelentek a terepen az úgynevezett „irányítók“.

Természetesen eredetileg arra számítottak, hogy együttműködnek majd a bebörtönzöttek ellen, hiszen a cél a lehető legtöbbjükét megtörni, hogy kevesebbet kelljen majd megölni, mert a gyilkolás rossz benyomást kelt az örökelt kinevező Igazságügyi Minisztérium és a politikai apparátus képviselőiben.

Mi azonban kitolunk velük azzal, hogy egymásnak ugrasztjuk a két tábor. Ha egy „egyenruha“ megtagad tőlünk valamit, az „irányítóhoz“ folyamodunk, s ha teljesíti kérésünket, annál jobb! De rendszeren olyat kérünk az „egyenruhától“ (mégpedig úgy, hogy mindenképpen visszautasítsa), amit az „irányító“ minden bizonnyal engedélyez. A hatalom örülete, amely, úgy látszik, mindnyájukat elkapja, előre kiszámítható káoszt teremt.

Ezek az emberek, akik irányítani, manipulálni és összetörni akarnak bennünket, képtelenek egyetérteni, bármiről legyen is szó! Ez a helyzet! Felfegyverzett idióták! A személyes konfliktusok megszámlálhatatlanok: smasszer rab ellen, smasszer smasszer ellen, rab rab ellen (ez utóbbi általában egy smasszer provokációjának a következménye, vagy a főlegesen kemény életkörülményeké). Meg sem lehetne számlálni ezeket az eseteket, még egy IBM géppel sem, még csak a nyilvánossá váló konfliktusokat sem.

Biztos szeretnék lenni abban, megérti-e, mit akarok mondani: én nem tagadom, hogy legtöbben, akik az ilyenfajta intézményeket megjárják, valamilyen módon betegek: szörnyetegek, teljesen romlottak és kifacsartak, szörnyeteg szülők méltó utódai! Azok, akik nem ilyenek ideérkezésükkor, ilyené váltnak, mire kikerülnek — senki nem távozik innen érintetlenül. Itt marad e falak mögötti egvéniségük és emberi méltóságuk. Mikor belépsz Chinóba, írott vallomást kérnek tőled, mely az ügyiratcsomód első oldalára kerül, fényképed és születési bizonyítványod alá; ha visszautasítod, ez a Bizottság szemében azt jelenti, hogy még nem tetted meg az első lépést a rehabilitáció felé; mindezt gondosan megmagyarazzák neked Chinóban: „Ha nincs vallomás, nincs megbocsátás.“ Senki nem lép be emelt fővel a Bizottság kihallgató termébe, ilyen nem létezik, ez van! A fiúk ebben a tekintetben hazudnak; de Fay, akinek megbocsátottak, csúszómászóként ment be oda. Mindez azt is jelenti, hogy már rezignáltan fogadta a „szart az arcába“, utolsó megjelenése óta

többször is. Évente rengeteg konfliktus és incidens fordul elő; senki sem ússza meg, ha valaki bocsnátot nyer, azt drágán megfizeti. El kell veszítenie egyéniségét, testét kellett mentenie lelke árán (gondolat, büszkeség vagy elv). Egyetlen néger sem jut ki innen, ha valamilyen erőszakos história van a múltjában, mindaddig, míg nem látják a szemében azt, amit szímulálni nem lehet: a rezignáltságot, az összeomlást; ennek ki kell ülnie az arcára.

Én láttam a lemondást bizonyos négerrek szemében, itt San Quentin udvarán, Tracyban. Mikor beléptem az udvarba 1962-ben, fekete testvéreim az esőben sorban álltak, pedig az udvar felét tető védte; a mexikóiak és a fehérek alája húzódtak; nagy területet tartottak fenn „barátoknak“, akik sosem mutatkoztak. Itteni első napomon megjelent előttem az öreg rabszolga képe, azóttan és reszketve az esőben, miközben a többiek jól érzik magukat a tető alatt. Testvéreim legfőképp arra törekedtek, hogy a kellemetlenségeket elkerüljék: a smasszer mindig a négerre ló, ha összetűzés történik fehérek és feketék közt; és úgy tűnik, a négerrek inkább törődnek avval, hogy kedvező jellemzést kapjanak, mint a fehérek vagy a barnabőrűek. Nem értem ezt, mert ami odakinn vár rájuk, semmivel sem jobb!

Valamivel később, 1962-ben, épp itt, Soledadban, egy fehér (már sem a nevére, sem az arcára nem emlékszem) a zuhanyozóban leszúrt egy négert, akit úgy hívtak, mint engem. A fehér a cellájába szalad, és védelmet kér az őrségtől: kétszáz néger rohan utána, hogy ki tépjék az örök kezéből; a végén nem maradtunk, csak négyen a körzet egész rendőrsége ellen: X. volt velem és még ketten. A többiek... Mindez az ajkak remegésével kezdődött, aztán az orrcimpák reszketése, aztán az a valami a szemekben...

San Quentinbe küldtek, s egy hónapig bezárva tartottak. Azután J. C.-t és engem, akik a legfiatalabbak voltunk, áttettek Tracyba. Tracyban hat hónapot gyúrtam le a javító központban, majd „J“-be küldtek, a „fegyelméletlenek“ részlegébe. Valójában azért küldtek oda, hogy újra összekerüljek néhány régi el-lenségemmel: azelőtt egy évvel egy mexikói megölette magát Soledadban; J. C.-t nyilatkozattételre szólították föl, majd békén hagyták, és senki ellen nem emeltek vádat. Így, egy egyszerű személycsere reményében arra számítottak, hogy a mexikóiak majd ellátják a bajomat.

Nem tudom, honnan szedi azt a históriát, miszerint megpróbáltam „deszegregálni“ egy termet; ez túlzás, azokból az eseményekből eredhet, amelyek a „J“-osztályon töltött hetem alatt történtek. A négereket arra kényszerítették, hogy a televíziós terem mélyen támla és karfák nélküli, kemény padokon üljenek, míg a fehéreknek és mexikóiaknak elől volt helyük, párnázott székekben és támlás padokon! Namármost figyelje meg: ha valamelyik gazember a cellájában volt vagy a zuhanyozóban, senki sem foglalta el a helyét, egy néger se próbáljon odaülni! Komolyan beszélek! Mindez egy „egyenruha“ jelenlétében történik, s a falon egy felirattal, spanyolul és angolul: „Tilos a helyeket fenntartani!“

Az első három estén odamegyek híreket hallgatni; állva maradok, s körülnézek a teremben, hátha felfedezem a szolidaritás jegyét az „öreg rabszolga“ arcán. Az „öreg rabszolga“ nem vesz tudomást rólam, elkerüli tekintetemet, a legszívesebben visszavonulna. Én is, de nem akarom vesztesként elhagyni a csatateret. Már az apám se hagyott rám nagy örökséget, ha azt is elveszítem, amim még van, nem marad semmim. A negyedik este leülök az első sorban. A műsort nem tudtam élvezni, arra kellett figyel-nem, ami a hátam mögött történik. A smasszer fel-alá járt, és úgy nézett rám, mint akinek elment az esze. Három napon át a rabok eltűntek („kilencvenhét kiló és valószínűleg ütődött“). A negyedik estén aztán (hét vége volt) rámtámadtak. Azután „bezártak“, és később visszaküldtek San Quentinbe. A „jelen-tés rossz magaviseletemről“ olyan nyilvánvalóan rasszista jellegű volt, hogy azt hiszem, San Quentinben kénytelenek voltak eltüntetni. Ha alkalma nyílik rá, nézzen utána, milyen okokat hoztak fel dossziémban erre az 1962-es áthelyezésre Tracyból San Quentinbe.

Láthatja, a rabok nagy része romlott. De ki keltette életre bennük a fenevadat? Mindannyian környezetük termékei. De szerény véleményem szerint sokkal kevésbé züllöttek, mint az az alak, aki „fegyőr“-nek nevezte magát. Meg lehetne cserélni a szerepeket anélkül, hogy az adminisztráció minősége érezhetően megváltozna. Sőt, minden változás haldást jelentene.

Az Egyesült Államok börtönei a kretének utolsó mentsvárjai. A rabok elfuse-rált életű emberek, de ők legalább ke-restek valamit, ó, nem valami nagyot!, de már az is több a semminél. Az ő, ahogy már mondtam, az az ember, aki

alkalmatlan bármilyen más munkára, csak az ilyen szemétdombon él meg.

Mit keresek én itt, Fay? Egy öntudatlan pillanatban bezuhantam ebbe a szemetes vödörbe, s ők rámcstukták a fedelet! Itt zür lesz, kedvesem, s mikor mindennek vége lesz, valaki ráfizet, nagyon ráfizet, de nem „mi“! Mindenesetre nem maga, legyen egészen nyugodt afelől, hogy biztonságát szem előtt tartom mindenben, amit tehetek, elsősorban és mindig a maga biztonságát. Évekkel ezelőtt ki kellett volna már jutnom innen, hogy szabad legyek, világokat romboljak le, harcoljak a rossz ellen, és harcban essem el.

Valójában kétfajta smaszter van ezen a szemétdombon: az egyik azért van itt, mert semmi máshoz nem ért: ezek lecsúszott emberek, akik végül szadistákká válnak. A többiek hírhedt szadisták, akik szenvedtek a béklyóktól, amelyeket a hozzájuk hasonlóan erőszakos társadalom rakott rájuk. Tudják, hogy hitvallásuk gyakorlása a nagyközönség rovására kíméletlen büntetést vonna maga után; gyilkolni nagyon szórakoztató, de nem a saját életük kockáztatásával (figyelje csak meg, hogy nyüszítenek és tépik a hajukat, ha baj éri őket!). De a tilalmak megszűnnek a börtön kapuin belül. Viselkedésük gyökeres változáson megy át; végre kínozhatnak, szabad utat engedhetnek örvongásuknak... és mindezért még meg is fizetik őket! Hogyan vezethetnek vak világtalant? Egy igazságos társadalomban a börtönök nem léteznének többé: ha egy ember beteg, a legjobb orvosokat foglalkoztató kórházba kell beutalni; a férfiakat soha nem kellene különválasztani a nőktől, ezeknek az intézeteknek bőven kellene rendelkezniük megfelelő felszereléssel, építő jellegű elfoglaltságokat kellene biztosítaniuk, még ha ezért a gazdaság egyéb ágazataitól vonnának is meg bizonyos összegeket. Szörnyetegeket teremteni, s aztán a társadalomra szabadítani őket — öngyilkosság a társadalom számára.

Dehát a bajokat nem orvosolhatjuk a diagnózis megállapításával. Szeretek így beszélni magához. Maga csak hallgat, de nem válaszolhat.

Itt a reggeli. Minden hatalmat a népnek!

7.

1970. március 24., kedd

A fenevad, a fenevad, akit életre keltek bennem, visszatér majd, hogy teremtőjét megkínozza; kiszáll a sírból,

a mélységből, a legmélyebb örvényből; juttassanak bár a másvilágra, a poklokra szállás sem állít meg, kúsza térek vissza, úgy követem majd nyomát, mint a kutya, örökkön-örökké. Igazságos néphez tartozom, akiben lassan érik a harag, de akinek tombolását gátak közé szorítani semmi sem képes. Összegyűlünk majd a kapuja előtt, annyian, hogy lép-teink dübörgésétől megremeg a föld. Vádat emelek ellene örömtől megfosztott huszonnyolc évemért, és drágán fogom megfizettetni őket. Rárontok, mint egy sebesült him-elefánt, amely vad és dühös, fülei fenyegetőek, ormányát feltartva üvölt dühében. A mellén táncolok majd, szememben egyedül csak a tört láthatja, amelyet kegyetlen szívébe mártok. Ez a néger valóban nem elégedett! Soha meg nem bocsátok, semmit nem felejték el, és ha valami felróható bűnmű, az az, hogy nem hajszoltam meg őket eléggé. Ez irgalmatlan háború.

8.

1970. augusztus 9.

Reális dátum: két nappal a Halál után³

Drága Joan, a jövőben mindent attól a naptól számítunk, amelyen a gyermek meghalt.

A gyermek, a fekete gyermek, géppisztollyal a kezében, egy másodpercig szabad volt: ez több, mint amit legtöbbször remélhet.

Kell, hogy az emberek feltegyék maguknak a kérdést: milyen erők tették őt ilyen né: félelmetes, bosszúálló, hidegvérű, higgadt gyermekké; bátor elhatározása adott fegyvert a kezébe; szilaj paripa!

Nézd át összes, hozzád írott leveleimet: mindazt ki kell venni belőlük, amit Georgiáról mondtam, s ahol ő nem tökéletes forradalmár anyaként jelenik meg. Tedd meg ezt rögtön. Azt akarom, hogy senki ne tévedjen őt illetően olyan súlyosan, ahogyan én tévedtem. Egy könnyet sem ejtett, és éppúgy, mint én, nagyon büszke volt rá. Jonathan heves szenvedélyében két dolgot ismert fel: a szeretetet és a hűséget.

Higgadt és nyugodt vagyok én is. „Jonathan helyes, uraim, most rajtam a sor!”⁴

³ A kettős keltezés magyarázata a le-
vel első mondatában rejlik.

⁴ Jonathan szavai, amikor behatolt a tárgyalóterembe.

9.

1970. szeptember 14.

Drága Nővérem,

holnap, 1970. szeptember 15-én házimunkát végezek az emeleten egy fogollyal, aki három nappal ezelőtt engem és más testvéreket székllettel és vizelettel öntött le, pont itt, Max Rowban⁵. Az adminisztráció egy kísérletéről van szó, amelynek célja a hozzájuk való csatlakozásra kötelezni a fehérek egy csoportját, akik nyíltan szándékoznak „megsemmisíteni minden pszichos négert”, és akik, jobb híján, egy alkalmat sem szalasztanak el, hogy a négereket zaklassák.

Magamra leszek tehát hagyva a folyosón ezzel a rabbal, akiről tudom: a fegyőrök fegyvert szereztek neki abban a reményben, hogy megöl majd engem. De ebben a tekintetben kész vagyok vállalni sorsomat, bármilyen legyen is az.

Bízom önvédelmi képességeimben, és a végsőkig élni is fogok velük. Mindamellet, ha balhéra kerül sor, és fölülkerekedek, a börtönszemélyzet minden biztonnyal meghamisítja majd a tényeket, és mindenben engem fog hibáztatni. Ez előrelátható, hiszen a börtön történetében rengeteg olyan incidens fordult elő, amelyben a négerek hamisított jelentések áldozatai lettek, egyszerűen azért, mert hasonló helyzetekben ők kerekedtek felül.

Azért írok, hogy egy incidens esetén, bármi legyen is a kimenetele, megtudjátok az igazságot a történetekről.

Minden hatalmat a népnek!

Earl Satcher⁶

10.

1970. szeptember 18.

Drága Nővérem,

... íme, a lehető legrövidebb beszámoló a legutóbbi levelemben említett események következményeiről. 1970. szeptember 15-én, negyed kilenc tájban a Horton nevű börtönőr kinyitotta cellám ajtaját, és megparancsolta, hogy legyek kész a takarító-szolgálatra, A. fogollyal, aki únáci rasszista. Miután A. fogoly cellájának ajtaját is kinyitotta, Horton börtön

tönör elhagyta a folyosót. Ahogy a keresztvasat leveszik, az ajtó belülről kinyílik. Kinyitottam az ajtót, és kiléptem a cellámból.

A. kilépett a sajátjából, és visszazárta az ajtót. Jó két percig nem moccan, majd felém tartott, s tőlem egy méterre megállt, és kivett a zsebéből egy kést, melyet a műhelyekbe bejártas rabok készítették. Ennek láttán védekező karatállásba helyezkedtem, és vártam, hogy A. rám ugorjon. Mikor ebben a szokatlan tartásban meglátott, a pasas kitért, elhatározta: megpróbálja kiprovokálni, hogy én támadjam meg őt, s a rasszista szótár legszennesebb kifejezéseivel illetett. De én nem mozdultam.

A személyzet nyolc-tíz tagja, akit a folyosó végére, a folyosó bezárt rácsa mögé állítottak, látott és hallott mindent anélkül, hogy egy mozdulatot is tett volna, hogy véget vessen a helyzetnek, és elvegye A. fogolytól a fegyverét (amelyet ők mazuk szereztek neki).

Tíz pernyi mesterkedés után az örök megértették, hogy A.-nak bizonyosan nem lesz már bátorsága megtámadni engem úgy, ahogyan a jelek szerint megegyezett velük. Akkor aztán hangos kiáltásokkal visszaparancsoltak cellánkba. A. rögtön behátrált a sajátjába. Követtem a többi néger tanácsát: visszatértem a cellámba.

Fél tizenegykor az örök visszajöttek, és felszólították Madison Flower testvért, hogy jöjjön ki a folyosóra egy másik rasszista fogollyal.

Pár pillanattal később Madison testvér kilépett a folyosóra, és a szóban forgó fogoly rávetette magát. De a testvér élénken reagált, s kezdte mőresre tanítani támadóját. Az örök rögtön kiözlöttek a folyosóra, egy könnyfakasztó bombát közvetlen közélről a testvér arcába dobtak, kivonszolták a folyosóról, s a dühöngők cellájába zárták. A fehér foglyot a cellájában hagyták, és Max Rowban mindenki estig könnyezett a könnyfakasztó gáz miatt.

Érő és igazság!

Earl Satcher

Gaal Anna fordítása

A SZERKÉSZTŐSEG MEGJEGYZÉSE. A kézirat nyomdába kerülése után értesültünk George Jackson haláláról: állítólag fegyveres harcban lőtték le a szökését megakadályozó fegyőrök. A dokumentumot eredeti összeállításunkban közöljük, de az ügyre az Angela Davis-probléma összefüggésrendszerében még visszatérni szándékozunk.

⁵ A börtön egyik szigorított részlege.

⁶ Alnév.

Vallomás a színházról

„Lesz mozi, lesz színház és ringlispil“

Apám mindig dudorászott munka közben: a kicsi gyermek füle bolyhába beleeragad a dallam, a szöveg. Az apa katonaládákban, segéd-kufferekben cipeli magával, amit lát-hall a huszadik század nagyon is slágeresen kezdődő világában; a jókedvű iparoslegény nem hagyhat fausti homályon és derengésen átsejelő könyvtárat fiára, csak ilyen dallamokat és szövegeket, beszédében pedig a szülőföldet.

„Lesz mozi, lesz színház és ringlispil“, igéri a slágerben — valószínűleg egy apámfajta iparoslegény — kedvesének, egy olyan vurstli-romantika bűvös körében, amelyet mester módjára Molnár Ferenc dalolt ki utoljára.

Kicsi voltam, nem tudtam, mi a színház (igaz, ma sem egészen), csak annyit sejtettem, hogy valami olyan lehet, mint a ringlispil, ugyanolyan mámorba szédítő kerengés.

Csak jóval később jöttem rá, hogy ez a gyermeki tévedésem, mely a színházat és ringlispilt rokonszavaknak hitte, sokkal inkább tulajdonítható naiv ráérzésnek, mint a kisbaba-etimológia tejhabos fantáziájának, nem sorolható a mellé a klasszikusan gyermek-etimológiai esetem mellé, amikor is a „lelőhely“ szóról azt hittem, hogy „az egy olyan hely, ahol lelővik az embert“.

Igen: mámoros szédületbe forgató kerengés — egyetlen pont körül.

Később észrevettem, hogy a színház nem is egy, hanem két ringlispil, iker-masina: az egyik ringlispil a publikum, a másik a színpad, a színészek játéka körül forog. Most képzeljük el, hogy az egyik ringlispilén forogva, amúgy is szédületben lévén, ráadásul a másik ringlispil utasai szédületének is tanúi vagyunk: szédületünk így felfokozódik, mert átragad: a publikum megmámorosodik a játéktól, a színész pedig a közönség mámorától.

S a szünet? A szünet a személyes demokrácia nagy alkalmi a néző számára, egyszerre ismerkedési hely, divatbemutató, találka, egyszóval a szünet — a közönség színpada, a szünetben már a közönség élheti ki szereplési vágyát. Aprópó, a személyes demokrácia alkalmi: gondoljunk csak arra, hogy a színház az egyetlen művészet, amelybe tapsal beleszól a közönség, amelyben a publikum ítékezése, jutalmazása azonnali. Ebben a művészetben a publikum jogot formál a beleszólásra, ítékezésre, mert úgy érzi, hogy illetékes. Mi adja a közönségnek a színházban az illetékesség illúzióját? Az, hogy ott fent élő emberek „utánozzák“ a lent élő embereket. Azok ott fent úgy igyekeznek beszélni, mozogni, olyan arkifejezést „vágna“, amelyet mi lentiek minden erőfeszítés nélkül megteszünk naponta százszer anélkül, hogy művésznek hívnánk magunkat. Ezért van az, hogy a stilizáltabb színházi formákat nehezebben fogadja a közönség, nemcsak azért, mert az áttételesebb alakzatokhoz nagyobb szellemi erőfeszítés, finomabb érzé-

kenység, „vájtabb fül“ szükséges, hanem azért is, mert a publikum megfosztódik egyik nagy szellemi elégtételétől, az illetékesség illúziójától. Az azonnali véleménymondás, ítékezés — kerekébb élményt ad, mint az elhalasztott.

Gondoljunk csak egy pofon pszichológiájára. Ha valaki gyermekkorunkban megsértett, adunk neki egy pofont, s megkönnyebbültünk. Ha ezt a pofont „másnapra halasztottuk“ volna, elégtételünk jóval kisebb, mert az első esetben egy friss sértésért azon frissiben veszünk elégtételt, azonnal levezetjük a feszültséget, a második esetben viszont egy kihűlt feszültség újrafelmelegítésével állunk szemben: vagyis mivel a tudat (meggondolás, megfontolás által) közben kihűtötte az ösztönt, most arra vállalkozik, hogy újra felizzítsa.

Egyszóval: a másnapra halasztott pofon sosem csattan olyan erősen. Ahogyan a sportközönség sem szereti a döntetlen mérkőzéseket, mert győztest jött látni, a színházi publikum is „kerek, eldöntő élményre“ vágyik. Ez általában így van. Van azonban egy másfajta színházi stílus is; a publikumot az illetékesség illúziójával azonnal megajándékozó színházi stílus nem az egyetlen.

A „borítékolt lépés“ színháza

Ha már hoztunk egy sport-hasonlatot, azt ti., hogy a szurkolók nem szeretik a döntetlen meccseket, hozzunk egy másikat is. A sakkból ismerjük ezt a kifejezést: borítékolják a lépést. Nos, ha a publikum nem a döntetlen felemás élményét kapja, hanem a befejezetlenséget titokszerűségbe borítékolva — ez felpiszkálja az illetékesség élményére örökké éhes pszichéjét. Ezt pedig már nem úgy lehet legjobban elérni, hogy leharsogják a színről: „légy illetékes!“, hanem hogy — zseniális adagolással, ahogy Shakespeare tette — a MINTHA-élményét (nem a déjã-vu-tl) adja.

Ez pedig lassított felvételen így néz ki: ez az alak hasonlít azokra, akiket én ismerek, de most olyat mond, amit én azoktól sosem hallottam, azonban mégiscsak illetékesnek kell lennem, hiszen eddig és eddig a pontig minden olyan, mintha arról lenne szó, amire én gondoltam. Tehát egy filozófiai, ismeretelméleti déjã-vu-ról van szó. Shakespeare ezt úgy oldotta meg, hogy: egy mondat a halálnak, egy a halhatatlanságnak. Shakespeare enyészetre szánt mondatai, replikái, szituációi, történetei és mellékfigurái gyermekkorunk anyai módszereit juttatja eszünkbe: nem eszed meg az almalevest, nem kapsz gombát. S megettük, mert a gombát imádtuk: aztán eljött az idő, amikor az almalevest a gombánál is jobban kezdtük szeretni. Vagy: a tejberizsbe mindig keverték egy-két kanál spenótot, hogy így lenyeljük a különben utált ennivalót. Igen: a tapasztalt anyák megfújják, megrágják a gyermek ételét, hogy az lenyelhesse, megemészthesse.

A „borítékolt lépés“ színházára egyik legjobb példa az abszurd. Beckett esetstjei egy-egy villanatra olyanoknak tűnnek, mintha Gorkij is megírhatta volna őket, mintha Pinter Gondnokjának szituációja mögött egy Éjjeli menedékhely is lappanghatna, vagy Ionesco fűszerüzlete az Orrszarvúban mintha bármelyik francia realista könyvébe is beillene. Nos, ezek az abszurd színháznak azok a momentumai, amelyek a publikumban ébren tartják az illetékesség illúziójára való hajlamot, az illetékesség illúziójára való állandó készenléletet, ezek a mozzanatok nem hagyják ellankadni egy pillanatra sem. Ez a fajta színház ad néhány kapcsolópontot a valósághoz, ahonnan nézve a képtelent is valóságosnak fogjuk fel.

A gyerek nem hiszi el, hogy a nagyváros jóval kisebb is lehet, ha csupán egy légi felvételt mutatunk neki, de ha kézen fogva visszük föl a várost körülvevő irdatlan hegyre, akkor a megtett út realitása hitelesíti benne a számára különben elképzelhetetlen látványt. Ebben az esetben a valósághoz való kapcsolópont a gyermek számára a megtett út, melynek végén valóságosnak fogja fel az egyébként valószerűtlen képet is.

Ilyen kapcsolópont a valósághoz, mint már említettem, Beckett-nél az alakok elesettségének szinte naturalista ábrázoltsága és a várakozás emberi motívumai: ami ezután történik, az már hiperbolás kivetítettsége, térbe és időbe vetítettsége a banális mozzanatnak. Megismerő képességünk sirályszárnya ismerősnek, légiesnek véli a vizet, de rájön, hogy sirály ő és nem hal, így szárnyahegyével érinti csupán, s ezzel magának is gyűrűket kavar. Így érinti az abszurd darabban ismerősnek tűnő anyagot megismerő képességünk, s magához ragadja belőle, amit a magáénak vél — illetékesen. A naturalisztikus elem ebben a színházban pittoreszk módon érvényesül. Ez a pittoreszk naturalizmus képben kifejezve a legjobban a cirkuszi bohóc ülepére óriási öltésekkel felvarrt foltra hasonlít. Naturalista, mert a részletekre irányítja figyelmünket, pittoreszksége azonban figyelmeztet: csak utánozza a naturalizmust. Ebben a képletben nem az ábrázolt valóságot vesszük játéknak, „csak játéknak“, hanem a játékot fogjuk fel valóságnak.

Ez a groteszk naturalizmus arra hivatott, hogy a létszerűt mutassa meg: ne csak a valóságot, hanem a lehetőséget is, mégpedig egymásra fényképezéssel. Kérdezzük meg: ha egy nagyon is realista fotóra ráfényképezünk egy másik, szintén nagyon realistát — irreálisat kapunk-e, vagy pedig egy új realitást? Nyilván ez utóbbit: mert egyszerre mutatjuk meg a két valóságot (a két realista fotóban) és a lehetőséget is, amely az egymásrafényképezésben valósult meg, vált létszerűvé. Most már az a kérdés, hogy az ilyenfajta írói víziót hogyan valósítja meg a színház: rendező és színész, jelmez- és díszlettervező?

Író és színház

Temérdek drámaelméleti babona van, amellyel ma már nemcsak egy Csehov-, de még egy Shakespeare-darabot sem tudunk esztétikailag megközelíteni, hát még az alakuló, élő drámaírást! A színház gyakran úgy viselkedik az ilyen „szokatlan“ darabokkal szemben, mint a viccbeli ember, aki először lát életében, mondjuk zsiráfot: „Ilyen állat nincs is“. Mivel ő ilyet nem látott, tagadja annak létét is.

Egyébként azt hiszem: minél realistábban játsszák darabjaimat, ahogy például Csehovot rendezte Sztanyiszlavszkij, annál jobban sikerülhetnek. Ugyanis, mint ahogy a szimbólumot nem kell tovább absztrahálni, mert maga is absztrakció, a stilizáltat továbbstilizálni, mert maga is stilizáltság — ugyanúgy ezeket sem. Ha a relativitás-elméletet közelebb akarom hozni az emberekhez, nem azt mondom: „a relativitás-elmélet olyan, mint a szentháromság“, hanem ezt: „olyan, mint egy tulipán, mint egy rózsa, olyan, mint egy madár.“ A rendezés szerintem költői hasonlat. A rendező azt mondja: ez a Shaw-darab olyan, mint ez az előadás, mint ez az én vízióm róla. A darab, az írott, rendszerint mindig elvontabb, az előadás pedig mindig a konkrét, az érzékletes felé viszi az írást. Ha vi-

szont nem irodalmi szintű darabról van szó, akkor a rendező néhány új hangsúly kitevésével, bizonyos részek kiugratásával csodákat művelhet: az elvontabb felé viheti a darabot. Nagyon rossz lenne egy Beckett-darabot például maszokban játszani, vagy milyen mókás lenne egy népszínművet frakkban és nagyestélyiben eljátszani. Ahova kell az absztraháló többlet, a spiritualizáló többlet, ott a rendező stilizálással dolgozik, ahova nem kell, mert az absztrakció benne van a darabban, ott a szenzorializáló többlet, a materializáló többlet van szükség.

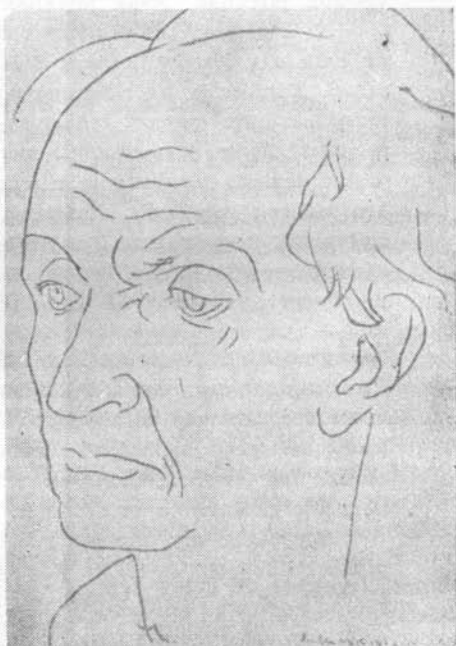
Van egy harmadik mód: az „épp úgy“ (ti. ahogy meg van írva). Ez persze csak akkor sikerülhet, ha szerző és rendező állandó munkatársakká válnak. Anélkül tehát, hogy akár az antik-fogantatású „szöveg-színházat“ vagy a commedia dell'arte-ösű „attrakció-színházat“ részesítenénk előnyben, egymás ellen kijátszanánk, minden darabot szövegétől függően vagy az absztraháló-spiritualizáló, vagy a szenzorializáló-materializáló többlet ollójával szabdaljunk meg.

Páskándi Géza

Kerényi Károly humanizmusa

Az arché görög szó kezdetet jelent: kezdetet, időben — és kezdetet mint őselvet, mint végső fundamentumot. Első formájában az archeológia kutatja, a másodikban a filozófia: Kerényi Károly volt az első, aki úgy vélte, hogy e két forma együvé tartozik, és kultúránk alapjait feltárni, a maguk őseredeti tisztaságában felmutatni — bölcséleti feladat.

Megtudakolni a szavak értelmét, melyekkel idestova kétezer esztendeje élünk: mítosz-kutatást jelentett, megfejtést, hermeneutikát. Itt kapcsolódik Kerényi a modern nyelvfilozófiához, melynek kétségkívül előfutára, ahogy (Malinowskival együtt) elődje Lévi-Strauss strukturális etnológiájának is. Kerényi életművét főleg a kulturmorfológia és a mélylélektan oldaláról szokták megítélni: de míg ezek az irányzatok a mítosz kutatásától (tehát: rombolásától) a mítosz teremtéséig jutottak, Kerényi megmaradt a tudomány álláspontján, noha túllépve a Girgensohn-féle kriptopozitívista valláspszichológián. A tudomány és a békés életmeleg humanitas Erasmiana álláspontján: ezért kellett menekülnie a hazáját elárasztó fasiszta barbárság elől. A vandálok mítoszt hörögve törtek rá a humanista virágoskertre — és a mítosz legmélyebb ismerői: Kerényi, Thomas Mann, Bartók, undorral taszították el maguktól a hamisítvány-mítoszt, a vérgőzös giccsot. A Neue Rundschau-ban megjelent tanulmányában írja Golo Mann az antifasiszta emigráció irodalmáról, hogy a hihe-

tetlen és irracionális körülmények között a józanságot és a racionalizmust hirdette, válaszként a sötétségre, mely elárasztani készült Európát.

Kerényi Károly 1897-ben született Temesváron. A gimnáziumot Aradon végezte, klasszika-filológiát Budapesten hallgatott. Itt kezdte meg vallástörténeti búvárlatait. Ez az érdeklődése mélyült el a következő években, míg gimnáziumi tanárként működött ugyancsak Budapesten, majd berlini tanulmányai alkalmával is. Itt olyan hírneves tanárok előadásain vett részt, mint Hermann Diels, Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, Eduard Norden, Eduard Meyer. 1927-ben az ókori vallástörténet magántanára Budapesten, 1936-tól Pécsen, 1914-től Szegeden az ókortudományt tanítja mint egyetemi rendes tanár. 1936-tól rendszeresen előadásokat tart a hollandiai Doornban, egy tudománypártoló német arisztokrata birtokán. Számos utazást tesz Görögországban és Itáliában. 1943-ban emigrál Svájcba, Zürichben a mitológia alapjait kezdi kutatni, a Jung-Intézetben tart előadásokat. Olasz, svéd, norvég, finn egyetemeken tanít, egy félévet Bonnban is. 1961-ben tagjává választja a Norvég Tudományos Akadémia, számos egyetem díszdoktora, a Humboldt-Társaság aranyérmének (1969) birtokosa. Az olasz Svájcban, egy Ascona nevű kisvárosban (Tessin, Ticino) él.

Első jelentősebb munkája irodalomtörténeti jellegű és mély kihatással van a modern műfajelméletre (Die griechisch-orientalische Romanliteratur in religionsgeschichtlicher Beleuchtung. Tübingen, 1927). Később a görög tragédia sarkalatos kérdéseit foglalja össze hatalmas ismeretanyag birtokában. Magyar folyóiratokban (Egyetemes Philologiai Közöny, Válasz, Sziget) közöli esszéit gyűjti össze Apollon című német nyelvű kötetében. Düsseldorfban jelenik meg alapvető írása, az Unsterblichkeit und Apollonreligion. A felgyülemlett tudományos eredmények összefoglalása, a XX. század ókortudományának büszkesége következik (Die antike Religion, 3. kiadása Düsseldorf, 1952). Ez a karteziánus módra világos és áttekinthető mű a legjobb vezető a görög hitregék sötét, kuszált világán keresztül — a tudománytörténet egyik legmerészebb vállalkozása. Amit a reneszánsz és a felvilágosodás jóhiszeműsége, Winckelmann esztétizmusa világosnak tudott és világosan, derűsen ábrázolt, amit a századforduló (a Geburt der Tragödie és a Georgen-kör nyomán) sötétnek, borzalmasnak látott és homályosan, misztikusan ábrázolt — azt a mélységekkel és szakadékokkal ismerős Kerényi a tudomány biztonságával, a filozófia széles látásával foglalta rendszerbe.

Ami ezután következik, kiegészítés, kommentár a nagy műhöz: tanulmányai tovább vezetnek a következő nagy összefoglalásig: a Die Mythologie der Griechen (2. kiadása Zürich, 1955) az a mű, amely — a világhír mellett — a beteljesedés érzését is meghozhatta szerzőjének. A Die Heroen der Griechen (Zürich, 1958) című munkával és a Griechische Grundbegriffe című dolgozattal együtt régen egyetemi tananyag három világrészben, a klasszikus humanista kultúra monumentuma. Jelentések C. G. Junggal együtt írott könyvei is, melyek a mélylélektan túllépését jelentik a történelem irányában. Ezekben a művekben békül össze a szellemtudományokban először történetiség és tipológia. Kerényi újabb írásai európai humanizmusának, a görögségből kitekintő tudós felelősségteljes elmélkedéseinek adnak teret.

Kerényi Károly nemcsak tudta, hanem gyakorolta is azt, hogy a humanitas tartozéka olyan dolgokon kívül, mint pax, amor és quies — az amicitia is. Barátai, Walter F. Otto, Leo Frobenius, Thomas Mann, C. G. Jung, Salvador de Madariaga, Hermann Hesse, mind a humanista szellem tűzhelye

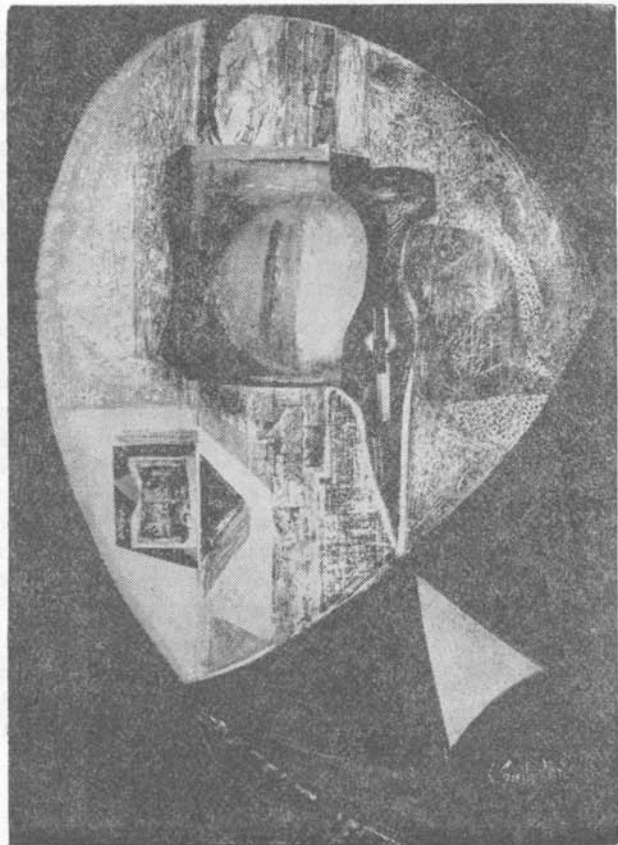
köré gyűltek házában, mely a száműzetés háza volt. Közelebbi hívei és tanítványai a „Stemma“ egyesületben vallották a görögség eszményeinek kultuszát.

Az ismeretlen Berzsenyi Németh Lászlóhoz intézett ajánlásában Kerényi Károly a „magyar szellem platóni Akadémiájáról“ irt a második világháború előtt. Ez ugyan nem valósult meg, de az ő szerkesztésében megjelent Sziget című időszaki kiadványban olyan szellemek kerültek egymás mellé, mint Németh László, a művelődéstörténész Hamvas Béla, a kultúrfilozófus Prohászka Lajos, Szerb Antal. A „Kétnyelvű Klasszikusok“ sorozat is Kerényi kezdeménye volt, de mint annyi minden jónak, ennek is végét szakasztotta a háború.

Kerényi Károly humanizmusa az eddigiek kizárólagosságával szemben univerzális humanizmus akar lenni, a német (és magyar) klasszika legjobb hagyományai szellemében, de századunk megrázó és emberújító tapasztalatai fényében is: illuminista és észellenes végletek és illúziók ellen egyforma erővel lép föl, s napjaink sok divatja és hóbortja között úgy képviseli a hagyományt, hogy — letagadhatatlan polgári korlátai ellenére — mindig magában hordozza a megújulás csiréit. Komolyság, elmélyülés, elfogulatlanság — ezt mi is eltanulhatnók tőle.

Tamás Gáspár Miklós

Buda Lőrinc: Brâncuși emlékére

A betegség földrajza

Századunk első felében az átlag-európai keveset tudott Ázsia, Afrika, Latin-Amerika népeinek életéről, egészségügyi viszonyairól. A gyarmattartó hatalmak e földrészekről csak nagy ritkán közöltek statisztikai adatokat. A sajtóban csupán elvétve lehetett olvasni a milliós áldozatokat követelő éhínségről, Dél-Amerika föld-nélkülijeinek nyomoráról, a néma, fekete földrészeiről. Ezért hatott a döbbenet erejével Josué de Castro 1945-ben megjelent könyve: *Az éhség földrajza*.

A brazil tudós nem túlzott, amikor azt állította, hogy az emberiség kétharmada rosszul táplált vagy éhes. Gyakran feledjük, hogy a Föld 3 milliárd 356 millió lakosából (1966) Európa csupán 682 millió ember otthona. Az emberiség java része Ázsiában, Afrikában, Ausztráliában, Dél-Amerikában, a gyarmati és félgymarmati állapot klasszikus földjein él. Századunk ötvenes éveitől kezdve egyre több tárgyilagos híradás, valóságos adat jelent meg az egykori gyarmati országok helyzetéről, „az éhség és a betegség földrajza”-ról. A marxizmus régi igazsága csengett ki belőlük: egy adott társadalom egészségügye gazdaságának vetületeként értelmezhető.

Ujabbán az orvos-szociológiai kutatások szolgáltatottak figyelemre méltó adatokat e tétel igazolására. Igaz, hogy M. Susser és W. Watson könyve, a *Sociology in Medicine*, 1962-ben jelent meg — tehát a gyarmati világ szétesésének korában —, de a szerzők leírta „parasztársadalom”, azaz a dél-afrikai viszonyok lényegében az egykori gyarmati országok egészségügyét is szemléltetik a II. világháborút megelőző időszakban. Az angol szociológusok a néger lakosság életkörülményeivel foglalkoznak. Joggal állapítják meg, hogy a megbetegedést és halálozást előidéző kórokok a „mezőgazdasági társadalomban” gyökeresen különböznek az iparilag fejlett országokétól. Utóbbiakban a leggyakoribbak a szív- és érmegbetegedések, a rosszindulatú daganatok, a központi idegrendszer ártalmi, a náthaláz és szövődmenyei, a balesetek, előbbieken pedig a táplálkozási megbetegedések, a járványos, fertőző és férgek okozta kórképek.

Az afrikai lakosság egészségügyének kulcsa a rendkívül hiányos táplálkozás. Eledelük tápértéke átlagban napi 1500—2000 kalória, sőt még kevesebb, holott mérsékelt testi munkához is legalább 3000 kalória szükséges. Igen gyakori a fehérje, a vitamin és az ásványi sók krónikus hiánya. Mindez a szervezet rendkívül alacsony ellenállásához vezet, ami többek között a magas gyermekhalandóságban tükröződik. A gyermekek alig 50 százaléka éri el a 15. életévet. Európában rég eltűnt vagy sosem volt baktériumok és élősdiek előidézte betegségek: malária, bélpoklosság, fekete himlő, kolera, pestis, filariózis (fonalféreg okozta betegség), álomkór tizedeli a lakosságot. Gyakorik a táplálkozási ártalmak: kwashiorkor, pellagra. E betegségek legnagyobb része kiegyensúlyozott táplálkozással, az egészségügyi viszonyok javításával egészen kiiktatható vagy minimálisra csökkenthető volna.

A gyarmattartók érdekeit szolgáló iparosítás tovább rontja a bennszülöttek társadalmi és egészségügyi helyzetét. A Dél-afrikai Köztársaságban a megművel-

hető földek nagy része a gyarmattartók kezébe került, az őslakosság a földek egytizedét birtokolja. A nyomor hajtja a néger lakosságot a rezervátumokból a fehér városai, a mezőgazdasági farmok felé. A férfilakosság 50—70 százaléka gyári vagy mezőgazdasági munkára szegődik. Többnyire csupán ők kapnak letelepedési engedélyt a városban, a család továbbra is a rezervátumban nyomorog. A letelepedés vándor-passzus kiadásához kötött. A rezervátumokban maradt öregek, gyermekek eltartása az asszonyokra hárul. Halálozásuk arányszáma magasabb a férfiakénál. De a városban élő férfiak helyzete sem könnyű: túlszűfolt barakkokban laknak, hiányosan táplálkoznak. A családtól elszakított, elidegenedett férfiak a hétnek csak bizonyos napjain dolgoznak, szorongások közepette élnek — rendszerint az alkoholizmus, a nemibetegségek áldozatai lesznek. A megbetegedett néger visszatoncolják a rezervátumba, társadalmi segélyben nem részesül.

Susser és Watson megállapításai döbbenetesen emlékeztetnek az Engels rajzolta képre Anglia ipari vidékeiről a múlt század 30-as éveiben. De minden bizonnyal ez volt a gyarmatosítás társadalmi-gazdasági kihatása, kisebb-nagyobb eltéréssel, Afrika és Ázsia gyarmati sorba került más országaiban is.

Századunk hatvanas évei elején azonban már szétesett a gyarmatbirodalom, Ázsia és Afrika lakosságának többsége új élet küszöbén áll. Államiságuk kiépítésével együtt az egészségügyi visszamaradottság elleni harcot is meghirdették. Érvényes-e még a Castro és az angol szociológusok rajzolta kép a harmadik világ népeire?

A neo-kolonializmus minden mesterkedése ellenére kétségtelen, hogy az ázsiai és afrikai új országok az eltelt negyedszázadban figyelemre méltó eredményeket értek el. Ez a megállapítás nemcsak a szocialista fejlődés útjára lépett Kína, Korea, Vietnam, Mongólia, Kuba viszonyaira, Latin-Amerika demokratikus kormányzataira érvényes. Ázsia és Afrika számos más fiatal államában is lemérhető a változás, a táplálkozás és egészségügy összefüggésében.

Az Egészségügyi Világszervezet (EVSZ) harcot indított a világ minden lakosának fizikai, szellemi és társadalmi jólétéért. A fiatal ázsiai és afrikai országok egészségügyi terveik kidolgozásához, véghezviteléhez jelentős anyagi és szakmai segítséget kapnak az EVSZ-től. Tervszerű küzdelem indult a fertőző és élősdiek okozta betegségek ellen. Társadalmi mozgalmakkal, megelőző gyógyszeres kezeléssel, az EVSZ-nek és a harmadik világ országai hatóságának együttműködésével sikerült a II. világháborút követő években a belpoklosok (leprások) számát 100 millióról 10 millióra csökkenteni. 90 millió élőhalottat adtak vissza az életnek.

Az EVSZ délkelet-ázsiai kirendeltsége India, Ceylon, Indonézia, Burma, Nepál, Thaiföld kormányai segítségével, gigászi küzdelemben legyűrte az anopheleszúnyog terjesztette maláriát, ezt a súlyos szövődményekkel járó évszázados betegséget, a mocsaras vidékek átkát. Az egyes országok összehangolt tervei révén (rendszeres DDT-beporzás, a lakosság megelőző kinin-kezelése) 1970-re nem kevesebb, mint 309 millió embert teljesen meggyógyítottak, 126 millió 900 ezer embernél most állandósítják (konszolidálják) az elért eredményeket és 309 millió 300 ezer egyént kezelnek még (támadási szakasz). Mindössze 49 millió 300 ezer ember maradt ki a malária elleni védelem hatóköréből. Csillagászati méretű költségvetést, a tervek tökéletes összehangolását követelte a részt vevő országoktól ez a küzdelem. Persze, a malária elleni harcnak megvannak a maga árnyoldalai. A betegség leküzdésére és megelőzésére fordított összegeket más gazdasági vagy kulturális szükséglet kielégítésétől vonták meg. De az eredmény megérte az áldozatot. Ugyanakkor a hallatlanul kiterjedt DDT-beporzás következtében az indiai lakosok DDT-szövet-telítettsége testkilogrammonként 17—20 mg, holott az emberi szervezet tűrő-

képessége, az egészség károsítása nélkül, testkilogrammonként csak 5 mg. Egyes nyugati országokban a káros mellékhatások miatt a DDT alkalmazását meg is szüntették. Az EVSZ szakértői mégis úgy vélekednek, hogy kisebb ártalom az egészségre a DDT-veszély, mint a gyakran halálos kimenetelű malária és szövődményei.

A többi, sajátos fertőző, élőski vagy féreg előidézte betegség leküzdése nem kisebb anyagi áldozatot, nem kevésbé összehangolt tevékenységet s nem utolsósorban ugyancsak jól képzett egészségügyi személyzetet igényel. Mindaddig, amíg ezt nem sikerül előteremteni, illetve létrehozni, a „harmadik világ” egészségéért folyó harc is csak részleges eredményeket érhet el.

Elegendő szemügyre vennünk az EVSZ 1967-es kimutatását: szembeszökő a különbség az iparosított és a gazdaságilag visszamaradott országok egészségügyek között. Európa 18 ezreléknyi születési hányadosával szemben Afrikában ez az arány 46, Dél-Ázsiában 43 és Latin-Amerikában 41 ezrelék. De éppen e földrészeken a legmagasabb a gyermekhalandóság is. Az iparosított országok 13—16 ezreléknyi gyermekhalandósága mellett Csádban 160, Indonéziában 125, Kamerunban 128, Chilében 110,1 ezrelék a gyermekhalandóság. (Kivétel Mexikó, ahol a társadalmi-gazdasági reformok következtében, jóllehet a születési arányszám magas, a halandóság alacsony. A gazdaságilag, társadalmilag fejlett országokban az átlagos életkor 60—70, a „harmadik világ”-ban 30—40 év.

Ha csökkent is a fertőző és parazitás megbetegedések száma, 1967-ben még 21 500 új kolera (India, Dél-Vietnam, Indonézia), 5900 pestis (legtöbb Dél-Vietnamban), 9900 kiütéses tífusz (Etiópia, Burundi, Ausztrália, Peru), 85 000 variola (fekete himlő) köresetet jeleztek. Csak Burmában 18 000 ember betegedett meg bélpoklosságban.

Az iparilag fejlett országokban a megelőző orvosi intézkedések, a BCG-oltások és a gyógyszeres kezelés nyomán a tbc mint idült betegség jelentősen csökkent (arányátlagban 50 százezreléknyi). A Fülöp-szigeteken, Dél-Afrikában, Japánban, Hongkongban s más afrikai és ázsiai területen viszont ez az arány sokkal magasabb (383—384 százezreléknyi). Ugyanez a különbség mutatkozik a tbc-halálozás esetében is. A fejlett országokban 10 000 lakosra 10 haláleset, a Fülöp-szige-

teken 79, Chilében 44 jut, és alig valamivel alacsonyabb a halandóság a „harmadik világ” többi országában.

Az egészségügyi visszamaradottság elsősorban a gyarmati múlt öröksége, de az önálló fejlődés útjára lépett, fiatal államok gazdasági, szakemberképzési, szervezési nehézségei is jelentősen hozzájárulnak. Mindez kivüláglik az EVSZ területi bizottságának 1958-ban kiadott, húszéves működését felmérő jelentéséből.

Afrika ma számos kis ország konglomerátuma. Társadalmi-történelmi és földrajzi tényezők egyaránt hozzájárultak e helyzet kialakításához, Afrika egységének széttöredezéséhez. A gyarmatosító európai hatalmak hódítása nyomán az afrikai valóságnak ellentmondó, mesterséges határokkal elválasztott kis országok jöttek létre. Ezt az állapotot örökölte a független fejlődés útjára lépett, majdnem mindegyik afrikai ország. Ez a nemzöje nemegyszer a belső ellentéteknek, az érdekösszeütközéseknek.

Az egészség megörzésének útjában álló legfőbb akadály a fiatal afrikai országok többségében a gazdasági visszamaradottság, az anyagi nehézségek. Költségvetésüknek átlagban csupán 1—2 százalékát fordítják egészségügyi célokra. Egy lakosra átlagban 2 dollár jut egészségügyi vonatkozásban. Tagadhatatlan, hogy a szükségletekhez mérten ez igen kevés.

A politikai helyzet ingatagsága, a gyakori belső villongások, ellentétes törzsi érdekek ütközése még bonyolultabbá teszi a helyzetet, s kedvezőtlenül hat az egészségügyi tervekre. Nemegyszer a több ország bevonásával kidolgozott tervek megvalósítását az említett okokból kénytelenek félbeszakítani. Sok egészségügyi terv elnagyolt, nem a helyi szükségletekhez mért, sok az egymásnak ellentmondó célkitűzés. Maga az EVSZ területi bizottsága úgy véli, hogy az egészségügyi tervek mintegy 80 százaléka a társadalmi-gazdasági visszamaradottságba, az egészségügyi szervezés hiányába, az adminisztratív szervek hozzá nem értésébe, tehetlenségébe ütközik.

Afrika hatalmas területein még sok nomád törzs él, egészségügyi ellenörzésük nehéz. Hiányzik az egyes országok közegészségügyi terveinek időbeli összehango-

lása, s ez olykor az elért eredményeket is veszélyezteti. Már Engels figyelmeztetett, hogy a járványok sem osztály-, sem országhatárokat nem ismernek. Ez a megállapítás Afrikára is érvényes.

Az egészségügyi munka egyik legnagyobb akadálya az orvos-hiány. A múltban Afrikának nem voltak saját orvosai, az európai szakemberek nagy része a gyarmatosítókkal együtt távozott. Az EVSZ e téren nyújtott segítsége időleges és elégtelen. Húsz évvel ezelőtt azt remélték, hogy 1970-re sikerül majd saját orvos- és egészségügyi személyzet képzésével 10 000 lakosra egy orvost, 5000 lakosra egy ápolót és technikust, 25 000 emberr egy egészségügyi szervezőt biztosítani. Jelenleg azonban még mindig csak 25 000—50 000 emberre jut egy orvos, és azok többsége is a lakosság egytizedét összesítő városokban tevékenykedik. Az ápoló-személyzet viszonylatában sem alakult kedvezőbben a helyzet.

Afrika kétségtelenül megteremtette orvosképzése alapjait, de 1965-ben még 14 államban nem volt orvosi oktatás. A távlati tervek szerint is csak 10 millió lakosra jut egy orvosi főiskola, s az első szakaszban saját orvosi felsőoktatás nélkül 3, átlagban 3—5 millió lakosú ország marad. Afrika egészségügyi terveinek valóra váltását a pénzhiány, a nem kielégítő közlekedési lehetőségek, a lakosság nagy területen való szétszórtsága is nehezíti.

Az első tízéves egészségügyi terv (1958—1968) mégis figyelemre méltó eredményekkel zárult. A sárgaláz mint tömegbetegséget felszámolták, a variola (fekete himlő) elleni küzdelem döntő szakaszába jutott. A tbc, lepra, gyermekbénulás ellen széles szakaszon indítottak támadást. 1950—1959 között Közép- és Kelet-Afrikában sikerült a cecelég, az álomkórt terjesztő rovar kiirtásával időlegesen megfékezni e pusztító betegséget. Csakhogy 1960 után a cecelég visszatért a már egészségesnek nyilvánított területekre, s az álomkór olyan országokban is jelentkezett, ahol azelőtt nem volt. A betegség nagy halálozással jár: és nemcsak az embereket, hanem a háziállatokat is sújtja, Afrika amúgy is súlyos hús- és tejgondjait növelve. Az álomkór elleni küzdelem 1967 óta új alapokon, nemzeti tervek keretében indult meg.

A himlő elleni oltóanyagot ma afrikai laboratóriumban állítják elő, a fertőző és parazitás megbetegedések elleni megelőző gyógyszeres küzdelmet afrikai szakemberek irányítják.

Altalános vélemény, hogy a malária Afrika első számú egészségügyi kérdése. Minden harmadik életévét betöltött afrikai maláriás fertőzésen esik át. A lakosság több mint 30 százaléka idült beteg, az ártalom különösen az iskoláskorú gyerekeket érinti nagymértékben. A malária szövődményei olykor súlyosak (nagyfokú vérszegénység, lépduzzanat), a halálozás nagy. A malária elleni harc első tervezete túlméretezett volt, ezért félbe kellett szakítani. Az utóbbi években kidolgozott tervek realisabbak, s számolnak a társadalmi-gazdasági fejlődés nyújtotta lehetőségekkel. Egyelőre 101 800 000 embert vettek megelőző kezelésbe, de még mindig 75 800 000 ember maradt az orvosi kezelés és megelőzés határain kívül!

A gazdasági visszamaradottság, a szegénység, tudatlanság, a különböző vallási szekták „tabui“ akadályozzák Afrika jellegzetes betegségeinek felszámolását. Öt éves életkorig a gyermekhalandóság negyven-ötvenszer nagyobb, mint az iparilag fejlett országokban. A lakosság 30—50 százaléka huszadik életéve előtt elpusztul. Továbbra is gyakori a tbc, a kwashiorkór, a kalabár betegség (folyami vakság), a szívfőreag előidézte bilharziosis (vérvizelés, vérszegénység).

A fejlődő országok iparosítási és villamosítási tervei az egészségre is kedvezően hatnak. A folyók szabályozása, az öntözési rendszer kiterjesztése, duzzasztó-

gátak építése — többek között — a víz útján terjedő baktériumok vagy élősdiek előidézte betegségek (malária, filariózis, bilharziosis) felszámolását is segítik.

A belső törzsi villongások Afrika új országainak amúgy is ingatag gazdasági egyensúlyát a teljes felborulással veszélyeztetik. A legtragikusabb példa volt erre a nigériai polgárháború. Az ibo-törzs 2 millió embert veszített; a halottak fele gyermek volt. A legtöbbje a szó szoros értelmében éhenhalt. Aki látta a világsajtóban a csonttá-bórré fogyott, felpuffadt hasú, gyufaszál lábú, vádoló szemű gyermekek fényképét, önkéntelenül Ivan Karamazov kétségbeesett kifakadására gondol: „Ha mindenkinek szenvedni kell azért, hogy ezzel megváltassék az örök harmónia... mi szükség van a gyermekekre! Érthetetlen, miért kell nekik is szenvedniük, és miért kell nekik is ezt a harmóniát szenvedéssel megváltaniok!”

Az ázsiai és afrikai országok függetlenségükért nagy „véradót” fizettek. Algéria szabadságharca 1 millió ember életébe került. Az amerikai imperializmus durva beavatkozása Vietnamban eddig kb. 1 millió ember halálához vezetett.

A cinikus imperialista igazság — „a kiéheztetés szintén a háború egyik eszköze” — érvényesül az amerikai imperialisták vietnami háborújában. A rizsföldek széles területeit szórták be repülőgépről mérgező vegyi anyagokkal, hogy kiéheztessék a lakosságot, s kipszttítsák az erdőket. A Vietnammal rokonszenvező szomszédnépek segítsége elhárította az éhhalál veszélyét a mérgezett területek lakosságától, de az erdők pusztulása beláthatatlan környezeti (ökológiai) változásokkal járhat.

A harmadik világ közegészségügyének a múlt társadalmi viszonyait tükröző és a fejlődés nehézségeivel együtt járó tényezők mellett az imperialista agresszió teremtette, alkalmi tényezőkkal is fel kell vennie a harcot.

Spielmann József

Nemzetközi népeségtudományi fórumok

A hazánkban nemrég megalakult — és kétségtelenül fontos szerep betöltésére hivatott — országos demográfiai bizottság széles körű nemzetközi tevékenységéről tanúskodik küldöttségeink aktív részvétele az idén júniusban Lyonban — az ENSZ égisze alatt — megrendezett nemzetközi népeségtudományi összejövetelen s a már májusban, a finnországi Kiljavában megtartott — a családtervezés európai kérdéseit megvitató — eszmecserén.

A népeségtudomány országonként eltérő problémáinak megvitatásában és az adatok cseréjében a nemzetközi együttműködés már a múlt század derekán kibontakozott. 1853-tól 1885-ig több olyan nemzetközi statisztikai kongresszust tartanak, amelyen elmélyülten foglalkoznak demográfiaiilag feldolgozható népességi és közegészségügyi vonatkozásokkal, de a kifejezetten népeségtudományi nemzetközi intézmények kialakulására csak a két világháború között került sor: 1927-ben Genfben megtartják az első népeségtudományi világkonferenciát, s elhatározzák — a mintegy 1000 taggal működő — Nemzetközi Unió megalakítását a népesedési problémák tudományos vizsgálatára. A Népszövetség a világpolitikai kérdések megol-

dásában nem volt eredményes, de tisztviselői karának pragmatizmusa a nemzetközi tudományos együttműködés nem egy ágazatában hatékonyan bizonyult.

Később, a második világháborút követő, úgynevezett „demográfiai robbanás” idején növekszik jelentősen az érdeklődés a népességtudomány iránt, s az ENSZ hatalmas apparátusa kétségtelenül teljes mértékben alkalmas a reá hátruló tudományszervezési és statisztikai koordinálás feladatának teljesítésére. Kitűnően megszervezett statisztikai hivatalán kívül a főtitkár hatáskörében a Gazdasági és Szociális Tanács mellett létezik egy demográfiai kérdésekre szakosított hivatal, amely természetszerűen együttműködik a világszervezet valamennyi szakosodott szervével, főként a következőkkel: World Health Organization (Egészségügyi Világszervezet); Food and Agriculture Organization of the United Nations (Az Egyesült Nemzetek Elemezési és Mezőgazdasági Szervezete); International Labour Organization (Nemzetközi Munkaügyi Szervezet); UNESCO. Az ENSZ kezdeményezte és patronálta az eddigi két legfontosabb nemzetközi népességtudományi megnyilvánulást: az első, 1954-es római, s a második, 1965-ös belgrádi kongresszust.

Az ENSZ-közgyűlés XXV./2683. számú Határozata ajánlásának megfelelően az 1974-es esztendő a Népesség Világévének nyilvánították, s ezzel kapcsolatban — a Gazdasági és Szociális Tanács keretében — az ENSZ népesedési divíziójának munkauilése máris — többé-kevésbé körülírt, inkább csak együttműködési keretet biztosító — javaslatokat dolgozott ki. Ezek a következők:

- A demográfiai ismeretek fejlesztése és népszerűsítése.
- Országos monográfiák elkészítése (a népesség alakulása, megoszlása, növekedése országos viszonylatban és közigazgatási egységenként, születésgyakoriság, halandóság, migráció).
- A gazdasági és demográfiai jelenségek kölcsönhatása.
- A termékenység (a nők életkora szerinti születési arányszám) és a termékenység befolyásolását szolgáló akcióprogramok.
- A városiasodás és a belső vándormozgalom.
- Demográfia és ökológia.
- Halálozási statisztikák tökéletesítése (a halálokok pontos megjelölésével).
- Nemzetközi migráció.
- A népességtudományi kutatásokkal párhuzamosan a demográfiai nyilvántartások és statisztikák javítása; a kritériumok nemzetközi egyeztetése.
- A fogalmak pontosabb meghatározása, az osztályozások és elemzési technikák tökéletesítése, főként a következő vonatkozásokban: a városi és a falusi környezet pontosabb meghatározása; a „háztartás” és a „család” fogalmának szabatosabb megkülönböztetése; a népesség-modelleknek és a demográfiai tervezés módszereinek a tökéletesítése.

Az ENSZ-divízió rendkívüli fontosságot tulajdonít minden egyes ország népességpolitikája tanulmányozásának és megvitatásának, s az 1974-ig tervezett szimpozionok tárgykörébe mindenképp a következő három téma beiktatását ajánlja: a népesség és a társadalmi-gazdasági fejlődés; a népesség és a környező világ; az emberi jogok demográfiai vonatkozásai.

Nagyon valószínű, hogy már a Népesség Világéve előtt megalakul az ENSZ Demográfiai Világintézete, amely előreláthatóan a legfontosabb nemzetközi népességtudományi intézménnyé fejlődik. A jószándék jelének tekinthető, hogy ez a divízió a Népesség Világéve végén az eredmények számbavételére nemzetközi szeminárium összehívását javasolja.

Örömmel regisztráljuk a romániai országos demográfiai bizottság előkészületeit a nemzetközi év előkészületei jegyében zajló akciókban való méltó részvételre (a hazai demográfiai bibliográfia feldolgozása; a különféle intézmények még nem közölt demográfiai ankétjainak, tanulmányainak és kutatásainak nyilvántartásba vétele; a közgazdaságtudományi karok azon végzettjeinek nyilvántartása, akik diplomamunkájuk tárgyát a népeségtudomány köréből választották).

Tulajdonképpen a kiljavai összejevetel is a nemzetközi viszonylatú előkészületek bizonyossága. Rangjára jellemző a részt vevő országok sokasága. A rendező Finnország mellett a következők képviseltették magukat: Ausztria, Belgium, Csehszlovákia, Franciaország, Görögország, Hollandia, Izrael, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, Nagy-Britannia, Németország Szövetségi Köztársaság, Norvégia, Olaszország, Portugália, Románia, Spanyolország, Svédország, Törökország.

Napirendjét már tavaly Csehszlovákiában kidolgozták: 1. A társadalompolitika szélesebb kereteibe illeszkedő családtervezési politika közérthetőbb megfogalmazásának szükségessége; 2. a „planning familial“ fogalmi kérdései; 3. az orvosi-egészségügyi, tanügyi és szociális intézmények keretében tevékenykedő személyzet szerepe a családtervezési politika népszerűsítésében.

A kiljavai szimpozion résztvevői felismerhették bizonyos nemzeti és nemzetközi intézmények ama tendenciáit, amelyek megkísérelnék különválasztani a család — személyi indítékokból fakadó — öntervezését a nemzet távlati törekvéseit konkretizáló népeségszabályozástól. A helyzetet józanul elemzők, akik a „planning“ legfőbb lehetőségeit központilag megszabó politikai intézmények valóságával számolnak, megállapíthatják: az egyén, a család és a társadalom specifikus (tehát nem minden esetben föltétlenül teljesen azonosan megnyilvánuló és azonosnak mondható) érdekeit szüntelenül szem előtt tartva sem helyén való a demográfiai probléma emberi és politikai oldalának ellentétességeiből kiindulni, hiszen lehetséges és szükséges az egyéni törekvések és történelmi-társadalmi imperatívuszok összeegyeztetése az egységes demográfiai politikával.

Kiljavában európai kérdésekkel foglalkoztak ugyan, de azért ismét kiderült, hogy a demográfiai kérdések nem azonos jelentőségűek a világ minden földrészén. Míg a fejlődő térségek országaiban a népesség túl gyors növekedése súlyosan kompromittálhatja mind a társadalmi, mind a gazdasági haladást, az európai — szocialista és tőkés — országok többségében idővel éppenséggel a termékenység csökkenése veszélyeztetheti az érdekelt országok népességének gazdasági, társadalmi fejlődését, önálló, életképes entitásként való fennmaradását. Ennek a felismerése sem feledtetni azonban, hogy még az alapvető társadalmi ellentmondások felszámolásának körülményei közepette is evidensek az egyén, a család és a társadalom sajátos érdekei.

Nyilván az országos demográfiai bizottság feladatai közé tartozik egy igen fontos követelmény teljesítése: a tökéletes politikai meghatározottságú demográfiai intézkedések mikéntjének és távlati következményeinek a lehető legfontosabb felismertetése; e vonatkozásban is föltétlenül nagy szerep hárul az előrejelző kutatásokra a nagy történelmi távlatok iránti fogékonyság jegyében.

L. L.

A reneszánsz-kutatás reneszánsza

Az emberi társadalom és művelődés történetének kevés olyan nagy jelentőségű korszaka van, mint a reneszánsz, az újjászületés. Bár Itáliában sarjadt — ott alakultak ki leghamarabb a kapitalista termelési viszonyok, s a gazdasági változások nyomán új szellemmel, életszemlélettel és célokkal telítődött a politikai, művészeti és tudományos élet —, mégsem kizárólagosan olasz jelenség. Mindenütt jelentkezett — természetesen helyi sajátosságokkal színezve —, ahol a hanyatló feudalizmuson belül az új társadalmi rend elemei érlelődtek. A múlt század ötvenes éveitől kezdve különös figyelemmel tanulmányozták ezt a kort, könyvtárakra menő irodalma van, s az utóbbi évtizedekben ismét az érdeklődés homlokterébe került.

A kutatás előtörténete

Hogy jobban megvilágítsuk a jelenlegi érdeklődés indítékait s a reneszánszhoz kapcsolódó problémákat, röviden vázoljuk a kutatások előtörténetét és jelentősebb mozzanatait.

A reneszánsz kifejezést már maguk a reneszánsz-kor élenjáró képviselői (Machiavelli, Vasari) is használták, de csak leszűkített értelemben, a műveltség, az állami élet egy-egy területére vonatkoztatva. Átfogóbb, teljesebb jelentést adott e szónak Jules Michelet, aki 1855-ben Franciaország történetének VII. kötetét már így címezte: *Histoire de France au seizième siècle. Renaissance*. A francia történész ezzel a reneszánsz fogalmát egy külön történeti periódus elnevezésévé avatta, melynek fő jellegzetességét, tartalmát „a világ és az ember felfedezése”-ben látta, s Itálián kívülre is vonatkoztatta. Ennek az új fogalomnak igazi diadalra jutatója azonban a svájci Jacob Burckhardt. *Die Kultur der Renaissance in Italien* című, 1860-ban megjelent művében a kor több sajátos jegyét vizsgálva foglalkozik egyik leglényegesebbel, a reneszánsz-ember kialakulásával, az egyéniség felszabadulásával, hangsúlyozza az antik kultúrának e folyamatban játszott vezérlő, szellemi támasz szerepét, s a reneszánszt minden kétséget kizáróan a gyökeres fordulat rangjára emeli. Ez az alapvető munka egyoldalú, mert csak a műveltségben végbement változások felé fordul, nem tanulmányozza a kor társadalmi-gazdasági szerkezetét, s az egész reneszánsz-felvirágzást az olasz nemzeti szellemnek tulajdonítja.

Mindezek ellenére a burckhardti mű felbecsülhetetlen jelentőségű, nemcsak a reneszánsz szerepének felismerése miatt, hanem egyrészt a maga nyitotta úton tovább folyó kutatások, másrészt éppen az általa felvetett szempontokkal való szembefordulás, a kritikai visszhangok miatt is. Egyes szerzők közvetett úton támadták a burckhardti koncepció pozitív tartalmát: hogy a reneszánsz forra-

dalmi, minőségi változás jellegét hirdeti. Így már a XIX. század utolsó harmadában Henry Thode és Paul Sabatier más síkra tereli a reneszánsz eredetének és lényegének kérdését, s elemeit a középkori misztikához vezetve vissza, Assisi Ferencben s a franciskánus mozgalomban véli felfedezni. Thode szerint (*Franz von Assisi und die Anfänge der Kunst der Renaissance*, 1885) Assisi Ferenc erőteljes individualizmusa egy bensőséges isten-, ember- és természetszeretletben jut kifejezésre: „az egyetemes testvériség, individualizmus és naiv realizmus felszabadítja a művészetet a bizánci hatás alól, s a természet és az ember megfigyelésére, ábrázolására serkenti.“ Ezt az eltévelyedést a történészek természetesen cáfolták. R. Davidson és Walter Goetz rámutatott arra, hogy Assisi Ferenc ájtatossága, újszerű vallásossága nem az újkort, hanem a középkori vallást képviseli, a reneszánsz nem a vallásos lelkiiségnél fogva jelent újat, hanem éppen a racionalizmus, a realizmus s a városi-polgári tényezők túlsúlya következtében. Ezt a felfogást, amely a reneszánsz időszakát kizárólagosan a középkorhoz köti, mintegy példaként említettük annak illusztrálására, hogyan homályosították el e korszak minőségileg új jellegét a kutatásoknak már első szakaszában. Csak utalunk arra, hogy a helyes reneszánsz-értékelés ellen a Louis Courajod képviselte támadás az olasz elsőbbséget vitatta. A Flandriából kiinduló „északi reneszánsz“ primátusáról beszélt, s tagadta a klasszikus ókor bármilyen szerepét is.

A reneszánsz-kutatás e vadhajtásaival párhuzamosan folyt az értékes tényanyag felszínre hozása. Egyre határozottabban körvonalazódtak az újjászületés gazdasági és politikai története, a szellemi újjászületés, vagyis a humanizmus főbb kérdései, valamint a művészetek nagy változásai és eredményei.

Külön történeti szakasz-e a reneszánsz?

Napjainkban, amikor — mondhatni — a reneszánsz-kutatás reneszánszának vagyunk a tanúi, számos új probléma vetődik fel, régibb megfogalmazások kerülnek új megvilágításba, egyre szélesebb, szervezettebb keretek között zajlanak a viták s folynak a kutatások mind a polgári, mind a marxista történészek táborában. A ma vitatott kérdések, kérdéscsoportok közül elsőként a reneszánsz és humanizmus eredetének, jellegének általános, elvi jelentőségű oldalát vizsgáljuk meg. Polgári részről újra — és egyre túlzóbb formában — találkozunk azzal a kísérlettel, hogy elmoassák, feloldják a határt a középkor és az újkor kezdetét jelentő reneszánsz között, megfosszák ezt a kort sajátos forradalmi jegyeitől, és csökkentik jelentőségét. E történészek és filozófusok szerint mindaz, amit a reneszánszban újnak tartanak, már jóval azelőtt létezett, sajátja volt a középkor századainak is. Egyesek a reneszánsz létének tagadásáig is eljutnak, mások a középkor folytatásává fokozzák le, mint Giuseppe Toffanin, a nápolyi egyetem tanára, aki a humanizmust katolikus irányzatként mutatja be, s a XII. századra vezeti vissza. Egyes amerikai történészek, mint U. T. Holmes és R. S. Lopez, a XII., sőt a X. századi reneszánszról beszélnek. L. Thorndyke viszont létezését is kétségbe vonja, csak feltételesen, idézőjelben használja az elnevezést, s „úgynevezett reneszánsz“-t emleget.

Ez, a polgári történetírás részéről indított támadás a reneszánsz ellen bármilyen gyakori és erőteljes, nem általánosan uralkodó. W. K. Ferguson New York-i egyetemi tanár, a reneszánsz nagy amerikai szakértője például szembe fordul ezekkel az elfogult nézetekkel. Ugyanakkor azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a marxista történészek sem hanyagolják el a koraközépkori városi életben megnyilvánult s a feudalizmuson túlmutató jelenségeket, de túl sem becsülik őket.

Tisztán látják a különbségeket a XII—XIII. századi és a reneszánsz delelőjének (XV—XVI. század) virágzó városai között, s nem értelmezik merev evolucionista módon a reneszánsz kultúrát.

A gazdasági viszonyok vizsgálatában is kísértett az a nézet, amely a reneszánszban nem látott külön történeti periódust, vagy ha említettek is ilyent, idealista módon magyarázták. Ezek az elméletek azonban a viták során hitelüket veszítették.

Itt említjük meg azt a legújabb keletű felfogást, amely szerint a reneszánsz nem volt teljes érvényű korszak, hanem keretein belül a reneszánsz és egy ellen-reneszánsz kettősségével kell számolni, s e két ellentétes áramlat küzdelme töltötte ki a konvencionálisan „reneszánsz“-nak nevezett periódust. Ez a reneszánsz és ellen-reneszánsz antagonizmusát hirdető nézet különösen az irodalomtörténeti kutatások és az irodalmi korszakolás területén honosodott meg. De itt is meggyőző ellenérvekkel vitatják létjogosultságát, hiszen egyetlen történeti vagy kultúrtörténeti korszak sem fogható fel mereven, tiszta képletként, nemcsak a kort kifejező jelenségek és eszmék érvényesülnek benne, hanem más irányzatok és az uralkodótól eltérő, részben az előző korszaktól öröklött jegyek és sajátosságok is. Túlzás volna ezek fontosságát felnagyítani és ellenáramlattá duzzasztani őket, annál is inkább, mivel a reneszánszra jellemző sajátosságok elsődlegesen szabják meg a kor arculatát.

Mai viták a reneszánsz gazdasági alapjairól

A gazdaságtörténetben amerikai részről az ún. *business history* hódított újabban teret. Ez az irányzat a régi gazdaságtörténet hagyományos módszerétől s tárgyától eltérően nem foglalkozik a gazdasági élet ágaival (mezőgazdaság, ipar, kereskedelem), hanem a vállalkozások, gazdasági intézmények belső fejlődését, történetét kutatja. Így egy-egy bank, kereskedelmi vállalat belső kérdései, szervezete, kapcsolatai révén közelíti meg az általános kérdéseket, forrásként felhasználva az illető vállalat tevékenységének mindenfajta írásos nyomát. A kutatók figyelme kiterjed a vállalkozások jellegére, a technikai eljárásokra, és így több, eddig nem ismert részletkérdést sikerült tisztázniuk, például a bankügyletekkel kapcsolatosan, melyekről W. K. Ferguson számolt be a *Recent Trends in the Economic Historiography of the Renaissance*-ban (*Studies in the Renaissance*. New York, 1960). Az egyes vállalatok monografikus tanulmányozása során nagy jelentőségű konkrét ismeretanyag gyűlt össze, melynek — egyoldalú, burzsoá érdekeket szolgáló értelmezésétől eltekintve — szerepe van a kutatások előbbrevitelében. Így például bizonyos hibás gazdasági vonatkozású megállapításokat korrigálni lehetett; világosabbá váltak az itáliai városokban a XIII. és XIV. század fordulóján bekövetkezett gazdasági változások, és lehetőség nyílt statisztikai adatok szerzésére is.

Ezek az új kutatások teljesen más megvilágításba helyezik a reneszánsz-kor gazdasági fejlődését, mivel elvetik a gazdasági fellendülés hagyományos tételét, s a XIV—XV. századot a pangás, hanyatlás, depresszió időszakának tekintik. A XIV. század első harmadáig tartó lendületes gazdasági fejlődés megakadt a népesség rohamos csökkenése (1348—1358-as nagy pestisjárvány!), a piac szűkülése s az állandó háborús pusztítások következtében; valóságos gazdasági válság állt be a fejlettebb európai országokban, főképpen Itáliában, s tetemes időre megbé-

A kolozsvári Történeti Múzeum
Lapidariumából

eddigyi eredmények „cseppfolyós állapotá”-ra, hogy a gazdasági hanyatlás elméletének főbb hirdetői között sincs véleményazonosság a válság tartamát és mélységét illetően, még kevésbé lehet tehát végérvényesnek tekinteni a némelykor szórványos jelenségekből levont merész következtetéseket. A marxista történétírák nem tagadják a XIV—XV. századi gazdasági válságot, de benne magának a feudalizmusnak a válságát látja, amely főképp e rendszer két uralkodó kategóriáját, a nemességet és a papságot érintette, s mint ilyen hozzájárult a városi elemek felemelkedéséhez, az államok központosításához és a városi életformához kötött kultúra minden irányú kibontakozásához. E. A. Kozminszkij is azt fejtegeti, vajon az, amit hanyatlásnak észlelünk, következményeiben nem az új erők feltörését jelenti-e, s a régi elemek szempontjából bekövetkezett pangás nem velejárója-e az új érvényre jutásának.

A meglehetősen bonyolult gazdasági-társadalmi kérdésekre irányuló kutatások újabban hangsúlyozottabban számolnak azzal, hogy az olasz városok fejlődése nem egyforma ütemben történt, ami kihatott jövőjük alakulására s a politikai életben játszott szerepükre. A fejlődés élvonalában a toszkán és lombard városok állottak, ahol különben számottevő manufaktúra-ipar is létesült. Sok tanulmány vizsgálja az olasz városoknak ezt az eltérő fejlődését, s a firenzei, gazdasági felvirágzást, amellyel kapcsolatban vitatott kérdés a fejlődés csúcspontja. A szovjet történészek szerint a fellendülés a XIV. század 70-es éveiben jutott delelőjére, s a XV. század közepén a firenzei posztókereskedelem már a válság tüneteit mutatta.

Itt utalunk a gazdasági fejlődés kérdésének egy másik vetületére, arra,

nította, ellankasztotta az addig pezsgő, eleven gazdasági tevékenységet. Ennek az elméletnek számottevőbb képviselői között az Egyesült Államokban R. S. Lopez, Angliában M. N. Postan, Franciaországban Ed. Perroy, Olaszországban Ar. Sapori nevezhető meg. Lopez a *The Renaissance* (New York, 1961) című művében szembeállítja a XIV. század elejéig elért gazdasági fellendülést — mellyel kapcsolatban „valódi kereskedelmi forradalom”-ról beszél — a reneszánszsal, s nem kétséges, hogy túlzó értékeléséből a reneszánsz-kor kerül ki vesztesen. Szerinte az említett okok (népességsökkenés; az európai piacok összeszűkülése és egyes külső piacok elvesztése) az ipari és mezőgazdasági termelés csökkenéséhez, a kereskedelem hanyatlásához vezettek, s így a reneszánsz távolról sem jeientette a minden területen megnyilvánuló általános fellendülés időszakát.

A viták még nem zárultak le. Sok mozzanat szorul tisztázásra, s mindenkélett az eddigi megállapításokban mutatkozó túlzásokat, egyoldalú értelmezéseket kell kiküszöbölni. Jellemző egyébként az

hogy még nem kellően tisztázott az összefüggés a reneszánsz gazdasági viszonyai és a káprázatos szellemi fellendülés között. Az olasz városokban kialakuló kapitalista elemek túlságosan szerények voltak ahhoz, hogy csak ezekre vezethetnők vissza a reneszánsz művészet és irodalom nagyszabású kibontakozását. S amint említettük, a gazdasági fejlődés — az újabb megállapítások szerint — nem volt törésmentes, így a pangás, a gazdasági depresszió még inkább megkérdőjelezi az összefüggés egyszerű magyarázatát.

A politikai élet főbb kérdései

Nem sokkal kisebb érdeklődésre tarthatnak számot a politikai élet problémái, melyek a modern európai államok kialakulásának, a központosítás történetének kutatása köré csoportosulnak. Ebben a témakörben több összefoglaló munka jelent meg, mint például V. H. H. Green *Renaissance and Reformation* (New York, 1964) című könyve, mely Európa történetét tárgyalja 1450 és 1660 között — de a kelet-európai országok közül csak Oroszországról ír bővebben —, s vannak mélyrehatóbb elemzést nyújtó művek is, mint Myron Gilmore *The World of Humanismus 1453—1517* (New York, 1962) vagy W. K. Ferguson *Toward the Modern State* (New York, 1962) című kötete. Hosszú listát állíthatnánk össze minden egyes ország történetére vonatkozólag, de itt csak az olasz városok történetének és politikai rendszerük tanulmányozásának gazdag irodalmára utalunk még, különösen Hans Baron műveire (*The Crisis of the Early Italian Renaissance*. Princeton, 1955; *Humanistic and Political Literature in Florence and Venice at the Beginning of the Quattrocento*. Cambridge, 1955). Baront főképpen Firenze érdekli, az a város, amely sikeresen harcolt függetlenségéért a Viscontiak vezette Milánóval szemben, s amelyről állíthatjuk, hogy — ha annak idején Burckhardt a reneszánsz-kor olaszaiiban a modern Európa elsősülött fiait üdvözölte — megérdemli az olasz reneszánsz elsősülött leánya nevet. Vizsgálódásaiban Baron eltilozza a politikai mozzanatok szerepét, figyelmen kívül hagyva a gazdasági-társadalmi viszonyokat.

Az állami és jogi életben végbement változások is magukra vonták a kutatók figyelmét, úgyszintén az új politikai konstellációban egyre nélkülözhetlenebb, most kiépülő diplomáciai tevékenység. Ilyenszerű kérdésekkel foglalkozik G. Mattingly *Renaissance Diplomacy* (London, 1954) és O. Ferrara *Le XVI. siècle vu par les ambassadeurs vénétiens* (Paris, 1954) című munkája..

Önálló tudományként különül el a reneszánsz tanulmányozása a művészetek történetében. Jóllehet az olasz művészetek újjászületése a múltban is kedvelt kutatási terület volt — ami érthető, hiszen általában a művészetek területén bekövetkezett változások és fellendülés példázak legszembetűnőbbben a reneszánsz teremtő erejét s minőségileg új jellegét —, az utóbbi évtizedek kutatásai érdemlegesen gazdagították az eddigi ismereteket. Gondolunk itt nemcsak a képzőművészetek itáliai és Itálián kívüli remekeinek tanulmányozására, hanem a színjátszás, a zene, a könyvkiadás és díszítés fejlődésének sikeres feltárására is. Mindezeknek a részleteknek a tisztázása közelebb visz a reneszánsz életforma, széperzés, ízlés megismeréséhez, a kor hétköznapjaihoz.

Végül szóljunk a szellemi, ideológiai téren megnyilvánuló reneszánszról: a humanizmusról. A humanizmus a reneszánsz ember világnézetét és értékrendjét jelenti, s magába sűríti mindazt, ami az eszmék terén új, a régi transzcendentális felé hajló középkori felfogás ellenpólusa. Az új szemlélet központjában az ember áll, értelmének, alkotó erejének teljében, akinek rangját nem születése, hanem műveltsége, tudása adja, aki a földi életben nem siralomvölgyet lát, hanem egyé-

nisége teljes kibontakozását, akit tudás- és életszomj fűt. Ez a reneszánsz polgári ideológia szorosan kapcsolódott az ismét felfedezett ókor világához, eszméihez, innen kölcsönzött szellemi fegyvert és érveket új nézeteinek és életeszményének alátámasztására. A görög—római antikvitásban való jártasságból fakadt a humanizmus másik jellemző sajátossága: a klasszikus beállítottságú tudós műveltség.

Ugy véljük, nem fölösleges tisztáznunk e kérdéssel kapcsolatban az összefüggést és különbséget a humanizmus történelmi kategóriája s a humanizmus erkölcsi fogalma között. A humanizmus történeti kategóriájától függetlenül ugyanis létezik a humanizmus mint erkölcsi kategória is, amely nem korlátozódik csak a reneszánsz ideológiájára, hanem — mivel az ember javát és haladását szolgáló bármilyen cselekvést és eszmét jelent — a különböző korok haladó eszméiben és mozgalmában testet öltve több ízben megnyilvánult és megnyilvánul a történelem folyamán. Ez az etikai humanizmus hatotta át a reneszánsz humanizmusát is, az ember egyéniségének teljes kibontakoztatását, reális érdekeinek érvényesítését követelve. A pozitív erkölcsi tartalom azonban a reneszánsz humanizmusában olykor elsikkadt, leszűkült az egyén vagy egy kis csoport érdekeinek védelmére, s nem munkált az egész emberiség érdekében. Ennek ellenére a reneszánsz humanizmusa nagy lépésként értékelhető az eszmék, a gondolkodás előrehaladásában, s különösen a középkori aszketizmussal és miszticizmussal szemben jelenti a humánus és az értelem diadalát.

Engels reneszánsz-képét felidézve írja Gáll Ernő *Reneszánsz emberség* című cikkében (Korunk, 1964. 9), hogy „a tudomány s a humanizmus új szövetsége visszahelyezte az embert a természetbe. Túlvilági esélyek latolgatása helyett a Föld meghódítására ösztönözte“.

A humanizmus új, világi szellemének megfelelően más tartalmat kapott a reneszánszban a nevelés és oktatás, kiszélesedett a tudományos látókör, az eddig elhanyagolt, csaknem újnak tekinthető tudományágak: a matematika, a mérnöki ismeretek, az orvostudomány irányában, új politikai elméletek születtek, s szorosan kapcsolódtak a reneszánsz-kor társadalmi valóságához. Az éles kritikai szellem és racionalizmus, amely eleinte az ókori szerzők szövegeinek kritikáján és helyreállításán gyakorolta magát, hatékony eszköze lett az egyházi, vallásos írások kritikájának és megtisztításának. Részben ezen az úton s a korhadó feudális világrend és az egyház bírálata nyomán indult meg a reformáció, mely szorosan kapcsolódott a reneszánszhoz. Ezekre az önmagukban is nagy horderejű kérdésekre irányul a mai humanizmus-kutatás, s a történések mellett részt vesznek benne az irodalomtörténet és más szaktudományok művelői is. Itt már annyira sokréteűek, szétágazóak, annyira helyi, országokénti sajátosságokkal színezettek a problémák, hogy szinte képtelenség összefoglaló képet nyújtani róluk.

Kardos Tibor, a jeles magyar reneszánsz-kutató, *Leonardo humanizmusa* cím alatt (a *Renaissance tanulmányok* című kötetben, Budapest, 1957) a szocialista humánus mai álláspontjáról közelíti meg a reneszánsz „realizmusát“, melynek érdeklődési középpontjában az ember áll. A reneszánsz embereszmény foglalkoztatja Heller Agnest is (*A reneszánsz ember*, Budapest, 1967), ki is mondja: „A reneszánsz forradalma az emberfogalom forradalmának bizonyult. Szabadság, testvériség, egyenlőség együtt vált antropológiai kategóriává, s ezzel először ébredt az emberiség mint emberiség a maga öntudatára.“

A kutatások újabb eredményeit és célkitűzéseit nemzetközi szinten rendezett konferenciák összegezik s adnak keretet az egyre szervezettebbé váló humanizmus- és reneszánsz-kutatásnak. Bennünket közelebbről az 1959-ben Wittenbergben, majd Budapesten tartott konferencia érint. Ezek anyagát a *Renaissance und Hu-*

manismus in Mittel- und Osteuropa (Berlin, 1962) és a *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie* (Budapest, 1963) című kötetek ölelik fel. Az itt közölt tanulmányok az általános kérdéseken kívül az egyes országok humanista kultúrájának kialakulását, változatos megnyilvánulásait, az antikvitásnak a humanizmusban elfoglalt helyét boncolgatják. A hazai reneszánsz és humanizmus kérdései is helyet kaptak ezekben a kiadványokban.

Újabb hazai kutatások

Az utóbbi évtizedek hazai történetírása is növekvő érdeklődést mutat a reneszánsz iránt. Bizonyítják ezt mind a reneszánszról írott általános jellegű művek (A. Őtetea: *Renașterea și Reforma*, 1968; Z. Dumitrescu-Buşulenga: *Renașterea — Umanismul și dialogul artelor*, 1971), mind a reneszánsz és humanizmus hazai megnyilvánulását vizsgáló munkák és tanulmányok.

Kelet-Európában az adott történelmi körülmények miatt — a mindent megbénító török terjeszkedés, a tőkés fejlődés elmaradottsága s az ebből adódó társadalmi következmények — a humanizmus megkésve, részben a reformációban átfogalmazódva tudott csak szélesebb körökbe behatolni. Erdélyben a XVI. század előtt is létezett ugyan néhány elszigetelt humanista központ, mint a gyulafehérvári és nagyváradi püspöki udvar tudós körei, de szerepük a társadalom egészének szempontjából lényegében nem volt számottevő. A reneszánsz műveltség a világi tanult rétegben és a városi elemek között tudott csak igazán gyökeret verni és alakító erővel hatni. Ez a városi környezetben kibontakozó reneszánsz műveltség és humanizmus meglehetősen elhanyagolt terület: a legtöbbet ígéri az újabb kutatásoknak. Az itt tátongó hiányokat részben pótolják Jakó Zsigmond kutatásai a világi értelmiségi réteg kialakulásával és funkcióival kapcsolatban, valamint a mindennapokat is alakító, megszépítő erejű reneszánsz életszemlélet és életforma hazai jelentkezéseinek feltárásával (*Az otthon művészete a reneszánsz Kolozsváron. Kelemen-Emlékkönyv*, 1958).

Nemcsak a művészettörténeti ismereteket gyarapítja B. Nagy Margit 1970-ben megjelent *Reneszánsz és barokk Erdélyben* című könyve, hanem a történeti érdeklődést is kielégíti, mivel a reneszánsz anyagi műveltségét, a benne megnyilvánuló ízlést és korszellemet is tanulmányozza. A szerző a történész avatóságával szólaltatja meg az eddig fel nem használt művészettörténeti vonatkozású levéltári adatokat, és sok újdonsággal szolgál. Szabó György tanulmányai egyes erdélyi humanisták (Kassai Dávid Zsigmond, Abafáji Gyulay Pál) irodalmi tevékenységét elemzik elmélyülten, és bizonyos részletkérdések tisztázását segítik elő.

Moldvában és Havasalföldön főképp a XVII. század második felében tört utat a humanista irányzat neves történetírók: Miron Costin, Constantin Cantacuzino, Dimitrie Cantemir tevékenysége nyomán. Az oktatásban is egyre jobban érvényesült a reneszánsztól felszínre hozott klasszikus görög—római antikvitás, s a humanista műveltségű világi elemek térhódítását mi sem igazolja jobban, mint az a tény, hogy az 1688-as román nyelvű teljes bibliafordítás már majdnem egészében világi ember, a latin—görög irodalomban és ókori ismeretekben jártas Nicolae Milescu műve (*Virgil Căndea N. Milescu și începuturile traducerilor umaniste în limba română* című tanulmánya foglalkozik ezzel; megjelent a *Limbă și literatură* 1963. 7. számában). Kritikai módszerében, eljárásában, a fordítás alapjául szolgáló protestáns kiadás megválasztásában humanista érdeklődésű, széles látókörű fordító mutatkozik meg előttünk, akit tudományos érdeklődése, ókori filozófiai ismeretei arra ösztökéltek, hogy átvegye s román nyelvre ültesse az értelem uralkodó szerepéről írott sztoikus írást (V. Căndea: *Tratatul „Despre rațiu-*

nea dominantă“, cea dintii operă filozofică publicată în limba română, a *Viața românească* 1963. 3. számában). A reformáció moldvai visszhangjáról, Despot fejedelem nagyszabású törekvéséről, s az ő szolgálatában álló, majd a kolozsvári unitárius kör tagjává váló Sommer János humanistáról több tanulmány jelent meg, mint Ștefan Birsănescu „*Schola latina*“ de la Cotnari című könyve (1957), valamint A. Oțetea tanulmánya *Wittenberg et la Moldavie* és Ion Firu Sommer-tanulmánya *Din istoria umanismului în România* címmel.

A román humanizmus reprezentatív egyéniségét, Constantin Cantacuzinót az 1970—1971-ben megjelent művek mutatják be sokoldalúan: C. Dima-Drăgan—L. Bacăru *Constantin Cantacuzino stolnicul — un umanist român* és V. Căndea *Stolnicul între contemporani* című könyve, melyeket a *Studii* 1966. 4. számában közölt tanulmányok, valamint Dima-Drăgan egy Constantin Cantacuzino könyvtáráról írt s 1967-ben publikált könyve (*Biblioteca unui umanist român*) előzött meg. A *Revue des études sud-est européennes* hasábjain is olvashatunk a hazai humanizmust elemző írásokat, mint V. Căndeatól a *L'humanisme d'Udriște Năsturel* című tanulmányt (1968. 6). A hazai német humanisták legjelesebbjeit B. Capesius könyve (*Sie fórderten den Lauf der Dinge — Deutsche Humanisten auf dem Boden Siebenbürgens*, 1967) mutatja be, kiemelve a XVI. századi erdélyi száz humanizmus sajátos jegyeit.

*

Az a tény, hogy a reneszánsz- és humanizmus-kutatás jelenleg második virágkorát éli, nem merő véletlen, s nemcsak a még tisztázatlan kérdések vagy a vitára sarkalló, „izgalmas“ problémák megoldatlanságában leli magyarázatát. Századunkban — két világháború barbár történelmi leckéje után — égetőbben tevődik fel az igazi humanizmus kérdése, mint bármikor. Akaratlanul is az ember belső, morális értékei felé fordul a technikában és a tudományokban szédületesen magasra jutott modern ember figyelme. De a magasságok, csúcok mellett az embertelenség és elidegenedés mélységei sötétlenek. Nem véletlen tehát az az érdeklődés, amely világviszonylatban megmutatkozik a humanizmus fogalmának, lényegének és azoknak a módszereknek a tanulmányozásában, amelyekkel a humanizmus növelni képes a ma emberének erkölcsi értékét. Már Marsilio Ficino, a nagy firenzei humanista az emberek együvé tartozásában és testvériségében látta az igazi humanitást („*Singuli namque homines sub una idea et in eadem specie sunt unus homo*“ — veti fel fejtegetése kiindulópontjaként). A XVI. századi erasmusi békeeszmény és humanitás mind egy-egy útmutató a felsőbbrendű új-humanizmus kialakításához. Nem véletlen, hogy a reneszánsz felfedezte Euripidész szócsovén át szól a mához Sartre a *Trójai nőkben*, a görög mondavilág talaján a jelent példázva, Hellász ókori humanizmusának értékeit a modern ember elé tárva. „Sok van, mi csodálatos, de az embernel nincs semmi csodálatosabb“ — hirdeti a kar Szophoklész *Antigonéjában*. Két és fél évezred távlatában még elgondolkodtatóbb és még igazabb ez a büszke megállapítás. Ezért időszerű napjainkban is a reneszánsz és humanizmus kutatása.

Bitay Ilona

1031

Korszerű biológia-oktatás

Ismeretes, hogy valamennyi népnek, országnak gondja az oktatás korszerűsítése. E feladat megoldásában elengedhetetlen a különböző országok társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális sajátosságainak figyelembevétele. Kétségtelen például, hogy egy gyarmati iga alól alig felszabadult nép számára sok szempontból másképpen vetődik fel a kérdés, megoldásának lehetőségei is mások, mint egy fejlett országban. S természetesen különbözni fognak a nevelési feladatok, eljárások az egyes államok társadalmi és politikai rendszerétől függően is.

E feladat roppant bonyolult, sokrétű. Az UNESCO 1968 szeptemberében megtartott várnai tanácskozása a természettudományok oktatási reformjának legfőbb feladatait a tantárgyak tartalmának, tanítási módszereinek és a didaktikai eszközöknek a korszerűsítésében határozta meg. Ugyanakkor hangsúlyozta a modern oktatás formatív-nevelői jellegének fontosságát.

Az oktatás jellegéből következik, hogy korszerűsítése csakis valamennyi vonatkozásának dialektikus egységben történő vizsgálatával lehetséges; sem a legkorszerűbb tartalom, sem a modern módszerek vagy az oktatás technizálása *különb-külön* nem vezethet eredményhez.

Az általános kultúrával kapcsolatos megújhódott nézeteink arra köteleznek, hogy az egész pedagógiai folyamat lényegét új módon értelmezzük. A tudományok fejlődésének rohamos üteme kizárja azt a lehetőséget — tehát azt a követelményt is —, hogy az oktatás szorosan-folyamatosan lépést tartson a bővülő ismeretekkel. Korunk általános kultúrájának elsajátítása nem a tudományos információk *tömegének* megjegyzését jelenti. Napjainkban a társadalom sokoldalúan fejlett, intellektuális készségekkel rendelkező embert igényel, aki képes önállóan tanulni, el tud igazodni a bővülő ismeretek sokaságában, s alkotó, újító egyéniség. Mi sem természetesebb, mint hogy az oktatás legfőbb feladata e sajátosságok kialakításának megalapozása. Ezért hangsúlyozzuk, hogy az oktatási folyamatban a formatív-nevelői funkciónak kell uralkodnia.

Az egyén intellektuális képessége a valóság megismerésének folyamatában fejlődik. Lényeges, hogy az iskolai megismerésnek mi a tartalma, milyen szemlélet az alapja, miféle általános kultúrához kapcsolódik e folyamat.

A formatív jellegű oktatás tehát korszerű tartalmat igényel, olyat, amely lehetővé teszi az igényeknek megfelelő gondolkodás kialakulását és az alkotó intellektuális tevékenységet. Ennek következtében szükségessé válik az oktatás tudományos tartalmának a régiektől eltérő, új szempontok szerinti válogatása és rendszerezése.

De milyen ismérvek alapján történjék az információs anyag kiválogatása, rendszerbe foglalása és programozása? A kérdés bonyolult, sokrétű. A formatív-nevelői oktatás egyik követelménye, hogy az iskolai tantárgy tükrözze az illető tudomány

fejlődésének sajátosságait, törekvéseit. Az ismeretek szelekciójakor és programozásakor elengedhetetlen a tanuláslélektani és az életkori sajátosságok meghatározta lélektani szempontok figyelembevétele is. A tudományok fejlődésének integráló irányzata a korreláció eivének fokozottabb alkalmazását igényli; külön-külön, elszigetelten ma már nem programozhatjuk az egyes tantárgyak anyagát. A természet-tudományok esetében ez különösen elengedhetetlen követelmény. A kérdés bonyolultsága miatt az anyagi feltételek (laboratóriumok, didaktikai eszközök) mellett tekintetbe kell venni a tantestület felkészültségét, illetve annak időben történő előkészítését a feladat megoldására. Az oktatás tartalmának megújítása tehát csakis elméletileg megalapozott szempontok szerint s a gyakorlatban rendszeresen ellenőrzött tantervek alapján lehetséges.

Közismert, hogy a természettudományok területén az információk mennyisége nem egészen tíz évenként megkétszereződik, a biológiai tudományok fejlődésének üteme pedig még gyorsabb. Azt is kiszámították, hogy biológiai ismereteink mennyisége a XXI. század elején 2000-szer lesz nagyobb, mint 1900-ban. Ismeretes, hogy 1950-ig a legjelentősebb biológiai felfedezések átlagosan 30—40 év múlva kerültek be a tananyagba, viszont napjainkban ez az idő mondhatni tíz évre csökkent. Ennek ellenére, akárcsak a többi tudomány esetében, egyre szélesedik az űr az „iskolai biológia“ és a modern biológiai felfedezések között. Az eltávolodás oka kétségtelenül az elavult tartalom mellett a következményeknek már nem megfelelő tanítási módszertanban és a használt oktatási eszközökben keresendő. A korszerűsítés tehát minden területen szükséges. Ebben valamennyi pedagógus, tanügyi ember egyetért, de a kivitelezés módjában az elgondolások igen eltérőek.

Az iskolai biológia tartalmi vonatkozású kérdésében a vélemények nagyjából két csoportba sorolhatók, és lényegében vagy az analitikus, vagy az integráló-szintetizáló tudományos szemléletmóddal függnek össze.

„Specializált süketség“

A biológiai tudományok rohamos fejlődésének egyik forrása az információ-robbanás, de ez csak részben jellemzi napjaink biológiáját. Ez a divatos jellemzés lényegében a természettudományok területén több mint 100 éve uralkodó analitikus gondolkodásmód megnyilvánulása, azé a szemléleté, amely az egésznek részeire bontásával és elemzésével vitte előre a tudományt, ugyanakkor azonban nagymértékben elhanyagolta a megismert részek *egésszé* ötvözését. Ez a szemlélet vezetett a tudományok túlzott szakosodásához, s bár jelentős sikerei is voltak, károsan hatott a tudomány és közvetve az oktatás fejlődésére. A túlzott specializáció egyre szűkebb szakokra bontotta fel a tudományt, művelői között mind nehezebbé vált a kommunikáció, ami a tudományok nagyfokú elszigetelődéséhez, egyes tudósok egyoldalú koncepciójának kialakulásához vezetett, s gátolta a tudomány egészének fejlődését. „A specializált süketség terjedése — ahogyan e jelenséget K. E. Boulding nevezi — azt jelenti, hogy valaki, akinek tudnia kellene valamit, amit valójában más tud, nem képes ezt felfogni az általános érvényű hallóképesség hiánya miatt.“

Bár napjainkban a szintetikus gondolkodásmód mind nagyobb teret hódít, s a két koncepció összehangolódása is a legjobb úton halad, az analitikus szemléletmód, a „specializált süketség“ még mindig erősen érezteti hatását mind a tudomány, mind az oktatás területén. Erre a veszélyre figyelmeztet korunk számos nagy tudósa és pedagógusa. Ezt fejezik ki Szent-Györgyi Albert következő sorai: „Az élet tanulmányozása közben a magasabb régiókból egyre alacsonyabbakba szál-

lunk, míg végül útközben az élet eltűnik, és ott állunk üres kézzel. A molekulák és elektronok élettelenek.“ E sorokat választotta mottóul Selye János *In vivo (A szupramolekuláris biológia védelmében)* című könyvéhez, amely a szintetizáló biológiai szemlélet mellett foglal állást.

A múltban az analitikus szemléletmód uralkodott a biológiai oktatásban, de napjaink korszerűsítő törekvéseiben is erőteljesen jelentkezik. Sokak szerint a biológiai tantárgyak tartalmának korszerűsítésében az információs anyag felfrissítése a legfőbb feladat. Tehát szükségesnek tartják megtartani a régi keretet, a „klasszikus“ tantárgybeosztást (növénytan, állattan, anatómia-élettan), és csak az elavult vagy kevésbé fontos ismeretanyag kicserélését javasolják. Az általános keret kis módosításával az új tudományágak (molekuláris genetika, ökológia) mint külön fejezetek kapnának helyet a tantervben. Ez az elgondolás a biológiai tudományok analitikus szemléletének megnyilvánulása még akkor is, ha új információk és tudományágak illeszkednek a programba: a sejt kutatás újabb eredményei, molekuláris genetikai ismeretek, a kibernetika egyes elemei vagy biológiai rendszerek elméletének ismertetése.

Ez az elképzelés azonban — véleményünk szerint — nem felel meg a követelményeknek.

Az anyag programozása nem egységes, általános, a korszerű követelményeknek megfelelő szempont alapján történik, amely tükrözné korunk biológiai tudományának szintetizáló és integráló tendenciáját, s megfelelő alapot szolgáltatna a formatív-nevelői célok valóra váltásához. A jelenségek meglehetősen elszigetelt, széttagolt tárgyalása (például azonos funkciókat betöltő szervek külön tárgyalása az egyes növény- és állat csoportoknál) egyrészt gátolja az összefüggések meglátását, a jelenségekről alkotott általános kép kialakítását, lényege megértését, másrészt fölösleges ismétlésekhez vezet.

Az anyag „klasszikus“ beosztása, csoportosítása nem biztosít megfelelő körülményeket a korreláció elvének érvényesítésére, minthogy nehéz, sőt nem is lehet ilyen körülmények között összhangot, kapcsolatot teremteni a rokontárgyakkal, a kémiával, fizikával. Ebből adódik az a furcsa helyzet, hogy a tanulók számtalan fizikai és kémiai jelenséggel előbb a biológiai tárgyak tanulmányozásakor találkoznak, s mivel a jelenségről nincs megfelelő ismeretük, nem értik a lényeget, biológiai ismereteik formálisak lesznek. Ugyanez az oka annak, hogy sokszor még az élettani vonatkozású jelenségeket is csak leíró jelleggel tárgyalhatják a tankönyvek anélkül, hogy a lényegét megvilágítanák.

Az ilyen jellegű programnak ugyancsak hátránya, hogy nehéz az újabb tudományos kutatások eredményeit zökkenésmentesen beilleszteni a régi keretbe, hiszen a nagy jelentőségű felfedezések a tudományos ismeretek rendszerében is átrendeződést igényelnek. Ezért a korszerűsítési törekvések — ebben az elképzelésben — a programok és tankönyvek anyagának nagymértékű bővítését, semmint csökkentését eredményezik.

Mindez a jelenség: a fölösleges ismétlések, a leíró jellegű ismeretek túlsúlya, a formális tudásanyag fölösleges halmaza károsan hat mind a tanár, mind a tanuló tevékenységére. A tanár „rohan“ az anyag „előadásával“, nincs ideje megfelelő módszerek, eljárások és eszközök alkalmazására az ismeretek megtanításakor. Ez pedig túlterheli a tanulók memóriáját, ami gátolja természetes gondolkodóképességük kibontakozását, és védekezési reflexként rendszerint érdektelenséghez vezet.

Ez a felfogás nem tükrözi korunk általános kultúrájának szellemét, nem felel meg a követelményeknek, nem lehet a jövő útja.

A vélemények másik táborának képviselői az információs anyag minőségi roslálása mellett egységes, korszerű szempont alapján igyekeznek az ismereteket adagolni és programozni. E törekvés fő vonása a biológiai tudományok *szintetikus fel-fogása*, amely tekintetbe veszi a cikkünk elején említett szempontokat is.

Szintetikus felfogás

A szintetikus szemléletmód nem új jelenség a tudomány és a biológia fejlődésének történetében. Darwin evolúciós elmélete e szemléletmód egyik ragyogó példája.

Az analitikus, részekre koncentráló, valamint az egészzet szem előtt tartó, integráló szemléletmód dialektikus egységet alkot, a gondolkodásnak mindkettő lényeges vonása. A kérdés az, hogy a különböző korokban milyen szemléletmód uralkodott, és hogy a jelenben milyen irányú a biológia fejlődése.

Kétségtelen, hogy az információ-robbanás elsősorban az analitikus irány eredménye, de nagy szerepet játszott a tudomány fejlődésében a szintetizáló törekvés is. Már a XIX. század végén, a XX. század elején megjelentek — az integráló irányú fejlődés eredményeképpen — a határtudományok, például a biofizika és a biokémia. Ezek a diszciplínák napjainkig csak kis mértékben tükröződtek az iskolai oktatásban, s az egyetemi tantervekben sem kaptak sokáig helyet.

Az integráló szemléletmód szükségszerűsége a biológiában csak az utóbbi 30—40 évben kezdett tudatosulni, az analitikus szemlélet egyoldalú uralma következtében előállt válság eredményeként. Az analitikus módszerek tökéletesedésével mind több részlet, bonyolult mechanizmusok megismerése vált lehetővé, de ezzel párhuzamosan nem sikerült megérteni az egész, az élő szervezet, az élet lényegét, mi több, egyre távolabb kerültünk a megértéstől. Ennek következtében éledtek fel a vitalista és mechanisztikus koncepciók. De jelentkezik a kivezető úthoz segítő felismerés is: a részek tulajdonságainak ismerete nem elegendő az egész tulajdonságainak megértéséhez, sőt, a rész — kiszakítva az egészből — nem ugyanazokkal a tulajdonságokkal rendelkezik, mint az egész szerves tartozéka. Ez a felismerés a fizikában, matematikában, nyelvészetben, lélektanban, és nem a biológiában jelentkezik először. Az integráló, egészre koncentráló fejlődés eredményeképpen jönnek létre az *átfogó jellegű interdiszciplináris tudományok*, amelyek talán még az atomfizikai felfedezéseknél is nagyobb jelentőségű vívmányai századunknak.

„Egységes biológiai tantárgy“

A biológiában Ludwig von Bertalanffy *általános rendszerelmélete* tette meg az úttörő lépést. Az 1930-as évek elején jelentkezett először, de kidolgozottabb, teljesebb formájában csak az 1950-es években. Bertalanffy általános rendszerelmélete termékenyítően hatott a biológiai és más tudományok fejlődésére is. Új diszciplína jött létre: a rendszerek általános elméletének tudománya. Ez az elmélet még nem teljesen kidolgozott, mégis óriási jelentőségű mind elméleti, mind gyakorlati szempontból, és alkalmazásának területe napról napra növekszik.

A kibernetika új távlatot nyit a biológiai tudományok fejlődésében: „...lehetővé teszi minden szintű biológiai rendszer közös sajátosságainak kiemelését; az összes biológiai rendszerek, információs rendszerek és sajátosságaik — mint az integritás, a dinamikus egyensúly és az önszabályozó mechanizmus — valamennyi rendszerben megtalálhatók, jóllehet a megvalósítás útjai különbözőek. Mindez perspektívát nyit a legkülönbözőbb biológiai egységek főbb szerveződési és funk-

cionális kérdéseinek egységes tárgyalására" (N. Botnariuc: *Principii de biologie generală*. Ed. Academiei, 1967).

Napjaink biológiájának fejlődése egyrészt erőteljesen analitikus irányú, másrészt szintetizáló, integráló törekvése mind hangsúlyozottabb. Ez az alapja azoknak az elképzeléseknek és kísérleteknek, amelyek a biológiai tananyag szelekcióját és programozását (a régi klasszikus tantárgybeosztástól eltérően) új, egységes szempont szerint törekednek megvalósítani. Tekintetbe véve az ismeretek konvergens jellegét, a biológiai ismereteket olyan szervesen kell beilleszteni az oktatás általános műveltséget megalapozó anyagába, hogy lehetővé váljék a biológiai rendszerek funkcióinak alapos megértése és elsajátítása. Így született meg az „egységes biológiai tantárgy” gondolata. Az ilyen elképzelés szerint összeállított programban az ismeretek rendszerezése lehetővé teszi az élővilág tanulmányozását a biológiai rendszerek anyagi sajátosságai alapján, tekintetbe véve különböző szerveződési szintjüket is. Tehát a tantárgy szerkezetében és tartalmában nagymértékben érvényesül a biológiai rendszerek elve, és érvényesül a kibernetikáé is — mint metodológiai elv.

Az így felépített ismeretanyag rendszere nagy jelentőségű, mert lehetővé teszi az analógiás gondolkodást, a különböző típusú modellek alkalmazását, a probablisztikus gondolkodást, algoritmusok alkalmazását. Mindezek a gondolkodási „eszközök” pedig bevezetik a tanulót korunk tudományos gondolkodásába, nagy a szerepük a jelenségek önálló értelmezésében, a rugalmas és alkotó gondolkodás kialakításában.

Az „egységes biológiai tantárgy” előnye az is, hogy lehetővé teszi az anyag korszerűsítését anélkül, hogy megzavarná a tantárgy egységes szerkezetét. Sokkal rugalmasabb, mint a régi felfogású tantárgybeosztás. Erre az elasztikusságra pedig éppen a biológiai tudományok rohamos fejlődése miatt nagy szükségünk van.

Szintetizáló kísérletek

Az iskolai biológia tartalmának szerves beillesztése az általános tantervekbe lehetővé teszi és igényli a korreláció pedagógiai elvének érvényesítését. Ez a szükségyszerűség lényegében szintén napjaink tudományos fejlődésének integráló törekvéséből adódik. Alkalmazása pedig nagymértékben elősegíti az ismeretanyag alaposabb megértését és a szintetikus gondolkodási készség kialakítását. Ebben az irányban számos országban történtek kísérletek, jó néhány éve hazánkban is.

Talán a legnagyobb méretű az a kísérlet, amelyet 1960-ban kezdtek el Kaliforniában. Már az első években sok száz gyakorló pedagógust és iskolát vontak be. Három év múltán elkészültek a végleges tervvázlatok, s a kísérletet kiterjesztették több ezer iskolára. A kísérletben 3 program- és tankönyvváltozatot alkalmaztak, s az ismeretanyagot a biológiai rendszerek szerveződési szintjei — molekuláris, sejt, szövet és szervek, szervezet, populáció, biocönózis-szint — és a rendszeren alapján programozták. A tankönyveket fedőlapjuk színe szerint kék, zöld és sárga változatnak nevezték el. A könyvek nagyjából ugyanazt az anyagot tartalmazzák, de különböző szerveződési szintek felől „közelítik” meg a tananyagot. A „kék” tankönyv a molekula és a sejt felőli megközelítést alkalmazta, s elsősorban fiziológiai és biokémiai nézőpontból tárgyalja a kérdéseket. A sárga színű változat örökléstani és fejlődéstani nézőpontból, a zöld változat pedig ökológiai és fejlődésméleti szempontból csoportosítja és tárgyalja az anyagot.

Módszertani szempontból lényeges törekvés, hogy a tanuló ne csak egyszerűen „befogadja” az információs anyagot, hanem önálló biológiai kutatómunkával és kísérletezéssel átélve sajátítsa el.

A kísérlethez módszertani és laboratóriumi gyakorlati útmutatókat, modern didaktikai eszközöket is készítettek. A kísérletben részt vevő tanárok részére továbbképzési tanfolyamokat szerveztek, és közlemények útján gondoskodtak rendszeres tájékoztatásukról. A kísérlet tehát felöleli a korszerűsítés valamennyi vonatkozását. Végleges eredményét még nem ismerjük; a legáltalánosabb vélemény szerint a kék változat ígérkezik legmegfelelőbbnek, de népes táborra van a zöldnek is.

Más metodológiai alapon — de szintén szakítva az ismeretek klasszikus tantárgyakba sorolásával — készültek a *Nuffield-program* egységes természettudományi tantárgyainak tervei. Az egyetemre nem jogosító középiskolák biológiai tanmenetének is lényeges szempontja a biológiai ismeretek szerves beiktatása az iskola általános tantervébe, s főleg a többi természettudomány tantárgyaival való szinkronizálása (például: a biológiában a légzés és a kémiában az oxidáció tanítása egyidőben történik). A program fő célkitűzései közé tartozik a korszerű biológiai szemlélet kialakítása. Az információs anyag szelektíójakor és szerkezeti felépítésekor messzemenően figyelembe vették a formatív jellegű oktatás megvalósításának lehetőségeit. A kísérletező, kutató készség kialakítása, a modellek értelmezése, a matematikai módszerek alkalmazása a modern biológiában mind a korszerű gondolkodási képesség fejlesztését szolgálja. Ebben a programban is következetesen érvényesül a biológiai tudományok integráló sajátossága; a növények és állatok megegyező funkcióinak és sajátosságainak tanítása párhuzamosan történik.

Az öt évre beosztott anyag előbb az élet változatosságáról szól röviden, és valamely élőszervezetet vizsgál meg s mutat be természetes környezetében, majd a szervezet fogalmának tisztázása után az élőlények közös sajátosságainak tanulmányozását írja elő. A továbbiakban szerkezeti, szaporodási és egyedfejlődési problémák, majd morfofiziológiai, magatartásbeli, ökológiai kérdések következnek. A tanterv örökléstani és fejlődéstani ismeretekkel zárul.

A programnak ez a vázlata csak nagy vonalakban tükrözi az anyag tárgyalásának sorrendjét, az egyes kérdések — például a szaporodás — más-más szempontból megvilágítva ismétlődnek az egységes tantárgy különböző osztályaiban. Az első években az anyag inkább leíró jellegű, majd fokozatosan válik magyarázóvá. Vörös fonálként húzódik végig az egész tananyagban az embernek mint biológiai lénynek a megismertetése és a biológiai ismeretek gyakorlati alkalmazásának kérdése.

Tanügyünk sokoldalú fejlesztésében a biológia-oktatás tökéletesítése jelentős helyet foglal el. A korszerűsítési törekvésekben találkoztunk mindkét irányzattal. A közelmúltig a régi felfogás hatása érvényesült nagyobb mértékben, és tanterveink ma is a „klasszikus“ beosztást követik. Ezen belül azonban már lényeges, főleg tartalmi változások történtek. A növénytan és az anatómia-élettan keretében például a hangsúly az élettani jelenségek, benne a sejttani ismeretek tárgyalására tevődött át, legújabb tudományos ismereteink alapján. A leíró jelleg azonban még mindig uralkodik. A magyarázó és szintetikus jellegű ismereteket főleg az általános biológia keretében tanítjuk.

Ugyanakkor az általános biológia mint tantárgy meghaladja önnön tartalmi körét: több, ma már jól körülhatárolt tudományág ismereteit is tartalmazza, mint például az *ökológia*, *örökléstan*, *biológiai rendszerek elmélete*. E tantárgy tanításakor nehézségekbe ütközünk a kevés heti 1 óra és az ismeretanyagban az előző osztályokétól eltérő metodológiai alapon történő tárgyalása miatt. A biológiai rendszerek és a kibernetika elvei alapján ismertetett jelenségeket nehezen értik meg a tanulók, minthogy az élővilág rendszerekbe szerveződésének kérdése olyan, lényegében új információt jelent számukra, amelyhez nincs meg a szükséges ismeretrendszerük és a megfelelő „biológiai“ gondolkodásuk. Hiányzik az összhang

az osztályok különböző tantárgyai között, nincs köztük kellő korreláció, hiányzik az egységes metodológiai szempont a programok összeállításában, nem ritka a fölösleges ismétlés sem.

Ismeretes, hogy tanügyünket állandóan fejlesztjük, korszerűsítjük. A távlatok ismeretében elmondhatjuk, hogy a jelenlegi biológiai programokat csak átmenetieknek tekinthetjük; ez az átmenet lehetővé teszi a kérdés megoldásához szükséges feltételek előkészítését, megfelelő program kikísérletezését, új tankönyvek szerkesztését, a tantestület mind informatív, mind metodikai továbbképzését, végül pedig bizonyos anyagi feltételek (laboratóriumok, didaktikai eszközök) előteremtését.

Hazai kísérletek

Oktatásunk tökéletesítési és korszerűsítési programjának része az a kutatási tevékenység is, amelyet a Pedagógiai Tudományok Intézetének munkacsoportja folytat egy egységes biológiai tantárgy tervének kidolgozására. Abban a tantervben, amelyet a középiskolák részére állítottak össze — immár öt éve —, messzemenően érvényesítették a korszerű biológia integráló szemléletmódját. A programterv szerint a növénytani és állattani ismereteket párhuzamosan tanítják a biológiai rendszerek és szerveződési szintek elvének alapján. Ez a program jobban megközelíti az egységes tantárgy tervének követelményeit. Kipróbálása az 1966—1967-es iskolai évben kezdődött előbb egy fővárosi és egy vidéki középiskolában, majd az 1969—1970-es tanévtől a kísérletet kiterjesztették több vidéki iskolára is. Az akcióhoz tankönyvet, módszertani útmutatót készítettek, s a kísérlet során a tartalmi vonatkozásokon kívül módszertani szempontokat is figyelembe vesznek.

Az egységes biológiai tantárgy tervének első változatát 1966 márciusában a *Revista de pedagogie* közölte. Ezt követően a különböző értekezleteken és a sajtóban az ismertetett tervvázlatról sokan elmarasztalóan nyilatkoztak. Az ellenérvek azonban inkább az újtól való idegenkedést, a probléma felületes ismeretét és főleg a rutinban gyökerező szemléletet tükrözték. Nem állítjuk, hogy a közölt s a későbbiekben módosított és javított egységes biológiai tantárgy-terv tökéletes (ilyen igényük a szerzőknek sem volt!), de kétségtelen, hogy a terv a biológiai tudományok fejlődésének sajátosságaiban, szellemében gyökerező, a korszerű követelmények ismeretében elkészített munka.

A kísérlet még nem fejeződött be, eddigi eredményeiről csak országos tanácskozáson* számoltak be. Az előadók, a kísérlet-vezetők az eddigi eredményeket biztatónak találják. Mindentől függetlenül már most megállapíthatjuk: az akció egyik legpozitívabb vonása, hogy nem ötletszerűen igyekszünk biológiai oktatásunkat tökéletesíteni, hanem a tudományos követelményeknek megfelelően előkészített és megszervezett kísérlet alapján.

Ismételten hangsúlyozzuk, hogy bármilyen eredményes korszerűsítési tevékenység, éppen a probléma bonyolultsága miatt, kizárja az ötletszerű kapkodást vagy valamely máshol, más körülmények között alkalmazott megoldás mechanikus másolását. Csak a modern szemléletet tükröző, de saját országunk gazdasági, politikai és kulturális valóságában gyökerező akció lehet reális értékű.

Mezei Zoltán

* Ion C. Voiculescu — Cezara Popovici: A biológia új szellemű középiskolai oktatására vonatkozó kísérletek eredményei. A Bukarestben, 1970. október 31 — november 1-én, „A nevelő szerepe és helye nevelésügyünk korszerűsítésében” címmel tartott országos tanácskozáson elhangzott előadás.

Dosztojevszkij pöre

Alapvető viszonylataikban az emberek azokat a funkciókat testesítik meg, amelyeket egymás életében betöltenek. De van valami ezen felül is, valami megnevezhetetlen és nélkülözhetetlen, az emberi minőséget lényegében meghatározó többlet. Rengeteget tudunk róla, mégsem eleget.

Dosztojevszkij egyike a legnagyobbaknak, akik ezt a valamit az olvasó emberiségben tudatosították. Hálásak vagyunk és zavartak, védekezünk ellene és csodáljuk, mert arra kényszerít, hogy funkció-magunkat felülmúljunk — és ez nehéz. Dosztojevszkij úgy segít cipelni az emberiség terheit, hogy ő maga is teher, levethetetlen. Teher, mint a felelősség, a lelkiismeret, a vívódás. Jó és rossz, bűn és bűnhődés egyetlen író művében sem jelentkezik olyan gyötrelmes élességgel, mint éppen a „megalázottak és megszorítottak“ írójának könyveiben. És éppen ezek a kategóriák vonakodnak elfoglalni megnyugtató helyüket a tételes etikában, amióta a Dosztojevszkij-jelenség létezik. A kérdések, amelyek naggyá tették az orosz irodalmat — miért élünk? hogyan élünk? —, Dosztojevszkij megfogalmazásában hangzanak a legproblematiszabban. Olykor túlfűtötten és valószínűtlenül. Hogy Dosztojevszkij nyugtalanító világában mennyi a kivetített tudat és mennyi a felfogott valóság részaránya — arról többkevesebb pontossággal számot adtak életművének kutatói.

A Feljegyzések a holtak házából írója maga is leszállt az infernóba, nem volt kívülálló riportere a pokoli mélységeknek. Nem hűvös józansággal keresett holmi elvont igazságot, hanem háborgó lélekkel azt, miért van annyi igazságtalanság a földön, hogyan mocskolódik be a nagyszerű, tiszta emberi matéria, s hogyan tisztul magasztossá a megtaposott emberség. Nem attól minősült veszélyesnek a képmutató társadalom számára, ineszétikusnak a kellemkedő széplelkek szemében, hogy rémregények témáiból — s nemegyszer azok eszközeivel — formált magasrendű irodalmat. Dosztojevszkijt olvasva sosem lehetett, ma sem lehet mások — idő, hely, társadalmi helyzet tekintetében távoli emberek — bűnét, nyomorát, betegségét, kiszolgáltatottságát, gonosz indulatait vagy szenteket megszégyenítő jóságát pusztán mint irodalmat vagy mint dokumentumot regisztrálni. Hatása olyan elementáris erővel robbant minden leüledett, megszilárdult — vagyis megnyugtató — tudást az emberről, hogy sem a részvét, sem a tárgyilagosság nem véd — mi ellen? Dosztojevszkij művészléte a védekezés reflexét váltja ki, éppen úgy, ahogy kezünket a szemünk elé kapjuk, ha hirtelen erős fény ér. Hanem a Dosztojevszkij-életműből kisugárzó fénycsóva belénk hatol, annyira meggyötör, hogy többé sose leszünk képesek elhinni, mások gyötrelme nem tartozik ránk. Körülbelül ez a lényünket a legrejtettebb mélységekig felkavaró hatás és tudatunk-szervezetünk védekező válasza adja meg Dosztojevszkij pörének az időtlenségét. Pedig ez a pör időben — történelmi időben — is felmérhető. Pontosabban: csakis a történelem ritmusával

tagolt idő mérheti mindazt, amit a 150 éve született Dosztojevszkij életműve kisugároz.

Amikor a költő Nyekraszov, a Pétervári Gyűjtemény szerkesztője 1846 decemberének egyik éjszakáján a Szegény emberek kéziratának végére ért, pontosan úgy viselkedett, ahogyan azóta is viselkedik Dosztojevszkij minden olvasója — úgy, mint akit katartikus hatás ért. Éjnek idején sietett a szerző lakására, hogy bámulatáról biztosítsa, s közölje vele, hogy folyóirata következő számában megjelenik a lélekbe markoló elbeszélés. Fjodor Mihajloviics ekkor huszonöt éves volt. Az utópista szocialistákat olvasta, és úgy érzett, úgy gondolkozott, mint nemzedékének legjobbjai, azok, akik két évvel később élére állnak az európai forradalmaknak. De az orosz társadalom még nem ért meg a polgári forradalomra. Azokra, akik siettetni akarták a történelem menetét, lesújtott az önkényuralom. Dosztojevszkij közöttük volt. Halálra ítélték, mert felolvastott egy levelet a barátainak. Belinszkij írta Gogolnak: nem akármi-lyen barátok hallgatták, hanem a Petrasevszkij-kör tagjai. Következett a Szemjonov téri szadista komédia: felsorakozott a kivégző osztag, s ekkor megjelent, gyalázatos deus ex machinaként, a cár küldöttje, s hozta a kegyelmet, mely így hangzott: száműzetés.

Az a Dosztojevszkij, aki tíz év múltán visszatért Szibériából, már nem volt azonos a Szemjonov téri elítélttel. Többé nem a lázadást hirdette, hanem az alázatot. Lemondott a forradalomról. De lemondhat-e a forradalom róla? A mai forradalmár kevésbé, mint az egykori, kivált, ha szem előtt tartja Lenin méltányosságát Tolsztoj, Marxék méltányosságát Balzac iránt. Dosztojevszkij „megtérésének“ évtizedei egybeesnek a nagy kételyek, a nagy csüggedések korával Európában. Flaubert a Madame Bovaryn dolgozik, Madách Az ember tragédiáján, Ibsen megírja a Peer Gyntöt, Eminescu a Császár és proletárt. „A magányossá vált egyének ez az elszakadása a nép életétől döntően fontos témája a világirodalomnak a XIX. század második felében“ — írja Lukács György Dosztojevszkijről szóló tanulmányában, kiemelve az életmű plebejus jellegét, valamint azt az érdemét, hogy „a régi Oroszország felbomlásának és újjászületésének folyamatát elsősorban a nagyvárosi nyomor környezetében... vizsgálja“. Ebben a környezetben az egyén maga teremt magának erkölcsöt: vagy elzüllik, vagy eltíporjék. Nincs mód a személyiség harmónikus kibontakozására, a képességek, az energiák eltorzulnak vagy tehetetlenül hullnak a semmibe. Raszkolnyikov nem a pénzért gyilkol, a XIX. század második felének Rastignacja ő, amint Lukács György jellemzi, meg akarja mutatni önmagának, hogy mire képes; a fiatal Dolgorukij, A kamasz példaképe Rotschild, a milliomos, Miskin herceg viszont, akárcsak Nasztaszja Filipovna, megveti a pénzt: az előbbi segíteni akar az embereken, hogy értelmet adjon az életének, az utóbbi bosszút áll rajtuk s önmagán, meggyalázott életéért.

A példák tovább sorolhatók. Mintha csak azért kérdezné minden hősével Dosztojevszkij, hogy mivégre élünk, hogyan kell élnünk, hogy bebizonyítsa: nincs válasz ezekre a kérdésekre. „Dosztojevszkij megrágalmazza a hőseit“ — kiált fel fájdalmasan az a Gorkij, aki nem írta volna meg sem az Éjjeli menedékhelyet, sem Az árulót, ha nem kapcsolhatja őket e megrágalmazott hősök sorához. Való igaz, hogy a számonkérésre

maga Dosztojevskij hatalmaz fel; még Miskin herceg meg Aljosa Karamazov sem képesek hatékonyan érvényesíteni az emberszeretetet. Mi a titka annak, hogy ezek a „megrágalmazott hősök“ monumentális kudarcaikkal mégis az emberi integritás megőrzésének ügyét szolgálják, máig ható érvényességgel? Hogy szertelen jellemük valamilyen alapvető igazságot árul el az emberi lényegről? Nietzsche kénytelen volt elismerni, hogy Stendhalon kívül egyedül Dosztojevskijtől tanult pszichológiát. Malraux egyik regényében olvashatjuk egy század eleji értelmiségi vallomását arról, hogy melyik az a három könyv, amely „megvédi az embert a börtön atmoszférájától“: „Robinson. Don Quijote. A félkegyelmű. Igen, ez a három könyv, vagyis ugyanaz a könyv... Mindhárom olyan emberről szól, aki kezdetben el van választva az emberektől. Mondjuk ki nyíltan: ártatlanságuk az, ami elválasztja őket... És mi ennek a három könyvnek a tartalma? A három remete mindegyikének meghasonlása az étellel és küzdelme a magány és az egyedüllét ellen, hogy újra megtalálja az embereket.“

Dosztojevskij pörének tulajdonképpeni vádlottja — ebben bírálói egyetértenek azokkal az írókkal, akik adósainak érzik magukat, Gorkijtől Thomas Mannig, Kafkától Camus-ig — minden olyan erő, amely az embert elválasztja az embertől, s magányában kiszolgáltatja őt a társadalmi manipulációnak csakúgy, mint a lélek elferdüléseinek. Téves és felesleges Dosztojevskij regényeinek a lélektani hitelességét szembeállítani az autentikus társadalomábrázolással: az olyan magasrendű művészetben, mint az övé, a kettő merev szétválasztása lehetetlen. Dosztojevskij a szó legnemesebb értelmében didaktikus író, bevallott szándéka leckét, erkölcsi leckét szolgáltatni népének s az egész emberiségnek. Nem ismer egyetlen célt sem, amely felmentené az egyént egyéni etikájának felelőssége alól. A számtalan kínálkozó példa közül hadd idézzek egyetlenegy, Goljadkin úrét A hasonmás című elbeszélésből.

Goljadkin, a csinovnyik, olyan társadalmi pozíciót akar magának kivívni, hogy tisztelet övezzé, senki se merje többé megalázni. Nem varrat magának köpönyeget, mint Akakij Akakijevics, elődje és ellentétpárja a cári kishivatalnokai sorsban. El is éri, amire törekedett, azt, amit szorgalommal és becsülettel nem tudott elérni: azért, hogy tiszteljék, hogy előre köszönjenek neki azok, akiket addig ő süvegelt meg alázatosan, minden becstelenséget elkövet. Azt hiszi, hogy a gátlástalanság csak átmeneti állapot, addig tart, amíg olyan megbecsült emberré válik, aki megengedheti magának a makulátlan jellem fényűzését, s lemondhat a tisztátalan eszközökről. De az eszközök fölébe nőnek a célnak, elmosás, elfeledtetik azt. Goljadkin úr, a tisztességes ember megsemmisül, hogy megszülethessék Goljadkin úr, a „köztiszteletnek örvendő“ ember. A látszatokat, nem pedig az emberi minőséget tisztelő társadalom hallgatólagos egyetértésével támogatja őt gyalázatos metamorfózisában, hiszen csak úgy maradhat fenn, ha kitermeli azt a konformista típust, amely előbb eltűri, aztán maga is cselekszi az igazságtalanságot. A kettő közt csekély a távolság, mert a tisztességtelen emberek eredetileg mind tisztességesek voltak. De bűnbe estek, s bűnük neve: siker.

Goljadkin — a hasonmás és az eredeti — koronatanú Dosztojevskij perében. Valamelyiküket el kell ítélni, hogy a világ rendje helyreálljon.

Filesz. Júlia

Xántus János hagyatéka

A Xántus név inkább csak a székely királybíró ősök és a kortárs tudományos szakíró jóvoltából közzismert Romániában. Az utazó és kutató Xántus János érdemeit nálunk — tudomásom szerint — csak Valentin Tebeica romániai utazókról és felfedezőkről szóló könyvének néhány mondata, valamint a *Scinteidban* (1965, 6706) írott cikke értékeli.

Az 1825. október 25-től 1894. december 13-ig terjedő keret önmagában is izgalmas időszak egy életrajzhoz. Sándor István tudománytörténeti vállalkozását — Xántus János életművének kritikai áttekintését* — azonban nem a történelmi kor, inkább a térbeli határok és a szellemi megvalósítások teszik izgalmassá és tanulságossá.

* Sándor István: *Xántus János. Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1970.*

Mosmüller: Xántus János 1849 nyarán, Königrätzben

téka

Kardos G. György

Avraham Bogatir hét napja

Egy öreg zsidó paraszt hét napjába sűrítve bontakozik ki az 1947-es év Palesztinájának rendezetlen — az angol elnyomástól és belső ellentmondásoktól terhes — társadalmi élete. Az egyszerű Avraham — múltjának tanulságaként — tárgyilagosan méri fel sorsát, helyzetét, és igyekszik úgy irányítani öreg napjait, hogy életét tartalmasnak láthassa. Mellette, részben ellenpólusként, mint a regény másik kulcsfigurája jelenik meg Daniel, a 17 éves terrorista. Avraham eleinte csupán emberi segítőkészségből, az események alakulásával azonban már tudatosan rejti el a jószándékú, de forrófejű, meggondolatlan Danielt. A mű egészében Izrael állam megalakulásának korrajzát adja, de sejteti a bekövetkező közel-keleti eseményeket is. (Kriterion, 1971.)

Cîmpian Alexandru

Közlekedés

Korprobléma; mindenkit érdekel, akár a kormánykerék mellett ül, akár gyalogosan jár. Összefoglalja — 350 lapon — mindazt, amit a személygépkocsiról, elsősorban a nyújtásról tudni kell, ismerteti a legfontosabb közlekedési szabályokat, törvényeket, közúti jelzéseket, gépkocsi-típusokat s nem utolsósorban azokat a vizsgakérdéseket (és helyes válaszokat), amelyekre a leendő járművezetőknek a vizsgán felelni kell. Alig egy fél év leforgása alatt a Csík-szerződésben megjelenő napilap szerkesztőségének a második házagptóló kötete került az érdeklődők asztalára. Dicséretre méltó, követni való vállalkozás. (Megyei Milíciafelügyelőség — Hargita, 1971.)

téka

Béla Kelemen

Dictionar de buzunar maghiar—román

Az 1964-ben először megjelent Magyar—román zsebszótár 2. kiadása a kétnyelvű előszó szerint számot vetett azzal a ténnyel, hogy „...hat év alatt a tudomány és technika fejlődése, valamint a közigazgatásban, gazdaságsszervezésben és más területeken bekövetkezett változások révén mindkét nyelv szókészlete új szavakkal meg új jelentésekkel gazdagodott”. Valóban, belelapozva a népszerű kis kézikönyvbe, ott találjuk már akár az atomfegyvermentes és atommagfizika, akár a holdkomp és holdrakéta szavakat... A szótár nélkülözhetetlen, ha pontosan akarunk tájékozódni a két nyelv kifejezőgazdagsága között a sajtóban, a modern irodalomban vagy a mindennapi beszélgetés területein. (Editura științifică, 1971.)

Fábrý Zoltán

Vigyázó szemmel

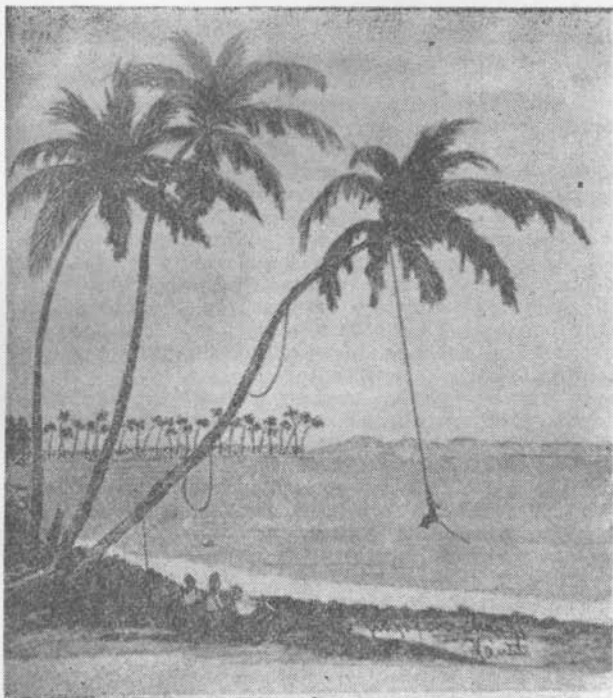
Posztumusz kötet, de még maga a szerző rendezte sajtó alá. A cseh és szlovák néppel való együttélés nemzetiségi élményanyaga gyűlt itt egybe, tanulságos szemelvényekben, melyek egy részét más Fábry-kötetektől (vagy éppenséggel a régi Korunkból) ismerjük, megmozdultak azonban fiókokban elheverő kéziratok is. Meglepetés a fiatal Fábry néhány, a húszas évek elejéről való kassai cikke, bennük a háborút és forradalmakat követő ellenforradalmi időszak minden keserősége. A kötetben nyomon követhetjük a „stósi remete” sajátos pályáját, mely következettségében a proletariátus feltörekvésének

Xántus János, mivel édesapja, Xántus Ignác Széchenyi Ferencnek, majd Széchenyi Istvánnak munkatársa, gazdasági és jogi ügyeinek intézője volt, ifjúkori éveit Somogyban, Kaposvárott és Pécsen töltötte. A pécsi akadémián bölcséletet és jogot tanult, s ezekben az években ismerkedett meg a népelettel. Élményei és tanulmányai hatására írta meg első dolgozatát a cigányságról, amelyet — mivel családja állandóan tartja a kapcsolatot a szülőfölddel, és a házbán rendszeresen olvassák a kolozsvári *Hon és Külföld* című folyóiratot — 1847-ben ehhez a laphoz küld be. Kolozsváron kezdődik írói és tudományos pályája.

Huszonhárom éves, amikor kitör a forradalom. 1848. május 25-én bevonul nemzetőrnek, szeptemberben tüzerként harcolja végig a pákozdi csatát, 1849-ben Komárom felderítése közben az osztrákok elfogják. Szabadulás, szökés, németországi út, szervezkedés, majd újabb hazatérés és ismét fogság következik. A prágai börtönbe kerül, de innen szintén sikerül megszöknie. Londonba menekül, itt részese az emigránsok reményeinek és reménytelenségeinek. Kapcsolatba kerül az európai demokratikus és szabadságmozgalmak képviselőivel, sőt egyes források szerint Marx Károllyal is. 1852-ben régi szándékát valóra váltva útnak indul Amerikába: New York, Washington, majd Saint-Louis az út állomásai. A szerveződé és ököljogra alapozó világban nehezen találja meg a helyét a romantikus, hűmán műveltségű Xántus János.

Xántus János festménye

Xántus János festménye

1853-ban New Orleansba érkezik, Amerika ismeretlen vidékeinek felfedezéséről ábrándozva. Részt vesz néhány gyűjtőúton, de bizonytalan anyagi helyzete és forradalmi múltja miatt nem sikerül tartósan beilleszkednie az expedíciós vállalkozásokba. A déli államok egykori magyar telepein, a mai Davis City helyén alapított Új-Budán és Új-Aradon sincs több szerencséje. Sikertelen farmer-vállalkozás után reménytelen helyzetben, végső menedékként beáll az amerikai hadseregbe. A „vadnyugatot” felderítő expedíciós hadtestben kerül kapcsolatba azzal a két emberrel, akiknek barátsága és segítsége döntő volt életében. Az expedíciós csoport orvosa, dr. Alexander Hammond nemcsak egészségügyi, hanem tudományos megbízott is, feladata az ismeretlen területek természettudományos feltárása. Hammond felfigyel Xántusra, munkatársává fogadja, és kapcsolatba hozza Spencer Fullerton Birddel, Amerika egyik legrangosabb tudományos intézetének, a Smithsonian Institute-nak a professzorával, aki egyben a hadsereg felügyelő tábornokának a veje. Ez a kapcsolat Amerika jelentős tudományos és hadügyi szerveinek erkölcsi és anyagi támogatását biztosította Xántus becsvágya és gyűjtőszentvédélye számára.

Terepmunkája nyomán korszerűen preparált állatok, növények és ásványok tömege indul az Unió tudományos intézetei felé. Már az első küldemények megérkezése után elismeréssel szól róla a Smithsonian Institute évi jelentése. 1856-ban örökös tag-

tékat

és új társadalmat teremtő győzelmének tvén fut végig, sohasem nélkülözve a katartikus őszinteséget. Az 1970. április havában kelt Utószó a hűség-ről ötven esztendő irásanyagát fogja össze s magyarázza meg az együttéléstől fakadó humánnum mint közösségi magatartás apoteózisával: „Az emberség elkötelezettjei és közvetítői vagyunk”. (Madách Könyvkiadó, 1971.)

Gárdos Miklós

Nemzetvesztők

A szövetséges hatalmak moszkvai elhatározása értelmében a második világháború befejezése után a háborús bűnösöket felelősségre vonták tetteikért. 1968 végéig Magyarországon 20 941 személyt ítéltek el háborús és népellenes bűncselekmények miatt. A magyar háborús főbűnösök (Szálasi Ferenc, Bárdossy László, Imrédy Béla, Sztójay Döme, Beregffy Károly, Jaross Andor, Rajniss Ferenc, Koltovics Mihály) mármár feledésbe merülő sötét alakjait idézi fel ez a könyv. (Táncsics, 1971.)

Nikosz Kazantzakis

Zorbász, a görög

A nagy filmsiker után bizonytalankodva vesszük kezünkbe a könyvet: vajon nem lesz-e csalóddás, mint ahogy már nagyon sok esetben előfordult?... De szerencsére Kakoyannis, a rendező valóban szeniális partnernek bizonyult: a regény alakjai állandóan Anthony Quinn és Lili Kedrova alakításait juttatják eszünkbe. Zorba a regényben is ugyanaz a legyőzhetetlen, küzdő ember, akire pontosan illenek Hemingway szavai: „Az ember nem arra született,

téka

hogy legyőzzék — az embert el lehet pusztítani, de legyőzni nem lehet soha!“ Remek művel gazdagodott a Horizont-sorozat. Amit fájlatunk: korábban kellett volna eljutnia az olvasókhöz, hogy már ne csak a filmélmény letisztult emlékével tudjuk összehasonlítani, bár úgy tűnik, ebben nem is annyira a sorozat szerkesztői a ludasok, inkább a magyar fordítók, akik maguk is csak a film nyomán figyeltek fel a regényre. (Kriterion, 1971.)

Henry Fielding

Tom Jones

Az angol felvilágosodás trójának már igazi értelemben vett regénye a társadalmi viszonyok hatása alatt fejlődő emberrel kíván foglalkozni. „Az emberi természetet a maga egyszerű voltában mutatjuk be“ — mondja az tró, s ilyen jellegű „közbeszólásai“ minduntalan felbukkannak a regény lapjain. Elméleti nézeteinek alkalmazása világosan felismerhető a mű szerkezetében. Fielding főhőse, a talált gyermek, akit bizonytalan származása, előkelő nevelése változatos környezetbe, szélsőséges helyzetekbe sodor, hajlamos a polgári civilizáció befogadására. A regény, mely most a Horizont-sorozatban jelent meg, művészi értékein túl jelentős kordokumentum, hiszen a főhős végighordozásával az alvilágtól az előkelőségig a társadalmi események is belejátszanak a cselekménybe. (Kriterion, 1971.)

Victor Hugo

A nevető ember

A Horizont-sorozatban most a romantika atyjának 1869-ben, a száműzetésben írt, méltán világsikerű regénye jelent

jává választja a Philadelphiai Természettudományos Akadémia. Barátai, hogy munkájához alkalmasabb keretet teremtsenek, egészségügyi beosztottként Kaliforniába, Fort Tejonba küldik, ahol lényegében egy erőd katonaoorvosi teendőit végezte. Itt feletteseknek értetlensége teszi nehezé számára a gyűjtést. Kilép a hadseregből, és az amerikai tengerkutató hálózat egyik állomásának megszervezője és megfigyelője lesz, egy akkoriban teljesen elhagyatott ponton, a Szent Lukács-fokon. Neve ekkorra már Amerika-szerte ismert a természettudományos gyűjtők és kutatók között, hiszen szakfolyóiratokban néhány angol nyelvű tudományos közleménye is megjelent. Gyűjtéseiről lelkes hangon szólnak a megbízó intézet évi jelentései. A Fort Tejon-i gyűjtést például ekképpen értékelik: „Aligha akad párja földrészünkön, ha megfontoljuk, hogy 16 hónapnyi munka árán egyetlen személy hozta létre, aki még hozzá majdnem állandóan el is volt foglalva hivatali kötelességeivel, és ezenkívül különböző nehézségeket is le kellett küzdenie.“ (Ez a gyűjtés csaknem 2000 madarat, sok száz fészket és tojást, mintegy 200 emlőt, sok hullót, halat, rovar, növényt, csontvázat tartalmazott!)

Gyűjteményei, melyeket az akkori Amerika legnagyobb tudósai dolgoztak fel, 190 (!) új fajjal gazdagították a rendszertant. Csak a nagyobb tételekre tekintve 81 új rovar-, 67 hal-, 57 csiga-, 9 emlős-, 27 madár-, 56 rák- és 28 új növényfaj szerepelt a Xántus gyűjtötte amerikai anyagban.

Természettudományos gyűjtései közben is szüntelenül foglalkozik a népelettel, az indiánok szokásaival és hagyományaival. A róluk írott feljegyzések közül nem egy pótolhatatlan forrásanyaggá vált a vizsgált törzsek kipusztulása miatt. Több ekkor írott levele és beszámolója azonban csupán irodalmi élményeinek szépírói feldolgozása, képzelt utazások leírása, melyekben furcsán keveredik a fantázia és a valóság, a sorok között a természettudós mellett szüntelenül felbukkan az újságíró és a kalandor is. Amerikai életrajzírója nem is mulasztja el ezt szemére vetni.

A szecessziós háború alatt Xántus tengerkutatói megbízása megszűnik, 1862-ben — viharos időkben — nevezik ki az Egyesült Államok mexikói konzuljának. 1864-ben, 39 éves korában újabb nyugat-európai út után tér először haza. Útja szakadatlan ünneplés. A nyarat Erdélyben fejezte be, ahová Kubinyi Ágoston, Fridvaldszky János, Szász Károly és mások társaságában érkezett. Az egykori tudósítás szerint például Tordán „a szállásadó bizottmány... sehogy sem tud instrukciója szerint cselekedni, mert a vendégszerető polgárság egyik a másik kezéből kapja ki az érkezőket“. Ellátogat Csik-tapolcára is, a családi kúriába, feleleveníteni a rokonsági kapcsolatokat. Marosvásárhelyen részt vesz a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók nagygyűlésén, s előadásában egy természettudományos szak-könyvtár felállítását szorgalmazza.

Az elkövetkező években minden erejét a budapesti Állatkert megszervezésének szenteli, de nyugtalan természetű és sikertelen házassági kísérlete miatt nincs maradása a magyar fővárosban. Otthagytja

az Állatkert igazgatói állását, és újabb expedícióra vállalkozik. 1868 októberében a bécsi Tudományos Akadémia szervezte kelet-ázsiai expedíció tagjaként, de önálló gyűjtő-feladatokkal kel útra; ostoba véletlen folytán az expedíció osztrák vezetője éppen Karl Scherzer, akivel Xántusnak már a londoni emigráció idején, de később New Orleansban is nagy kellemetlenségei voltak. Igyekszik elkerülni az összeütközést, külön úton halad, közben rendszeresen gyűjt Indiában és Ceylonban. A maláj szigetvilágban nemcsak mint természettudós és néprajzos kutató, de a maláj nyelvvel, hitvilággal is megismerkedik (Sándor István Xántus maláj nyelvű Pétőfi-fordításából is közöl szemelvényt). Hatalmas anyagot gyűjt Sziámban, Kínában és Japánban; neki tulajdonítják a japán partvidék egyik első térképét.

Vágyainak megvalósítása, fehér ember számára ismeretlen területek feltárása csak azután vált lehetővé, miután a sorozatos ellentétek miatt megváltak az expedíciótól, és Borneóban, a fejedelmek földjén, a dajakok között gyűjt és térképez önállóan.

Ceyloni, indokínai és malájféldi élményei, az orángután- és rinocérosz- vadászat, a dajak hétköznapok egzotikuma különleges élmény-korszak életében. Nem véletlen talán, hogy ebben az időben keletkeztek a Sándor István kötetében szereplő Xántus-rajzok legszebbjei, a tudományos igényű, de különleges látásmódját és színvilágát tekintve művészi értékű vázlatok.

Xántus kelet-ázsiai gyűjtésének csak egy töredéke érkezett meg Európába, a többi hajótörések, postai bonyodalmak során elkallódott. De ez a töredék is mintegy 65 ezer növénytani és több mint 96 ezer állattani tárgyat tartalmazott. A gyűjtés fő részét ez esetben már a csaknem 260 ezer néprajzi tárgy jelenti. Jókai Mór az elsőkközött tekinti meg Xántus gyűjtéseit, és elragadtatva ír a látottakról: „Múlhatatlanul szükséges, hogy azok egy külön etnográfiai osztályban egyesítettessenek és azoknak a rendezése és az osztály fejlesztése külön osztályörre bízassék.”

1870-ben nyílik meg az a kiállítás, mely rádöbbenti az illetékeseket és a nagyközönséget arra a lehetetlen helyzetre, hogy van egy gazdag kelet-ázsiai gyűjtemény, de ismeretlen a monarchia népeinek néprajzi anyaga. E hiány pótlására az 1872-es bécsi világkiállítás előkészületeinek jegyében indul meg a közép-európai gyűjtés, melynek keretében Xántus elsősorban Erdélyben és a Partiumban gyűjt. A gyűjtés az eredeti elképzelés értelmében a bécsi világkiállításon kerül először a közönség elé. Sándor István felhívja a figyelmet arra, hogy a kiállítás első termében az erdélyi románok, a szászok és a hétfalusi csángók tárgyai kaptak helyet; a teremből elragadtatva számol be a korabeli sajtó. A második terembe is erdélyi anyag került, kiegészítve a szomszédos tájak, a máramarosi és Arad megyei románok tárgyaival. Később újabb erdélyi tárgyak, torockói és kalotaszegi himzések, román katrincák és szász népviseleti anyag is került kiállításra. Tudomásunk szerint ez az egy évszázaddal ezelőtti gyűjtés és kiállítás az első jelentős tudományos feltárása és európai bemutatása a hazai népművészetnek.

meg, melyben tulajdonképpen a XVIII. századi angol erkölcsök és intézmények élethű leírását adja, erős társadalomkritikai, néhol forradalmi hangsúllyal. A furcsaságok sokszor már az abszurd határait súrolják, egyébként a groteszk az uralkodó; az alakok a romantika ellentétvegyítő technikájával megformáltak: Josiane hercegnő bűvölő szépsége aljas lelket takar, ő az arisztokrácia jellemző képviselője, a főhős pedig gyerekkorában eltorzított szörny, ő a „nevető ember“, Anglia párja, aki szikrázó beszédekben leplezi le az igazságtalanságot, a visszaéléseket. (Kriterion, 1971.)

Borsos Miklós

Visszanéztem félutamból

„Csomafalva és Hóstát ivadéka” nemcsak szobraival és festményeivel-grafikáival rögzíti és örökíti, hanem — azon túl, hogy aranyműves és éremkészítő is (gondoljunk Eminescu-érmére) — íme, az írás mestereként mutatkozik be! A nagyszabedű gyermekkor rácsodálkozásai, küzdelem Győrött a pályakezdésért, letörés a főiskolai felvételin, firenzei eszmélkedés, csavargás Európában, s végül a teljes kibontakozás a tihanyi műteremben, művek és kölcsönhatások eredetének és hátterének vallomása — olyan színjáték ez, mely az új magyar művészetnek tájban, történelemben és emberségben való fogantatására ébreszt. Nemcsak Egry, Barcsay, Dési Huber közvetlen közelébe férközünk, jut irodalomtörténeti élményből is: remek például a Kassák-jelentés. A reprodukciók közt Bartók és Szabó Lőrinc fejszobra, vagy a Godot-ra várva és a Luna absztrakciója művészi végleteket jelöl. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971.)

téka

Michel Butor

La modification

Michel Butor regényének cselekményét pszichológiai fonálra fűzi. Főhőse a vonatfülkében két távollevő asszony (barátnője és felesége), ugyanakkor két város között is őrlődik. Utitársai, akárcsak a Moby Dicket üldöző hajó legénysége Melville-nél, az embertípusok „összességét” alkotják: fiatal nászutasok, pap, tanár, kereskedelmi utazó, olasz kispolgárok... Ők a „belső átalakulás” környezete. Az író magát az olvasót akarja arra az útra vezetni, amelyet párizsi kispolgár-hőse megtett: egynapi utazás alatt gondolatai új irányt keresnek és kapnak, s ez ugyanígy megtörténhet az olvasóval is a regény elolvasása után, bármikor. (Editions de Minuit, Paris, 1970.)

Beaumarchais

Figaro házassága

Amikor Figaro először jelent meg a színpadon, a forradalom eszméi már kezdték sűríteni a levegőt Franciaországban. A hűbéri hatalomnak számárjűlet mutató, mókás figura — lakáj, de emberi magatartása fölötte áll a szolgállelkűségnek, bátran gúnyolja grófi gazdját, az egész nemességét. Beaumarchais korának közönsége — köztük arisztokrata, semmittevő gazdag, felfelé könyöklő polgár — nevetett a szerző művén, s későn döbrent rá, hogy önmagát neveti ki. Noha Beaumarchais Figaro-figurája csak fricskázza az elődsdi társadalmi rendet, a bőven osztogatott fricskák mégis kifejezték a fennállott hatalom elleni tiltakozást, az együttérzést a néppel; ezért maradt hosszú életűnek színpadon is, a könyv lapjain is. (Kriterion, 1971.)

A nagy erőfeszítések árán létrehozott értékes gyűjtemény sorsát majdnem megpecsételi a hetvenes években a nyomasztó gazdasági válság. Bár a megalakuló néprajzi múzeum első igazgatója — a megszervezés érdemének elismeréseként — ugyancsak Xántus János, anyagi lehetőségek híján sokáig nem képes a gyűjtemény számára értékéhez méltó keretet teremteni.

A sok érdektelenség és mellőzés között még egyszer fellángol az öregedő Xántus munkakedve, amikor a bécsi néprajzi múzeum megszervezéséhez kéri segítségét, s felettesei anyagi támogatást is adnak.

Hajszolt életritmusa, szeszélyessége és a részletekbe való elmélyülés hiánya miatt mindig a kezdeményezés, a feltárás és a gyűjtés feladatát vállalta, a feldolgozás és a kiteljesítés munkáját, a babérok learatását rendszerint másoknak engedte át. Szerencsétlen magánélete, a hosszú évtizedek viszontagságai nem múltak el felette nyomtalanul. Elete végére elméje elborult, de még ebben a szomorú korszakában is jellemző volt rögeszméje: „arannyá változtatni a dolgokat”.

Sándor István könyve alapos forrásfeltáró munka nyomán hozza emberközelbe a diák, a forradalmár, az emigráns, a kutató, az író és a szervező Xántus Jánost. A szerző maga is kettős célt követ. Egyrészt a széles érdeklődésre számot tartó regényes élettörténet fonalát követi, lebilincselő fejezetekben fűzi egymáshoz az eseményeket, másrészt tudományos alapaossággal mutatja be az olvasónak az érthetetlenül feledésbe ment, példamutató tudományos eredményeket. Ebben az összefüggésben különösen nagy értéke a kötetnek a lelkiismeretesen összeállított jegyzetanyag, valamint Xántus János tudományos, szépirói és riporterri közleményeinek 243 címet felölelő jegyzéke. Ugyancsak a függelékben kapott helyet — szinte sort sorra követő lelkiismeretességgel — az a több mint 800 irodalmi hivatkozás, mely Sándor István számára a kötetbe foglalt adatok és eredmények forrását jelentette. Ez a tudományos fegyverzet szilárd alapot jelent a továbblépéshez, hiszen — a kötet íróját idézve — Xántus szerteágazó életművének számbavétele sokoldalú munkát követel. Ez a kötet elsősorban a néprajztudomány szempontjából tekinti át Xántus pályáját.

A Xántus-hagyaték természettudományos értéklésének történetét követve kiderül, hogy a természettudós — „terebbiológus” — Xántus Jánosról jóformán csak külföldi értékelések ismeretesek. Reméljük, hogy a természetkutató Xántus János teljes — amerikai, délkelet-ázsiai és európai — munkájának alapos tudományos ismertetése sem várat sokáig magára.

Nem kétséges, hogy Sándor István jóval többet nyújt, mint pusztán vázlatos pályaképet a tudománytörténet egyik érdekes-izgalmas egyéniségéről; sikerült emberközelben bemutatnia Xántus Jánost, a sokoldalú tudóst és utazót, hozzáférhető és megbízható alapot teremtett a résztudományok további forrásfeltáró és értékelő kutatásai számára.

Ifj. Szabó T. Attila

Sik Endre

Vihar a levelet...

Eleve gyanús, ha a szerző magyarázkodással kezdi regényét. Még Fieldingnél is. Csakhogy — mint utólag kiderül — az ő esetében a gyanú alaptalan. Illetve a szerző meghirdette „program” igazolja önmagát a regény lapjain, mert valóban szerves a kapcsolat a bevezető és a mű további részei között. Az idea és a megvalósulás között nem marad szakadék, melyen a „tisztelt és nagyrabecsült olvasó” esetleg nem tud átjutni. S — horribile dictu! — a szerző valóban újít — s újításának funkciója van.

Mindezt nem azért mondtam el, mintha nem lenne ismeretes, akár az átlagos irodalmi műveltséggel rendelkezők számára is, — csupán ellenpéldára volt szükségem. Mert Szócs István bevezető magyarázkodása* — másodsor, utószóként is elolvasva — számomra nem több szabadkozásnál. A szerző már az első oldalon nyomatékosan figyelmeztet: „nem szabad abba a helyzetbe képzelnünk magunkat, mintha egy vallomás fültanúi vagy naplóféle, lelkiismeretkönnyítő emlékirat olvasói volnánk. [...] a regényhős mindezt senkinek sem »mondja«, és közlései nincsenek alárendelve az eseményekkel járó érzelmi állapotoknak vagy a hős fogalmazási készségének.” S később, még egyértelműbben: „Buttkai egyszerre bír saját regényhős-tudatával és a szerző tudatával. Nem tudathasadás ez, hanem az ellenkezője: tudategyesülés.” Magyarán: ezt a regényt is úgy kell olvasni, mint bármelyiket, hiszen az író előrebozsátja, hogy ami következik, az regény...

Miután ily sikeresen tisztáztuk a szóban forgó írás műfajára vonatkozó kételyeinket, ideje szemügyre vennünk az énregény főhősét, Buttkai Andrást, aki a cselekmény kezdetének időpontjában harmincöt éves, feleségétől immáron négy éve elvált, „átlagon felüli” intelligenciával rendelkező, kolozsvári illetőségű történelemtanár. Pedig ő nem nagyon siet, hogy észrevegyük. Teremtője ugyanis nem ruházta fel azal a képességgel, hogy kitűnjék társai közül. Eleve megfosztotta az „önérvényesítés képességétől”, de még a szándékától is; ezzel igen szorosan körülhatárolta cselekvéskörét: egyképpen gúzsbakötötte a regényhőst, aki a vegetatív (no meg férfiúi) szükségleteinek kielégítésére irányuló cselekvéseken kívül semmi más, konkrét eredményekben lemérhető nem tesz. Pedig lehetősége éppen lenne rá: könyvtárában és koponyájában óriási mennyiségű tudást halmozott fel, melynek elemeit néha egymáshoz is fűzi a maga kissé pszichopatologikus délibábos módján.

Buttkai magatartását valamiféle túlságosan is rigorózan értelmezett szerénység- és becsületesség-eszmény határozza meg; emiatt tartózkodik a cselekvéstől. Hiába vannak életrevaló ötletei — melyeket mások oly buzgón fel-, illetve ki is használnak —, s nem rest a felmerülő módozatok, lehetséges cselek-

Nagyszerű kordokumentum ez a memoár. A Próbaévek jolytatásaként megjelenő Vihar a levelet... a harmincas évek közegeből a háború végéig terjedő időszak eseményeit foglalja magába. Megkapó őszinteséggel és tárgyilagossággal tárja elénk a szerző a személyi kultusz és a háború éveiben általa és más kommunisták által átélt megpróbáltatásokat. A könyv hősei között szerepelnek a moszkvai magyar emigráció jól ismert alakjai: Lukács György, Gábor Andor, Illés Béla, Lányi Sarolta, Rudas László, Szántó Béla, Rákosi Mátyás. „A múlt viszontagságainak és a háború szörnyűségeinek fájó emléke szolgáljon intő példaként: tegyünk meg minden tőlünk telhető, hogy azok soha többé meg ne ismétlődhessenek” — szól az író üzenete. (Zrinyi, 1970.)

Mikszáth Kálmán

Különös házasság

Egyike a magyar irodalom legnépszerűbb, legolvasottabb regényeinek. Megírásának hátterében az 1890-es évek egyházpolitikai küzdelmei állanak. Egy évszázaddal korábban, a XVIII—XIX. század fordulóján játszódik a cselekmény, de a kedélyesen anekdotázó múltidézés nem oldja fel Buttler János történetének komor hangulatát. Romantika és realizmus sajátos ötvözete a mű. Alkotó módszeréről, a korszerű valóságábrázolásról így vall az író: „egy történetnek mindig igaznak kell lennie, ha jóra való író beszél. Csakhogy nem úgy, hogy megtörtént, hanem úgy, hogy megtörténhetett volna.” (Kriterion, 1971.)

* Szócs István: *Üvegfedő. Dacia Könyvkiadó. Kolozsvár, 1971.*

téka

Stendhal

A pármái kolostor

Majdnem száz éve — az író „felfedezése” óta — a világirodalom egyik legolvasottabb műve. S méltán, mert Stendhal mint ember és mint író kortársa volt a XIX. század első fele haladó törekvéseinek; nem elégszik meg a korában oly divatos keszkenőlobogató polgári „nyalánkságokkal”: a romantikára jellemző kalandokkal, meglepő fordulatokkal, cselszövésekkel fűszerezett cselekmény nála csak kellék, mely a legnemesebb módon ötvöződik a reális ábrázolásmóddal, s nem ritkán a mélyreható bírálattal. Ezért oly népszerű Sanseverina grófnő és Fabrizio története, mely most a Horizont-sorozatban jelent meg. (Kriterion, 1971.)

Juhász Ferenc

A halottak királya

Juhász Ferenc legújabb, több mint ötezer sorból álló lírai eposza a történelemből ihletődött: IV. Béla, a Muhi pusztai vereség után a dalmáciai tengerpartig fut a tatárok elől, itt várja meg az ügy jobbrafordulását, hogy visszatérhessen országába, s hozzákezdhessen az élet helyreállításához. A költő, azonosulva a „halottak királyá”-val, egy iszonyú vívódás belső történetét, Élet és Halál küzdelmét írja le, amelyben az üldözött király visszautasítja a növény- és állatvilág csábítását, Ember-Népe mellett tart ki, noha a menekülő csónakot egyelőre csak a halott vitézek veszik körül, a tenger mélyén. A közösségnek elkötelezett költő fájdalom-szép vallomása ez a könyv. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971.)

vések igen körültekintő és részletes végiggondolásra sem, mert a szerinte föltétlenül ügyeskedéssel, törtéssel párosuló kivitelezésre, megvalósításra nem vállalkozik; nem akar hasonlóvá válni szűkebb környezetéhez: kollégáiból s azok rokonaiból álló társaságához. Mélységesen lebecsüli őket kisszerűségükért, önzésükért, pedig egy szempontból mindenképpen többet érnek, mint ő: cselekednek, s cselekedeteik többnyire társadalmilag is hasznosnak bizonyulnak. Ezért Buttkai „sztoikus szemlélete”, önmagának sem bevallott irigykedése ezen a szinten értéktelennek minősül. Híres spekulatív logikája is akkor kicsiklik meg, mikor ezeket az embereket — a tények nagyon is felületes ismerete alapján — romlottabbnak hiszi, mint amilyenek. Így éppen potenciáljának egyetlen „termékeny” területén, gondolkodásában következik be a csőd, s ez jelenti bukását: még jelentéktelenebbé szürkül az oly lesajnált társaságban, melyből végül is elmenekül.

Etikailag tehát mindenképpen dicsérendő tette vállalkozott Szöcs István a szép ideákat hirdető, de tartalom nélküli, cselekvésre képtelen „erkölcsiség” létjogosulatlanságát — intellektualizált, árnyalt beállításban, nagy gondot fordítva a művészi kivitelre... Bár a konfliktus, a kétpólusú „regénytér” ellentétes előjelű figuráit a szerző nem helyezi megfelelő távolságra ahhoz, hogy tudatosítsa: a konfliktus és Buttkai bukása csak neveléséges látszat, csak üvegbura alatt lehet szembehelyezni egymással a szereplőket. S ez a megállapítás — több-kevesebb joggal — Szöcs eddigi szépprózai munkáira (*Kritikus holdtölte*, *Rovarcsapda*) is érvényes: a szerző tulajdonképpen egysíkú típusokat próbál lebontani és az összetevőket egymással szembehelyezni, s ezzel a túl spekulatív módszerrel az olvasók jelentős hányadát eleve megfosztja az élménytől...

Ezen a felfogásbeli tényezőn túl: a regény sokhelyütt nagyon is részletező, zsúfolt. „Az író köteles mindent szóba hozni, amit fontosnak tart, s köteles minden kínálkozó gondolatmenetet végiggondolni... — olvashatjuk a bevezetőben, s a szerző, sajnos, túlságosan is ragaszkodik ehhez az elvéhez. Lehet, hogy azon másik felfedezése miatt, miszerint „... az írás tett, főleg ha gondolatok is vannak benne.” Ez való igaz, csak hogy a gondolatok elvárják, hogy kordában tartassanak, és hogy lehetőleg ne egymás hegyére-hátára lökessenek, hanem szigorú logikával rendszerbe foglaltassanak. Hogy ne keveredjenek az esszéizáló részek a párbeszédekkel, s a könyv terjedelmének egytizedét ne egy amúgy is fölösleges „pszichomitológiai tanulmányvázlat” foglalja el. Módosítható, egységesebb felépítésben Szöcs István „gondolatai” inkább elérnék céljukat.

Végül is tehát az írónak ama gunyoros kérdésére, hogy „mit tartson szem előtt a mai regényíró?” — kicsit elkapatva a „vadászláztól” —, azt válaszolhatnók: a szerkesztést is!

Németi Rudolf

Társadalomtudományi kutatás a szocialista öntudat szolgálatában

A marxi—lenini közgazdaság-, jog- és történelemtudomány jeles művelői foglalkoztak a SCİNTEIA 8853., 8855. és 8859. számában azokkal az útmutatásokkal, melyeket Nicolae Ceaușescu elvtárs, a Román Kommunista Párt főtitkára július 9-i expozéjában az ideológia, a politika és a kulturális-nevelő tevékenység terén dolgozó pártaktív munkatanácskozásán előterjesztett.

N. N. Constantinescu szerint a szocializmus építésében elkötelezett marxista tudományos dolgozónak három alapvető és égető kérdésre kell válaszolnia: mit kutatunk, hogyan kutatunk és kinek az érdekében folytatunk tudományos kutatótevékenységet. A román szocialista nemzetgazdaság gyors és lendületes fejlődése, a termelőerők strukturális növekedése nap mint nap sok olyan konkrét közgazdasági és gazdaságpolitikai problémát vet fel, amelyet nem lehet sem a szűk szakmai empirizmus, sem pedig az elvont, élettelen spekulációk holtvágányára terelni. Világos és hatékony választ kell adnunk a fejlődés során felmerült s állandóan növekvő problémákra. Csak az *élő valóságból* kiinduló tudományos kutatás képes az elért elméleti eredmények tényleges társadalmi hasznosítására, a konkrét gazdasági gyakorlati való termékeny összekapcsolására.

Az egész termelést és nemzetgazdasági tevékenységet magasabb szintre emelő hatékony közgazdaságtudomány elképzelhetetlen a tudományos kutatás állandó tökéletesítése és korszerűsítése nélkül. Ennek lényege a termelés, a tudományos kutatás és a közgazdaságtudományi oktatás szerves egységbe fonása — írja Constantinescu. E hármas egység megvalósításának szükségszerűségét, rendkívüli fontosságát már többször kifejtette Nicolae Ceaușescu elvtárs; nem véletlen, hogy a Felsőoktatási Tanács legutóbbi ülésén újra kitért erre a kérdésre. Az alap kutatás témái mellett (a gazdasági növekedés; az értéktörvény érvényesülése a szocializmus feltételei között; a technológiai és műszaki együttműködés; a világgazdaság mai uralkodó és távlati tendenciái) nem szabad megfeledkeznünk (vagy másodrendű fontosságot tulajdonítanunk) a vállalatvezetésnek, a munka termelékenységének, a rendelkezésre álló anyagi és munkaerőforrások ésszerű felhasználásának feladatairól, egyszóval a szocialista építés napirenden levő gondjairól. Ezt annál is inkább hangsúlyoznunk kell, mert olyan negatív jelenségek is észlelhetők, amelyek a konkrét gazdasági feladattól való elszakadásban jelentkeznek.

Egyesek szerint a vállalatvezetés műszaki-szervezési kérdéseit érintő témák, s általában a speciális, alkalmazott gazdaságtudományi diszciplínák *ideológia-mentesek*, nincs történelmi jellegük és osztálytartalmuk, s az adott gazdasági-társadalmi alakulat jellegétől függetlenül érvényesíthetők. Ez a szemlélet a tudományos és kritikai álláspont gyengüléséhez vezethet a polgári retrográd, apologetikus irányzatok behatolásával szemben. Ugyanilyen kritikátlan szemlélet húzódik meg az egyes gazdasági folyamatok és jelenségek csupán mennyiségi jellegű, szűk empirikus vizsgálatában, figyelmen kívül hagyva azt az alapvető tényt, hogy a marxista közgazdaságtudomány központi alakja a dolgozó ember, s így a gazdasági jelenségekben is a lényeg a *minőséget* meghatározó társadalmi elem. Ez alapvető tényező ideológiai-politikai feltárására kell elsősorban figyelmünket összpontosítanunk.

Az oktatás—kutatás—termelés hármas egységének megvalósításában nagy jelentőséget kaphatnak a termelési gyakorlattal konkrét szervezeti formákban összekötött gazdaságtudományi katedrák. Az egyetemek, közgazdaságtudományi kutató-

intézetek keretében működő tudományos személyzet bevonása a különböző gazdasági intézetek, ipari központok és kombinátok kollektív vezetőségi szerveibe sok értékes lehetőséget biztosítana mind a kutatás, mind pedig a gazdasági vezetés terén jelentkező igények hatékonyabb kielégítésére.

*

Milyen időszerű feladatok hárulnak pártunk júliusi dokumentuma szellemében a *szocialista jogtudományra* a szocialista jogtudat formálása és fejlesztése terén? — veti fel a kérdést Dumitru I. Mazilu.

A hazánkban végbement általános politikai-gazdasági forradalmi átalakulással párhuzamosan, a szocialista termelési viszonyok történelmi győzelmét szentesítő és kifejező új jogrend jött létre. A szocialista jogviszonyok kialakulásának folyamatában nem szabad figyelmen kívül hagynunk a társadalmi lét meghatározta társadalmi tudatot, dialektikus kölcsönhatásukat. Ezzel a jogi magatartás új dimenziókat kapott, hiszen éppen a jog materialista determináltságának értelmezése nyitotta meg az utat nemcsak *formatív*, tehát alakító, hanem a jogtudomány szélesebb, korrekzív értelemben vett társadalmi-nevelő funkciójának megvalósítása felé. Vajon mindent megtett-e a jogtudomány a benne foglalt *nevelési értékeknek*, a leghaladóbb társadalmi osztály, a munkásosztály képviselte értékeknek maradéktalan érvényre jutásáért?

Senki sem mondhatja, hogy a társadalmunk perifériáján megnyilvánuló negatív, antiszociális magatartás oka egyedül a jogtudományban, a joggyakorlatban rejlő nevelési értékek és funkciók hiányos alkalmazásában keresendő. Az antiszociális magatartásoknak mély és összetett okaik vannak, ezeket szimplifikálni vagy csak egyetlen oksági tényezőre visszavezetni tudománytalan és káros lenne. Tény azonban, hogy az említett okok közé kell sorolnunk egy alapvető mulasztást, mely a jogtudomány egyes ágainak előadásmódjából, bizonyos jogi diszciplínák ideológiai és nevelő funkciójának elégtelen megvilágításából származik. Jelentkezik még az a nézet, hogy a jog ideológiai, társadalmi-politikai viszonylatával nem minden jogtudósnak — szűkebb értelemben „jogszakértőnek” —, hanem csupán a jogelmélet, államelmélet és a politikai doktrínák előadójának kell foglalkoznia. Így aztán egyes jogtudományi ágakat (polgárjog, büntetőjog, perrendtartás) mesterségesen elhatárolnak az általános ideológiai vonatkozású diszciplínáktól.

Ez a szemlélet, sajnos, nemcsak a jogtudományi kutatások tematikájában, hanem a jogászok képzésében is megnyilvánult. Az élet bebizonyította, hogy a jog ismerete, a jogtudat nem csupán egyesek monopóliuma, akik hivatásuknál fogva a törvények ismerőit. A törvényeket a szocialista társadalom minden polgárának ismernie kell. Az iskolákban folyó nevelési folyamatban nagy szükség lenne az alapvető jogi ismeretek, az állampolgári jogok és köteleességek ismertetésére. Ugyanígy a felsőoktatás szintjén megalapozottabbá kell tenni a jogász, a holnap ügyésze, bírása számára azt, hogy közvetlenül is megismerje az igazságügyi szervek joggyakorlatában a társadalmi élet és az azt szabályozó jogi normák kölcsönös viszonyát.

Csak az egyetemi tanulmányok során szerzett igazságügyi gyakorlat biztosíthatja, hogy jogászaink ismerni fogják nemcsak a törvény betűjét, hanem annak szellemét is.

*

Hogyan járulhat hozzá történezeink széles frontja cselekvőbb és hatékonyabb módon a dolgozó tömegek szocialista öntudatának formálásához? — fogalmazza meg a fő kérdést Emil Conurachi akadémikus.

Nicolae Ceaușescu elvtárs világosan rámutatott a „tanulj, hogy taníthass” egyetemes igazságra. A történettudomány kutatóinak mélyreható és alkotó szellemben szüntelenül tanulmányozniuk kell a Román Kommunista Párt ideológiáját, marx-lenini politikáját, a szocializmus építésének időszerű és konkrét feladatait. Az idősebb történész-nemzedék csakis a munkásosztály élenjáró és forradalmi pártjának dialektikus materialista filozófiájára alapozhatja az ifjabb történész-nemzedék képzetét. De nemcsak az egyetem szintjén, hanem az egész nép s elsősorban az ifjúság szocialista öntudatának formálásában elsőrendű fontosságú a történelemoktatás *nevelő funkciójának* érvényre juttatása. A történelmet nem lehet és nem szabad csupán az események és egyes személyiségek egyszerű felsorolására korlátozni. Történelemtanításunknak tükröznie kell népünk évszázadokon át vívott harcát az ide-

gen elnyomás és kizsákmányolás ellen, a nemzeti függetlenségért és társadalmi haladásért kifejtett hősi erőfeszítéseit. Csakis így taníthatjuk meg az ifjúságot Románia népe nagyszerű történelmi vívmányainak megbecsülésére a szocialista hazafiság szellemében. A történelmi múlttal való állandó összehasonlítás szilárd alapot nyújthat annak megértésére, hogy mindaz, ami ma Romániában megvalósul — a forradalmi hagyományokkal szerves összefüggésben — csakis a Román Kommunista Párt hősi és áldozatteljes harca eredményeképpen jöhetett létre.

V. I.

AZ „EGYÜTTÉLŐ NEMZETISÉG“ FOGALMÁRÓL

(Lupta de clasă, 1971. 7.)

Naționalitățile conlocuitoare în istoria și viața social-politică a României socialiste című cikkében Ecaterina Bondor-Deliman az „együttélő nemzetiség“ fogalmának néhány elméleti és gyakorlati vonatkozásával foglalkozik. Hiányérzettel állapítja meg, hogy korunk filozófiai és társadalmi-politikai gondolkodásában az említett témát, de még az ezzel szorosan összefüggő nemzet-fogalmat sem vizsgálták kellő figyelemmel. Egyes nyugati tudósok pedig, mint például az amerikai A. M. Rose és C. B. Rose, egyszerűen nemzeti kisebbségről, illetve faji, nemzetiségi, nyelvi és vallási szempontok alapján elkülöníthető „kisebbségi csoportokról“ beszélnek, szembeállítva őket az úgynevezett „többségi csoportokkal“, s ezzel minimalizálják a nemzeti—nemzetiségi kapcsolatok fontosságát.

Ezzel a problémát lebecsülő nézettel szemben fejti ki a cikk szerzője azt a véleményét, hogy napjainkban elengedhetetlenül szükséges az együttélő nemzetiségre, illetve nemzetiségekre vonatkozó általános elmélet kidolgozása, mely elmélet aztán a jelenség egyedi, konkrét megjelenési formáira vonatkoztatva továbbfejleszhető. Ehhez azonban — még a kezdeti szinten — meg kell állapítani azokat a jellemvonásokat, tulajdonságokat, melyek egy együttélő nemzetiség tagjaira érvényesek, illetve az együttélő nemzetiségek közötti különbségek alapját képezik.

A fogalom mindenekelőtt hosszas, közös munkával létrehozott anyagi és szellemi javakban konkretizálódott együttélést jelent — írja Ecaterina Bondor-Deliman —, s ennek a folyamatnak szükségesszerűen történelmi kezdetei is vannak. Hazánk területére például — a történeti források tanúsága szerint — a XI. századtól kezdődően székelyeket, a XII.-től kezdődően pedig szászokat telepítettek be a magyar királyok. Ezek a

„nemzeti jellegű kisközösségek“ békében dolgoztak, együtt harcoltak a román néppel a külső és belső ellenség ellen, megtanulták tisztelni és értékelni egymást, s ma együtt alkotják „a szocialista Románia nagy családját“.

A szerző nem ért egyet azokkal a nézetekkel sem, amelyek az együttélő nemzetiséget „átmeneti történelmi kategóriaként“ tárgyalják: az effajta magyarázatok a fogalmat nagyon egyoldalúan, csupán az asszimiláció jelensége felől közelítik meg, s elhanyagolnak sok más, hasonló súllyal figyelembe veendő szempontot.

Az együttélő nemzetiség lakta terület szintén fontos eleme az együttélésnek; történelmileg meghatározott szerepe van, döntő tényezője az ország gazdasági életébe való szerves beépülésnek. S ebben az esetben nem az a fontos, hogy az illető ország népének ezek a sajátos csoportjai az adott területen kompakt vagy kevésbé kompakt tömegekben élnek, hanem az, hogy milyen mértékben veszik ki részüket a környezet humanizálásáért folytatott munkából. Az iparosítás, a termelés gépesítése pedig — állapítja meg a cikk szerzője — semmiképpen sem az elkülönülés, „hanem éppen ellenkezőleg, az illető állami formációba történő minél szervezettebb integrálódás irányában“ fejleszti a nemzetiséget.

Nagyon sokat tárgyalt része a nemzetiségi kérdésnek a probléma nyelvi vetülete, s nem ok nélkül, hiszen már a haladó gondolkodású George Baritiu is „életet adó léleknek“, „a nemzet tulajdonának“ nevezi az anyanyelvet, mely a tárgyalt esetben a közlés társadalmi funkcióinak csak egy részét tölti be. A gazdasági-társadalmi fejlődés szükségszerű sajátos velejárója a kétnyelvűség: ez az egyetlen lehetséges módja a különböző nemzetiségek közötti kommunikációnak.

Nem az a fontos, állítja egyes külföldi szerzőktől eltérően Ecaterina Bondor-Deliman, hogy mereven elhatároljuk és meghatározzuk az anyanyelv és a többség beszélte nyelv használatának szféráit — ez a probléma tudományos szintű vizsgálatát sem segítené —, hanem az, hogy az együttélő nemzetiségek életében mindkét nyelv jelen legyen.

A hosszas gazdasági-társadalmi együttélésből következően nemcsak a folklórtermékek mutatnak fel közös jegyeket (például közös témák, motívumok), de az illető nemzetiség egyéb szellemi termékei is a nemzetiségi lét sajátosságait fejezik ki, s ily módon szervesen gazdagítják az egész ország szellemi kincsestárát. A szocializmus uralomra jutása után létrejött feltételek kellő biztosítékai a

nemzetiségek kultúrája további fejlődésének.

Ily módon „egyik vagy másik együttélő nemzetiség egyénisége fokozatosan formálódik, kristályosodik ki... , ugyanakkor állandó fejlődési folyamatban van. Az együttélő nemzetiségnek ez az egyénisége nemcsak a többi, mellette élő nemzetiségtől különbözteti meg, hanem a vele azonos nyelvet beszélő nemzethez képest is egy bizonyos sajátosságot kölcsönöz neki” — foglalja össze megfigyeléseit a cikk szerzője, s kifejti, hogy a nemzetiségi kérdést csak a marxizmus-leninizmus elvei alapján, az együttélő nemzetiségek, azok sajátosságai teljes jogú elismerésének az útján lehet megoldani, úgy, ahogyan az hazánkban történik.

A NEMZETEK KÖZÜTTI VISZONYOK FEJLŐDÉSE A SZOVJETUNIÓBAN

(Voproszi filozofii, 1971. 6.)

A nemzetek közeledése és egyesülése a Szovjetunióban ma a nemzeti kérdéssel kapcsolatos, egyik legtöbbet vitatott probléma. A tanulmány szerzője, a jakutszki A. J. Morgyinov vitába száll azokkal, akik a közeledéssel szembeállítják az egyesülést*: e szerzők szerint a szocializmusban, még a kommunizmusra átérés időszakában is, csak a nemzetek közeledéséről lehet szó; egyesülésük csak a távoli jövőben, a kiteljesedett kommunizmus idején kezdődhet meg.

A nemzetek egyesülési folyamatának elismerése nem követeli meg a nemzeti különbségek tagadását, s ez az egyesülés a szocializmusban nem jelenti egyes nemzetek eltűnését, ezért nem lehet a nemzeti nihilizmussal asszociálni, nem kell „elnemzetietlenítéstől” félni. A nemzetek közeledésének és egyesülésének lenini elmélete semmiképpen nem azonosítható a nemzetek asszimilációjáról szóló nézetekkel. Ugyanígy elméleti tévedés a nemzetek egyesülését csupán demográfiai folyamatként felfogni, amint azt egyes szakértők teszik; a köztudat a nemzetek egyesülését a különböző nem-

zetekhez tartozók közötti házasságkötésekre, vérérokonsági kapcsolatokra redukálja.

A nemzetek egyesülése csak a szocializmusban és a kommunizmusban lehetséges, és semmi köze a kapitalizmusra jellemző, erőszakos úton végbemenő asszimilációhoz, amelynek során a gazdasági és politikai elnyomás hatására a gyengébb, kisebb létszámú nemzetek vagy nemzetiségek elvesztik nyelvüket, kultúrájukat, nemzeti sajátosságukat, s végül letűnnek a történelem színpadáról. A nemzeteknek a szocializmusban megkezdődő és a kommunizmusban betetőződő egyesülése az összes szocialista jellegű nemzetek és nemzetiségi csoportok gazdasági és kulturális virágzása alapján jön létre, a népek egyenlősége és barátságja jegyében. A nemzetek közeledése és egyesülése nem két, különböző irányú folyamat, hanem a nemzetek s a nemzetek közötti viszonyok fejlődése egységes folyamatának két oldala. Ezért nem szabad sem elszakítani egymástól és szembeállítani, mások pedig azonosítani őket.

E két oldal tartalmát, lényegét akkor értjük meg — írja Morgyinov —, ha abból indulunk ki, hogy a Szovjetunióban élő népek életében egyes tényezők és jelenségek minden ember számára közösek nemzetiségi hovatartozásuktól függetlenül, mások pedig csak egy adott népre jellemzőek, annak nemzetiségi sajátosságait tükrözik. A nemzetek egyesülésé-

* A szerző használta „szlijanyije” szó több lehetséges magyar nyelvű változatából a „szerkesztőség szerint nem a szokásos „egybeolvadás”, hanem az „egyesülés” a legmegfelelőbb magyar fordítás az adott témával kapcsolatban.

nek vagy teljes egységének fogalma a közös jelenségeket fejezi ki, a közeledés pedig minden nemzet megmaradt sajátosságainak egymásmellettiségére utal.

Az egyesülés vagy teljes egység folyamata a társadalmi élet döntő területein: a politikában, a társadalmi-gazdasági életben s az ideológiában jön létre. A nyelv, a nemzeti kultúra különböző formái, az életmód, a hagyományok, szokások, a nemzeti jelleg szféráit illetőleg csak a nemzetek közeledéséről lehet szó.

A *politikai közösség vagy egység* a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nyomán megalakult egységes soknemzetiségű államban valósul meg, amely feltételezi minden nép nemzeti államiságát, s kettős értelemben felel meg a szocialista demokratizmusnak: az anyanyelv használata az állami intézményekben, a bíróságokon, az iskolákban közel viszi e szerveket a nemzetiségi tömegekhez, és ugyanakkor megkönnyíti részvételüket az állami ügyek intézésében. A *gazdasági közösség vagy egység* abban nyilvánul meg, hogy az ország teljes gazdasága minden szovjet nép önszépí tulajdona, az anyagi javak termelésében az összes itt élő nemzetek részt vesznek, és e javakból mindnyájan részesülnek. *Ideológiai téren* a nemzetek egyesülése vagy egysége a marxizmus-leninizmusban, a proletár internacionalizmusban jut kifejezésre, mely az egész szovjet nép közös ideológiája. Egyik szovjet nemzetnek sincs külön, saját ideológiája, tehát nem beszélhetünk „közeledésről” az ideológia területén.

A szocialista típusú nemzetek teljes egysége, közössége, egyesülése a társadalmi élet, a nemzetek közötti viszonyok döntő területein — a politika, a gazdaság, az ideológia terén — semmiképpen sem jelenti azt, hogy a nemzetek közeledése másodrangú folyamat lenne. A közeledés szférája rendkívül sokrétű, s problematikájának egyik kulcskérdése a nemzeti nyelvek fejlődése és szerepe.

Az anyanyelv minden nép számára nélkülözhetetlen eszköz az anyagi és szellemi erők fejlesztésében, a nevelésben.

Egy nép sem képes kultúráját más nyelven, mint anyanyelvén létrehozni és fejleszteni. Eppen ezért Lenin útmutatása alapján a kommunista párt határozatokkal biztosította az anyanyelvi iskolák, sajtó, bíróságok, adminisztratív szervek megteremtését és fejlesztését. Lenin 1922-es keltetésű, *A nemzetiségek vagy az „automatizálás” kérdésével kapcsolatban* című leveleiben figyelmeztette a pártvezetőséget: „... a legszigorúbb szabályokat kell bevezetni a nemzeti nyelv használatát illetően a szövetségünkhöz tartozó nemzeti köztársaságokban, és rendkívül gondosan ellenőrizni kell ezeket a szabályokat.” Leninnek ez a követelése ma is érvényes, szervesen következik az internacionalizmus szelleméből, minden nemzet és nyelv egyenlősége elvéből. Az anyanyelv ismerete és sokoldalú fejlesztése döntő feltétele annak, hogy egy adott nép képviselői sikeresen elsajátítsák bármely más nyelvet. Az anyanyelvi oktatás Lenin útmutatása alapján a szovjet iskola szilárd elvévé vált.

A soknemzetiségű szovjet államban különleges fontossága van az orosz nyelvnek, mely a különböző népek fő érintkezési eszköze, ezért ismerete minden szovjet ember fejlődésének fontos feltétele. Az orosz nyelv ma már mindegyik, Szovjetunióban élő nép második anyanyelve. Tömeges tanulása és ismerete azonban nem jelent „nyelvi asszimilációt”, mert az orosz nyelv nemcsak hogy nem szorítja ki a népek életéből anyanyelvüket, hanem ellenkezőleg, hozzájárul e nyelvek gazdagodásához, fejlődéséhez. Az orosz nyelv is gazdagodik más nemzeti nyelvek szavaival, kifejezéseivel. Bizonyos fokon a nyelvek közeledése megnyilvánul funkcióik kiegyenlítésében, stílusuk, szóösszetételeik, nyelvtani szerkezetük tökéletesedésében is, különösen az írásbeliséghez nemrég jutott népek esetében.

A nyelv, a nemzeti kultúra formái, az életmód, a hagyományok, a nemzeti jelleg viszonylatában tehát — összegezi a tanulmányíró — a nemzetek közeledéséről, nem pedig egyesüléséről van szó.

KÖZÉPKORI KOTTÁK ÉS NYELVEMLÉKEK EGY ÓSNYOMTATVÁNYBAN

(Magyar Nemzet, 1971. 156., 162.)

Ruffy Péter, az erdélyi származású jeles publicista, két egymást kiegészítő, terjedelmes cikkben a magyar művészet- és művelődéstörténet szempontjából felbecsülhetetlen értékű felfedezésről szá-

mol be: az év elején az Országos Széchényi Könyvtárban egy ósnyomtatvány restaurálása során megtalált középkori kottákról és kéziratokról.

Ismeretes, hogy a magyar nyelv legré-

gibb összefüggő nyelvemlékét, az 1200 körül leírt *Halotti Beszéd és Könyörgést*, a magyar próza ősemlekként 1770-ben fedezte fel Pozsonyban Pray György egy latin nyelvű miscskönyvben. Az 1280—1310 körül keletkezett 37 soros *Omagyar Mária-siralom*, a magyar líra ősemleke még később, csak 1922-ben fedeztetett föl a belgiami Leuven-Löwen könyvtárában. A most felfedezett kéziratos kották és szövegek közel 500 évig rejtőztek egy ősnymtatvány kötéstáblájában.

Az 1469-ben megjelent ősnymtatvány eddigi életútjáról egyelőre nem sokat tudunk. Valószínűleg 1480 táján kötötték be Bárfán, s ekkor kerültek kötéstáblájába „kibélelésként“ a kéziratok. A súlyos (3 kilós), finoman díszített, rézműves csatos és láncos kötetet valaki nemrég adta el a pécsi antikváriumnak, onnan vásárolta meg az Országos Széchényi Könyvtár, s az ez év eleji javítása során a felfejtett kötéstábla alatt bukkant rá Cz. Kozocsa Ildikó a négy teljes és a két keresztben félbevágott kéziratos kódexlapra. (Kötéstábla alól került elő máskülönben a Széchényi Könyvtár legrégibb kódextörédeke is, a VIII. századbéli — tehát több mint ezeréves — latin nyelvű kézirat. Korukról — átvilágításuk során — a vízjegyek is árulkodtak.) A fölfedezés kisebb mértékben nyelvi-irodalmi, mindenekelőtt azonban zenei vonatkozású.

Sokáig bele kellett törődni abba, hogy a magyar középkorról jobbra csak „zene nélküli zenetörténet“ írható, hiszen nemcsak hogy Mátyás énekkarának kottatárából nem szólaltathattak meg egy sornyi dallamot sem, de 1500 előtti korabeli többszólamú példát sehonnan sem. Csak visszakövetkeztetni lehetett — a népzene kutatás jóvoltából —, hogy a mai népi dallamvilágból mennyi a honfoglalás kori és mennyi a középkori eredetű. A nép zenei emlékezetére voltunk utalva. S mindez az egyszólamúság keretein belül, hiszen — mint mondani szokták — a magyar „egyszólamú nép“, amire példa egész népzeneje. Először a 40-es évek elején Kassán fölfedezett, az 1480 körüli évekből származó *Kassai Törédekek* bizonyították, hogy a középkor végén már élt a zenei többszólamúság. Most ennél 50 esztendővel régebbi emlékek kerültek elő, egyszerre 20 motetta (többszólamú, nem szorosan a liturgikus cselekményekhez kapcsolódó egyházi kórusmű).

E zenetörténeti jelentőségű fölfedezést a Magyar Tudományos Akadémia könyvtörténeti és bibliográfiai munkabizottságának és népzene kutatói csoportjának együttes ülésén Rajeczky Benjámín, a középkori zene jeles tudosa mutatta be. Mint mondotta: „Gyenge logikával úgy gondoltuk, hogy volt virágzó középkori építészetünk, festészetünk, szobrászatunk és ötvösségünk, csak éppen zeneéletünk hiányzott.“ Most viszont beigazolódtott a többszólamúság létezése és virágzása a középkori Magyarországon. E motetták az eddig ismert legrégibb középkori magyar többszólamú zenei emlékek — a XV. század elejéről, vagyis még a Zsigmond király uralkodása alatti időkből. Az említett ülésen máskülönben meg is szólt a középkor — a Musica Antiqua zenei együttes mutatott be néhány szelíd szépségű motettát.

A fölfedezés másik, terjedelmében ugyan szerényebb, de tudományos szempontból nem kevésbé nagy jelentőségű eredménye az egyik kottalap felső szélére följegyzett magyar, lengyel, cseh és német nyelvemlék — *egy húsvéti népdének*. A szövegelemzésből és -összevetésből — például Krisztus szokásos magyar rövidítéséből — bizonyossággal föltételezhető, hogy a följegyző magyar anyanyelvű volt. E négy soros magyar nyelvű húsvéti ének az *Omagyar Mária-siralom* után a második legrégibb magyar lírai emlék. Bárcki Géza úgy véli, hogy szövege nyelvtörténetileg még régebbi évszázadra, a XIV. századra utal, föltehetőleg már 1300 és 1400 közt is élt, létezett — a nyelvemlék egy korábbi ének későbbi rögzítése. A nyelvemlék újabb bizonyossága annak, hogy a magyar nyelvű költészet élő gyakorlat volt ebben a korszakban, s nem csupán „intellektuális“ körökben, hanem a nép ajkán is, sőt elsősorban ott, mind fokozottabban merészkedvén bele a latin nyelvűségbe, mind gyakrabban zendítvén bele tulajdon anyanyelvén a latin nyelvűség egyházi énekeibe.

Rövidesen sorra kerül az anyag tudományos feldolgozása és közzététele is. A fölfedezést textológiai, szövegkritikai és verstani szempontból Mezey László paleográfus és Rajeczky Benjámín fogja elemezni az akadémiai *Magyar Könyvszemle*ben, zenei vonatkozásairól Rajeczky külön tanulmányt is közzétesz a *Népzene kutatás és zenetörténet* című induló sorozatban.

(Steaua, 1971. 6.)

Achim Mihu, az átalakult, kétszer havonta megjelenő lap szociológiai rovatvezetője az információ-robbanás néhány vonatkozását taglalja.

A tudományos információ-mennyiség gyors ütemű növekedése (1960—1969 között az emberiség ismereteinek összvolume megkétszereződött, s ehhez tegyük hozzá, hogy minden tudományterületen 8—10 év alatt az ismeretek mennyisége szintén megduplázódik) a néhány évvel ezelőtt még tudománytörténeti szenzációt napjaink megszokott, hétköznapi tényévé avatta. Óriási, hőmpölygő folyamammá nőtt a tudomány, s művelői és irányítói — tudósok és tudománypolitikusok — nem kis aggodalommal figyelik, milyen szintet érhet el korunk embere a szellemi gáttörés veszélye nélkül. A matematikusok, kibernetikusok és pszichológusok kiszámították-e az emberi idegrendszer optimális információ-küszöbét? E kérdésnek nemcsak tudományelméleti és az emberi agy pszicho-fiziológiáját érintő vetülete van, hanem konkrét társadalmi és szociológiai jelentőségű vizsgálatra is kényszerít.

Egy fiatal mérnök diplomával a zsebében és 4—5 évi tanulmányok elméleti töltésével (amely legjobb esetben is az illető szakterület alaptudományával lehet egyenlő) „belép” a termelésbe. Itt dől majd el a főiskolán szerzett elméleti ismeretek gyakorlati értéke, itt válik a mérnöki tudomány ambivalenssé, az elméleti tudás és gyakorlati tapasztalat egymást szervesen kiegészítő követelményében. Mihu szerint a konkrét anyagismeret, a hatékony műszaki és szervezési tapasztalatok megszerzéséhez hosszabb időtartamra van szükség. De az egyetemek, tudományos kutatóintézetek, laboratóriumok keretében végzett kutatások eredményeképpen újabb mennyiségi akkumuláció, nélkülözhetetlen információ-érték képződik, s a most már nem éppen fiatal szakember rádöbben a termelés belső mechanizmusának, műszaki tapasztalatainak viszonylagosságá válására, rutinszerűségére. Tehát mennél hosszabb időt igényel a termelési tapasztalat megszerzése, annál kisebbé válik az egyetemen kapott ismeretek tudományos időszerezése és gyakorlati hatékonysága. Az erkölcsi kopás szelektív törvénye tehát most már nemcsak a gépek és technológiai vonalak rideg világában, hanem a szakmai képzettség, a tudományos fejlő-

déssel való lépéstartás vagy lemaradás emberi — sokszor konfliktusterhes — dinamikájában is kíméletlen törvényszerűséggel jut kifejezésre. Miben látja a szociológia e dilemma megoldásának lehetőségét?

Elsősorban az oktatás tartalmi és módszertani tökéletesítésében, állandó korszerűsítésében. A korszerű oktatás célja a termelőmunkába történő azonnali és hatékony bekapcsolódás előkészítése. Csakis a termeléssel való állandó gyakorlati kapcsolat biztosíthatja a megszerzett elméleti ismeretek maximális társadalmi hatékonyságát. Másodszorban meg kell gyorsítanunk a szakemberképzés anyagi és szellemi „társadalmi befektetésének” törlesztését. Éppen ezért a termelés irányításába bátrabban, gyorsabb ütemben kell bevonnai a fiatal szakembereket, még mielőtt az idő „túlhaladná” őket, míg maradéktalanul érvényesíthetik képzettségük tudományos értékét, a korszerűséget, a maximális fogékonyságot az új eredmények és módszerek rugalmas alkalmazására. Miért kell feltétlenül „jó negyvenes”-nek lenni ahhoz, hogy a termelő vállalatok igazgató bizottságának tagja lehessen valaki? (Egy idevágó szociológiai felmérés alapján kitűnt, hogy nyolc kolozsvári vállalat igazgató bizottságának tagjai túl vannak már a negyvenen — átlagos életkoruk 41,5 év körüli.)

Egy másik alapvető probléma a cikk szerzője szerint: hogyan alakul a tudományos kutatás a komputerek világában? A tudományos információk kibernetikai módszerekkel, elektronikus vezérlésű gépekkel történő gyűjtése, feldolgozása és alkalmazása nélkül korunk tudományos-műszaki forradalma elképzelhetetlen. Az emberi agy munkaképességét meghaladó, másodpercenként 20 millió művelet elvégzésére képes számítógép felbecsülhetetlen segítség. Igaz, hogy e gépeknek csillagászati árak van, ennek ellenére a múlt évben is 18 000 komputert adtak el a világpiacra, s számuk már százezer körül mozog. Lényeges kérdés azonban, kinek van és lesz lehetősége agyát „meghosszabbítani” és számítógépet használni.

Ez már a tudomány demokratikus státusát, a tudományos kutató helyzetét és presztízsét illető kérdés, melyre csak igényes etikai és tudomány-axiológiai elemzés adhat választ.

BRAZÍLIA A „GAZDASÁGI CSODA“ KÍNPADÁN

(Wiener Tagebuch, 1971. 6.)

Ez év tavaszán ünnepelte a brazíliai katonai diktatúra fennállásának hetedik évfordulóját — állapítja meg a cikkíró Lysis Vargas. Braziliában tehát immár hetedik éve „visszaállították a rendet“, s a Latin-Amerika területének 42 százalékát magában foglaló ország a „gazdasági csoda“ áldásait élvezi. Ez a dél-amerikai Kánaán, szó sem lehet itt valamiféle ellenőrizetlen inflációról, még kevésbé társadalmi elégedetlenségről — nyugtatnak meg a puccsokban viharedzett tábornokok. Ezt az eufóriás hangulatot beárnyékolja azonban valami, ami re nem számítottak a brazíliai „rend“ helyreállítói; — s ez a világ közvéleményének és haladó erőinek a brazíliai valóságot feltáró és az évek óta fennálló véres katonai diktatúrát leleplező ereje.

Első ízben történt meg, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezeténél három független szervezet — a Jogászok Nemzetközi Bizottsága, a Szakszervezeti Világszövetség és az Egyházak Ökumenikus Világtanácsa — panaszt emelt Brazília katonai diktatúrája ellen. E vádat emelő világszervezetek mellé csatlakozott több ország, így Pakisztán, India, Ausztria, Chile és Hollandia hivatalos kormányküldöttsége is. A nemzetközi tiltakozás az alapvető emberi jogok lábbal tiprása ellen irányult, nevezetesen a fizikai kényszer alkalmazásának, a kínzásnak mint a brazíliai hatóságoktól intézményszerűsített rendfenntartó és megfélemlítési eszköznek a használatát ellen. Köztudomású, hogy az 1964-ben uralomra jutott katonai csoport csak tömeges kivégzések, halálos ítéletek, politikai bebörtönzések, feljelentések s az egész országot behálózó terrorisztikus és besúgó apparátus felhasználásával képes az annyira dicsőített „rend“ fenntartására.

Már a múlt év októberében, az Interparlamentáris Unió Hágában megtartott kongresszusán követelték a holland és a francia küldöttek, hogy az Emberi Jogok Nemzetközi Szervezete küldjön bizottságot a brazíliai helyzet kivizsgálására. Mi készteti a brazíliai uralkodó csoportot — a világközvélemény elítélő és tiltakozó magatartása ellenére — a totális terror további fenntartására és korlátlan alkalmazására? A választ a „gazdasági prosperitás“ színpala mögött rejtőző erőltetett iparosításban, az ipari fellendüléssel párhuzamos munkanélküliségben, a kizsákmányolással szembeni fokozódó elégedetlenségben s az ipari

és pénzügyi monopolizáció politikájában találhatjuk meg.

Még az 1964-es puccs előtt, a zilált pénzügyi helyzet, a fokozódó infláció, a belső piac szorítása, a gazdasági élet szánálásának szüksége arra kényszerítette Joao Goulart elnököt, hogy belső strukturális reformok útján, a nagybirtokrendszer megreformálásával, a külföldi tőke és beruházások állami ellenőrzésével oldja meg a brazil gazdasági válságot. Ezzel az irányzattal szállt szembe a katonai puccs, mely a nemzeti burzsoázia haladó irányzatát képviselő Goulart elnök helyébe Castelo Branco tábornoki csoportját állította. A katonai puccs irányítói a politikai életnek a baloldali erőktől való „megtisztítása“ után jobbnak látták a parlamentáris demokrácia színpala mögé húzódó civil-kormány felváltani Castelo Branco klikkjét. Ezután kerülhetett sor a puccs eredeti céljának megvalósítására: a Nemzetközi Pénzügyi Alapból, a brazil és nemzetközi tőke érdekeit képviselő ipari monopóliumok koncentrálsával létrehozott tőkéből szánálni a csődbe jutott brazil mezőgazdasági és ipari életet.

Jellemző, hogy a puccs uralomra jutását követő évben, csupán São Paulóban ötezer kisvállalatot buktattak meg. Roberto Campos tervezésügyi miniszter a kis és közepes nagyságú vállalatok tőkésének szétmorzsolásával az ipari és banktőke eddig páratlan arányú felhalmozását és koncentrálsát valószínűsítette meg. Ez a politika teljes összhangban állt az ipari monopóliumok tőke-átcsoportosítási érdekeivel, amelyek most már az alapvető termelési ágakban (vegyipar, petrokémiai és gumiipar, kohászat, üveg-, villamos- és gépipar) tömörültek.

Ez hát Braziliában a helyzet. Ma a tényleges hatalom a tőkés monopóliumok kezében összpontosul, s ezek a maximális profit kisajtolását a brazil dolgozók milliós tömegeiből egy tökéletesen szervezett állami elnyomó apparátus segítségével biztosítják. A monopóliumok érdekeinek alárendelt kormány állami megrendelések útján bővíti az egyre szűkebbnek bizonyuló belső piacot. Így jöttek létre a hatalmas ipari beruházások, építkezések, a hajózás, kikötő- és távközlési berendezések, utak, melyek finanszírozásából most már a könnyű és gyors profit eredményében a külföldi tőke is mind nagyobb részt kér. A külföldi tőke expanziója, a kormány népszerűt-

len adó- és gazdaságpolitikája fokozatosan eltávolítja, sőt maga ellen hangolja a diktatúra szűk társadalmi alapját alkotó polgári rétegeket is. Az ésszerűtlen gazdaságpolitika miatt az ország észak-i vidékein a teljes elmaradottság uralkodik, aszály- és éhínség-hullámok öntik el évente a brazil szegényparasztság millióit. A városok (São Paulo kivételével, amelyben szinte az egész modern nagyipar koncentrálódik) — Rio de Janeiro, Belo Horizonte és Rio Grande do Sul — pangásnak indultak. Ehhez hozzá kell tennünk a fizetések immár három éve tartó „befagyasztságát”, a legreakciósabb bérpolitikát a munkásosztállyal szemben.

Ilyen körülmények között a belső fogyasztói piac felvevőképesége a minimálisra szűkült; a csekély belső kereslet élelmiszerekre és könnyűipari cikkekre irányul. A képlet világos: mennél alacsonyabb szinten tartják a brazil városi és mezőgazdasági proletariátust, annál kisebb a belső szükséglet, s így a termelést az ipari jellegű export-szállításokra lehet alapozni. Ez a magyarázata a brazil iparügyi miniszter közelmúltban tett nyilatkozatának, mely szerint „... az 1971-es év az ipari termelés éve lesz, de mindenekelőtt az export évének kell lennie”. Az export-politika tehát az a mágiikus csodaszer a monopóliumok ke-

zében, amellyel elrejtik a világ szemelől a brazil gazdaság strukturális gyengeségét és az emögött rejtőző társadalmi ellentmondásokat. A monopóliumok abszolút hegemóniáját, a munkásosztály és parasztság kizsákmányolását, az uralkodó elit korlátlan hatalmát immár „klasszikus” eszközökkel (12 000 politikai fogoly, a szakszervezetek likvidálása, a vélemény szabadság lábbal tiprása) támasztják alá. Meddig lehet mindezt az „export-politikával” elkendőzni?

Ismeretes az amerikai piacon egyre jobban érvényesülő protekcionista tendencia, mely növekvő megszorításokkal sújtja a brazil termékek importját. Ezzel magyarázható a jelenlegi brazil diplomáciai offenzíva Európa felé, mely a tartalék-piac szerepét játssza a brazil monopóliumok elképzelésében. A brazil rendőrállam semmilyen diplomáciai maszkkal nem tehető „szalonképessé”. Az európai közvélemény jól tudja, hogy a felkínált áruk mögött mi rejtőzik. S bármin is szeretnék, egy kérlelhetetlen logika, minden diktatúra paradoxális logikája, megakadályozza őket abban, hogy maszkot változtathassanak. „Nem lehet a kalácsból enni, s ugyanakkor meg is tartani” — szól egy régi brazil közmondás. S ezt nagyon jól tudják a hatalom bitorló is.

A TUDOMÁNPOLITIKA HELYZETE ÉS CÉLJA

(The Times, 58. 224.)

Az Egyesült Nemzetek Szervezetének Titkársága a harvardi egyetem mérnöki és alkalmazott fizikai kara tanárának, Dr. Harvey Brooks-nak az elnöklete alatt egy neves tudósokból álló ideiglenes bizottságot alakított a tudománypolitika általános céljainak megvizsgálására.

A Bizottság jelentése bevezetőben megállapítja, hogy a tudománypolitika nem lehet öncélú, mert csupán eszköz bizonyos magasabb társadalmi célok valóra váltására. E célokat illetően azonban még nem alakult ki egységes vélemény. Az elmúlt 15 év alatt a nyugati államok kormányai a tudományt elsősorban a technológia fejlesztésében játszott szerepéért támogatták, ugyanis a technikatartották a gazdasági fejlődés legfőbb eszközeinek. Számos ok miatt az a véleményük alakult ki, hogy a termelés ütemének növekedésében a tudományos beruházás nem járt a remélt eredménnyel. A hetvenes évek elején azért feltétlenül szükséges annak megvizsgálása, hogyan szolgálhat-

ja a tudomány a társadalom célkitűzéseit. Ez azonban nemcsak a tudósok feladata.

Milyen kérdések merülnek fel? Először is — amint a jelentés megállapítja — jelenleg az a helyzet állt elő, hogy az anyagi javak határa a nagy többség számára csökkenő, ezzel szemben a közszükségletek határa növekvő tendenciát mutat. Az anyagi javak előteremtése ugyanakkor egyre több gondot ró a kormányokra. A környezet ellenőrzése és javítása megköveteli a tudomány és a technika nagyobb igénybevételét; ettől azonban több nyugati állam vonakodik. Másodsor: alig két nemzedék választ el attól az időtől, amikor az emberiségnek új egységlét kell teremtenie tagjainak megosztása és a környezethez való viszonya tekintetében. Földünkön ugyanis csak így tartható fenn bizonyos minőségi életszínvonal. Mindez alapvetően kihat az életstílusra, az értékekre és az intézmények szervezeti felépítésére. Har-

madszor: megfelelő arányt kell biztosítani a technikában a világ egyharmadában gazdag és kétharmadában szegény lakossága között. Az utóbbi a hetvenes, sőt még az azutáni években sem éri el az átlagos életszínvonalat.

Következésképpen a tudománypolitika feladata nem lehet csupán a tudomány és a technika expanziója. A társadalmi célok érdekében nem hanyagolhatja el a műszaki fejlődés ügyvitelét és irányítását sem. A hatvanas években az egyes államok tudománypolitikája nem volt képes biztosítani a gyors fejlődést, ugyanis helytelenül belső összefüggést, meghatározott arányt tételeztek fel a tudományos beruházás és a technikai hozam között, s azt hitték, hogy a körforrás (spin-off) könnyen megállapítható, mert benne a technikáé a döntő szó.

A valóság azonban más. A fejlődést ugyanis nem egyszerűen a tudományos befektetés, hanem az határozza meg, amit a jelentés „egyetemes újítás”-nak nevez. Ez viszont számos tényezőtől függ, beleértve a hajlandóságot a változásra a társadalom valamennyi szektorában, továbbá a kormányzatot, a munkásokat, a vásárlókat, az ipari vezetőket, a kereskedelmi erőfeszítéseket.

A spin-off társadalmi és intézményi tényezőktől is függ. Arra van tehát szükség, hogy a tudományos feltételeket „rendszeres megközelítéssel” alkalmazzák az anyagi szükségletekre. Az utóbbi évtizedben ez a „megközelítés” hiányzott, és a tudománypolitikát elszigetelték a többi politikai döntéstől. Elengedhetetlen továbbá az ún. „műszaki felbecsülés”, vagyis a társadalmi kopás, az aléptményi költségek formájában jelentkező polgári és katonai társadalmi kiadások felbecsülése, az új technológiák káros hatásainak előzetes számbavétele, valamint olyan módszerek kidolgozása, amelyekkel a kiadások a minimumra csökkenthetők.

A hetvenes évek tudománypolitikájának alapvető követelménye annak előzetes megállapítása — írja a *Times* —, hogy milyen tervek hajthatók végre pontosan, milyenek decentralizáltak és milyenek nemzetközileg. A jelentés erősen bírálja a kormányok rideg álláspontját a nemzetközi tudományos tervek kérdésében. Vannak ugyanis problémák, amelyek a hetvenes években csak nemzetközi együttműködéssel oldhatók meg, mint például a környezetszennyezés kérdése, az óceánok kincseinek, a természet erőforrásainak kiaknázása, az űrkutatás, a népesedés ellenőrzése, az élelmiszerek biztosítása, a vízfejlesztési tervek, a légiközeledés, az időjárás előrejelzések. A fejlődő országok problémáinak megoldásában is a nemzetközi együttműködésnek kell érvényesülnie. Itt a fő feladat olyan célkitűzések megállapítása, amelyek összhangban vannak a helyi viszonyokkal.

Összefoglalva: a társadalomnak a maga intézményei révén kell eldöntenie, hogyan és mire használja fel tudományos lehetőségeit. A tudomány nem kezelhető többé csupán a kormányok szempontjából; az intézmények szerepe e téren fokozatosan növekedik. A Bizottság jelentése alapvető változásokat tart szükségesnek a tudós- és mérnökképzésben. Mostanig az volt az általános felfogás, hogy a szűk szakosítás a legcélravezetőbb. A jövőben a kutatókat olyan kiképzésben kell részesíteni, amely lehetővé teszi az áttérést egyik szakterületről a másikra, egyik diszciplínáról a másikra, sőt a kutatási tevékenységről más tevékenységi formára.

Ha a nyugati világban a tudománypolitika híjával találtott, ez főként annak tulajdonítható, hogy a kiindulópont volt hibás: az embert igyekeztek alávetni a technikának, holott a technikát kell az ember szükségleteihez szabni.

LEVELEK A SZERKESZTŐSÉGHEZ

Még egyszer Ligeti József adataihoz

Kiegészítésül Tóth Sándor *Néhány adat Gaál Gábor életrajzából* című, a *Korunk* 1971. 5. számában megjelent leveléhez, magam is tanúként jelentkezem, s közlöm, hogy Ligeti Józsefnek a *Korunk* 1971. 3. számában megjelent visszaemlékezése tévedéseket tartalmaz. Ezek lehetnek a memória zavarai is. Ligeti Gaál Gáborral kapcsolatos meleg baráti viszonyába és egymás baráti „hergelésébe” nem látok bele, a lefolyt „jelenetek” alkalmával nem voltam jelen. Abban sem vagyok illetékes, mikor érezte Ligeti a cselekvés óráját közeledni... Akkor sem voltam jelen, amikor Aradi Viktor intette Ligetit, hogy jól nézze meg, kiket von be az ő ötletére létrehozott *Studio művészi társaság* megalapításába, azt azonban már le kell szögezmem, hogy e *Studio* megalapításának ötlete nem Ligetié volt. Igaz, Ligeti életrajzában a *Korunk*ban közölt részlete nem is lenne túlságosan közérdekű, ha nem állítanám olyan könnyed határozottsággal, hogy a *Studiót* ő kezdeményezte. Kétségtelenül részt vett benne, és a *Studio* egyik műsorán általa abszolútnak nevezett táncokat mutatott be.

A *Studiót* a húszas évek végén komoly irodalompolitikai okok hozták létre. Elsőként jelentkezett a romániai magyar kísérletek között; a modern művészeteket óhajtotta népszerűsíteni, felvilágosító és ismeretterjesztő céllal, és első volt a „polgárpukkasztó” szavalókórus szerepeltetésében is. Egy kicsit a romániai magyar irodalmi ősforrások közé tartozott, hiszen belőle indult a szocialista vonulat.

A *Studiót* Szentimrei Jenő hozta létre, és erről pontos vallomást tett az *Utunk* 1956. 15. számában Huszár Sándornak adott interjújában. „1923—24-ben hallottam — vallja Szentimrei — a berlini rádióban szovjet szavalókórusokat. Elhatároztam azonnal, hogy nekünk is ilyesmit kell csinálni. De kivel? Az iskolák nem vállalták, mert szovjet agitációnak tartották. Szerencsém összehoz Antal Márkkal, aki a magyar kommunén idején a Népművelési Népbiztosság helyettes vezetője volt. Ő segített rajtam. Behozta nekem az ő kis házi szemináriumát. Volt közte mindenféle ember: munkás, értelmiségi, diák, kommunista. Részt vett azután a kórusban a fiatal Gaál Gábor, mint basszus szólista... Tamási Áron is tagja volt a kórusnak. *Sztanyiszlavszkij után Studiónak neveztük el a kis együttest.* A katolikus gimnázium disztermében meg az újságíró klubban tartottunk előadásokat... A *Studio* első műsorán először Erdélyben programba illesztettük Bartók egyik vonósnégyesét. Ezzel akartuk jelezni, hogy népi alapokon keressük a megújodást művelődésünk minden vonalán.”

Szentimrei művészszerető, modern szemléletű radikális polgár volt, aki az első világháború vérgőzétől megcsömörlött, s valami változtatást szeretett volna. Nem túl radikális vagy éppen kommunista jellegű változtatást. Baloldali barátai-val való érintkezésében félelmet nem ismert, ezért kötött velük bátor szövetséget. A művek mélyét vizsgálta és nem azt, ki a mű szerzője. Liberális elveket vallott, pártkötöttségtől mentesen. Gátlás nélkül kérte és kapta a *Studio*-műsorok összeállítására való anyagot Kassák Lajostól és feleségétől, Simon Jolántól, sőt a kifejezetten kommunista 100% szerkesztőtől is. Nem irtózott a *Studio*-műsorok első előadásán ideológiai bevezetőt mondó Dienes Lászlótól, de Aradi Viktor nemegyszer baloldali politikai perekbe fogott személyétől sem rettegett, bármennyire óvakodott is tőle nem egy „radikális” polgár.

A Studio indításakor még határozottan balra tartott, a benne résztvevők hatására. Adott pillanatban azonban Szentimrei Jenő fékezett. A Studiónak voltak még előadásai 1928-ban is, de azok már messze elmaradtak a kezdettől. Ennek ellenére sem vonjuk meg elismerésünket az aktív katonatisztból humanistává érett Szentimrei Jenőtől, aki a Studio megindításával jó szolgálatot tett az akkor még tapogatózó művészi kísérletezésnek.

Budapest, 1971. május

Beesky Andor

Feljegyzések Orbán Balázsról, Tabéry Gézáról és Papp Aurélról

1.

Orbán Balásznak a székelykeresztúri gimnázium részére tett alapítványairól az iskola történetírója, Sándor János (1896), valamint két jubileumi évkönyv (1944 és 1968) egyaránt megemlékeznek.

A *Székelyföld leírásának* szerzője ugyan nem itt folytatta tanulmányait, de mint a hajdani keresztúri választókerület országgyűlési képviselője gondját viselte a kollégiumnak, amely a vidék népének közmunkájával épült, első formájában vesszőből és sárból. S bár a kerület hűtlen lett Orbán Balázshoz (1881-ben a kormánypárt jelöltjét választotta meg vele szemben), ő hű maradt a gimnáziumhoz, s három ízben tett alapítványt fejlesztésére és a tanulók jutalmazására.

Az intézet egy időben Orbán Balázs, majd Petőfi Sándor nevét viselte. Két évtizeden át tanára voltam, s alkalmam nyílt nemcsak az Orbán-féle alapítóleveleket át tanulmányozni, hanem arról is meggyőződni, hogyan történt az alapítvány összegének felhasználása.

Az első alapítólevél 1876. augusztus 12-én kelt, s benne Orbán Balázs többek között a következőket írja:

Mi szegény, kopár hegyek közé szorított székelyek, mint minden, úgy a nevelés terén is háttérbe szorultunk. Itt is, mint egyebekben, az önségélyre vagyunk utalva; azért én csekély alapítványomat egy székely tanodához, imádott szülőföldem egy oly tanintézetéhez küldöm, mely azt leginkább szükségli, egy oly nevelő intézethez, melyben nagyon sok szegény tanuló van, s mely egy kis számú felekezett túlfeszített áldozatkészségéből merített lételt s annak köszönheti folytonos fejlődését, attól várja jövődjének biztosítását. Ez a székelykeresztúri unitárius gimnázium, mely egy sűrű népességű vidék iskoláját képezi, s melyben leginkább szegény falusi nép fiai küzdenek az önfenntartás és kiképeztetés nyomorával. Az ilyeneknél néha csekélynek tetsző segély is jótékonyan hat, miért alapítványomat ösztöndíj alakjában ez intézettel kapcsolom össze.

A székelykeresztúri unitárius gimnáziumban 5 gimnaziális osztály van jelenleg rendszeresítve, tesztek tehát 500, azaz ötszáz o.é. frt. alapítványt oly formán, hogy mindenik osztályban évenként száz-száz frt-nak kamatja a legjelesebb tanulóknak, nemzet és vallás külömbiség nélkül ösztöndíjként kiszolgáltatassék; [...] Ez ösztöndíjak kiosztásánál azonban minden protekció és részrehajlás útját elzárni kívánván, a tanuló ifjaknak is az ösztöndíjképesek megjelölésére némi befolyást gyakorolni kívánok biztosítani, nem annyira ellenőrzés, mint inkább az önértet ébresztése céljából, s főleg azért, hogy a tanulók már fiatal zsenge korukban hozzászokjanak az érdem méltánylatához s ennek nemesisítő érzetét elsajátítsák. Ez okon a jelölt ösztöndíjak mindenik osztályban a legfeddhetetlenebb magaviseletű, a tanulmányokban a legtöbb szorgalmat és előmenetelt tanúsító ifjúknak adassanak, a következő módozat szerint:

Mindenik ösztöndíjjogosult osztályban az illető közvizsgát pár nappal megelőzőleg az osztály tanulói titkos szavazat útján az ösztöndíjra három tanulót jelölnek ki, e kijelöltekből aztán az illető osztályban betanító tanárok (v. tanár), az igazgató részvéte mellett, szintén titkos szavazat útján választják ki a három közül a legérdemesebbet, kinek a közvizsga alkalmával az ösztöndíj buzdító szavak kíséretében kézbesítendő.

1889-ben, amikor az iskola hatodik osztálya létesült, Orbán Balázs újabb 100 forinttal egészítette ki első alapítványát, majd halála előtt három nappal, 1890. április 16-án kelt végrendeletében ismét megemlékezett a székelykeresztúri gimnáziumról:

... Tekintve az emberi élet mulandóságát, a földi élettől való megválásnak bizonytalanságát, főleg az oly egészségben megrongált egyénél, mint aminő én vagyok, szükségesnek tartom halálom bekövetkeztése tekintetéből, csekély földi javaimra nézve, már most megtenni végintézkedésemet [...] Én családdal nem lévén megáldva, a székely népet tekintem családomnak, s azt kívánom főörökösömmé tenni; míg másrésztől, a testvéri szeretet adóját sem kívánom megtagadni azon testvéremtől, aki arra rá van szorulva s ki gyermekei által családunk továbbfolytatására hivatva van [...] A Szejkefürdőt, az ahhoz tartozó tagot és szombatfalvi házat hagyományozom Bódog bátyám fiúutódainak, úgy azonban, hogy a fürdő és gazdasági jövedelméből tartozik minden évben a székelykeresztúri unitárius gimnáziumnak 200, írva kétszáz o.ért. forintot kiszolgáltatni ő és jogutódai 20 éven át, vagyis mindaddig, amíg 4000 (négyezer) frtot fog az évi járadék tenni. Ezen segélyt hagyom nevezett iskolának azért, hogy a kapandó évi járadékból fordítsa az egyik 100 frtot szegény tanulók, a legszorgalmasabbak és legkitünőbbek ösztöndíjára; a másik 100 frtot pedig a beállítandó VI-ik osztály tanári fizetésé alapjául, amelyre már életemben tettem 100 (egyszáz) frt. alapítványt [...] nem tagadom, hogy végtelenül fájt lelkemnek, hogy a keresztúri választókerületben, épen székely testvéreim, azok közt unitárius hitrokonaim buktattak meg. De én e megaláztatásomért, e kitagadásomért úgy kívánok bosszút állani, hogy a népnevelés előmozdítása által edzem meg jövőre e népet a hazafiságban ...

Az alapítvány összege 1877-től 1945-ig sokféle változáson ment át. Az alaphoz az első világháború alatt két ízben 5000 és 2000 korona értékű hadikölcsönkötvény vásároltatott, s elvesztésük nyomán az alap majdnem megsemmisült. A megmaradt érték 300 lejrt ért el 1920-ban. A gimnázium előjárósága igyekezett a csekély összeget gyűjtés, adakozás útján növelni, s ennek folytán az összeg 1934-ig 3684 lejre növekedett. Ebben az évben a konverziós törvény alapján az összeg 70 százaléka elveszett, s az iskola igazgatósága évről évre csak közadakozásból tudta az alap nemes intenciójának megfelelő összeget biztosítani. 1940-ben az alapítvány összege a betétkönyv szerint 628 lej volt. Az 1944—1945-ös iskolai évben adományokból a jutalom összege 8000 lejrt ért el.

Az iskola igazgatósága, az alapítványtevő akaratahoz híven, 68 éven át szigorúan ragaszkodott ahhoz a legdemokratikusabb módhoz, ahogyan Orbán Balázs a jutalmak szétosztását rendelte. Ezt tükrözi az összesítő kimutatás is, amelyet a jutalomban részesült 395 tanulóról készítettem. Eszerint a jutalmat Orbán Balázs szándékának megfelelően „a legjelesebb tanuló nemzet és vallás különbség nélkül” kapta. A jutalomban részesültek közül sok, tanulmányait tovább nem folytató parasztfiú mellett több ismert orvos, tanár, mérnök, újságíró, bíró nevét említhetnők meg.

Az iskolai haladó hagyományokra azért is szoktunk hivatkozni, hogy az iskolában tanuló magyarok, románok, szászok, zsidók közül egyaránt az érdem szerint például szolgáljanak. Nem hiszem, hogy a ma is országon elismert, hatszázas létszámú, román és magyar tagozattal működő, bentlakással és saját gazdasággal rendelkező, 1968-ban fennállásának 175. évfordulóját ünnepelt középiskola tanári karának és ifjúságának kifogása volna az ellen, hogy az ott eltöltött két évtized jogán indítványt tegyek: állítsák vissza az évvégi jutalmazások e régi rendszerét. Legyen olyan pénzbeli vagy könyvajándék, amelyet a tanulók Orbán Balázs előírásai szerint titkos szavazással ítéljenek oda annak, akit a legérdemesebbnek tartanak.

Péterffy Gyula

2.

Hepchupás, vén Szilágyba, Ady Endre érmelléki falujába egy rőtfényű, de még jó meleg őszi napon, 1956. október 3-án négyen, más-más irányból indultunk. Tabéry Géza, Ady barátja, a *Vértorony*, az *At a Golgotán*, a *Szarvasbika* és sok más regény írója, Nagyváradról. Papp Aurél festőművész, Ady gyermekkorának ismerője Szatmárról. Bustya Endre, aki akkor gyűjtögette Ady novelláit s tanulmányt készült írni a költő kevésbé ismert vagy meg sem jelentetett írásairól, Marosvásárhelyről érkezett, jómagam pedig Nagybányáról indultam.

Tabéry és Papp a költő s a szülők életében és azután is gyakran fordult meg az Ady-portán. Ismerték annak minden zezugát. Az utazás célja ezúttal az volt, hogy a nagy költő születésének 80. évfordulóját — az 1957. november 22-i ünnepséget — előkészítő bizottság kérésére a műemlékké nyilvánított szülőház újjáépítését megtekintsék, és ismerve a hajdani szülőházat, tájékoztassák, segítsék a munkálatokat. Akkor már közel három esztendeje mintegy levett kalappal, fedél nélkül állott a sokhelyütt beázott paticsfalú épület. Ugyanis 1954. október 30-án az udvaron levő sütökemencéből kivetődő, szikrázó pernye belekapott a nádfedélbe, azt lángra lobbantotta, s az így keletkezett tűz a kicsi falusi ház egész fedélépítményét elpusztította.

Előzetes megegyezés szerint Papp Aurél festőművésszel a szatmári vasútállomáson találkoztam. A Nagykároly felé induló vonatra való felszállás előtt s útközben is, az utunkkal kapcsolatos emlékekről beszélgettünk. Papp — barátkozásunk hosszú éveit alatt — felsőbányai és szatmári műtermének termékeit csendjében vagy nagybányai látogatása alkalmával már sokszor és sokat beszélt Adyról, de sohasem annyiszor és annyit, hogy én azt még egyszer vagy bármikor ne hallgattam volna szívesen. Visszaemlékezéseit a gyermek Adyról, a szülőkről, akikkel személyes kapcsolatai voltak, többször és több formában leírta, s velem is elolvastatta. Most is, Szatmár és Nagykároly között. Adyról, majd a kurucok nagymajtényi tragédiájáról, a letörött zászlóról s a táj jellegzetességeiről beszélgettünk.

Nagykárolyban, hogy a váradi vonat érkezéséig időt töltsünk, a vasúti étteremben kerestünk vigasztalást. Sok jóban azonban nem lehetett részünk, mert hamarosan befutott a vonat. Tabéry mégis irigykedve nézte a kiürített poharakat.

— Meg se vártatok — vetette a szemünkre.

Miután ő is pótolta a lemaradást, elindultunk a nagypiacon levő, egykori céduelaház felé, ahova megbeszélt találkozásunk volt a szekeresrel. Ez — Szabóné Kovács Katica férje — egyrészt, mert már ismert bennünket, másrészt pedig azért, mert nagyon előrelátó ember volt, a jóillatú szénával bélelt szekérderekben két jókora fonott korszót is hozott.

— Ezekbe valami bor kéne — mondta rövid tömörséggel.

— Látszik, hogy fuvarosunk az Ady-házban lakik — állapította meg Tabéry. — A jó bor tisztelete is kötelez annyira, mint a nemesség.

Indulásunk előtt még Nagykárolyban is szétnéztünk. Akadt bőven látni és meg tudni való. A Nagyhajdúváros utcában felkerestük Ady hajdani diákszállását: a Dézsáné-féle ház virágos udvarában még ma is áll az a régi, földszintes kis épület, amelyben kisdíák korában négy esztendeig lakott. Kaffka Margit márványtáblával jelölt szülőháza, a hatalmas parkban álló, volt Károlyi-kastély, a ritka formájú és szépségű katolikus templom és sok más, történeti jelentő épület egy-egy régi eseményt, Kaffka-regényt, Ady-verset juttatott eszünkbe. A régmúlt idők vármegyházának nagytermében, egy megyei bál alkalmával — 1846. szeptember 8-án — ismerkedett meg Petőfi Szendrey Júliával. A jobbágyfelszabadításért itt hangzott el Wesselényi Miklós dörgő szözeata... A híres kortesvilág, az ölmos botok korában hadakozások színhelye is volt a megyeháza, még az ablakok vasrácsait is betörték. Egyszóval sok mindent elemegettünk. Végül jó károlyi borból megmerítettük korszóinkat, s magunk mögött hagytuk ezt a történelemmel és irodalomtörténeti emlékekkel teli kisvárost, ahol Tabéry — amint ő mondta — ifjúkorában sokat unatkozott.

Döcögő szekerünket sokan megbámulták. Nem a saroglya, a lőcs vagy a két jó ló miatt, hanem egyébert. Az akkor hetvennyolcadik esztendejében járó, galambösz, vállig érő hajú Papp Aurél, a nálunknál fejjel magasabb, nyurga alakú Tabéry Géza s csapzott hajú jómagam se volt mindennapi jelenség a gensiek s az érkávásiak számára. Egy szekérré való furcsa népség voltunk az ő szemükben.

Útközben társaim egymást túllícitálva oktattak, hogy jegyezd meg ezt, je-

gyezd meg azt. Ne felejtöd el, ez itt a Partium határa, ez itt az árterület, meg aztán azt se, hogy ezen az úton szekerezett Ady is kisdíák korában, s később is, mikor néha hazajött a falujába. Ady nótáját is emlegették. Tabéry a dallamára, Papp Aurél pedig csak egy-két sornyi szövegére emlékezett. Aztán a kettőt valahogy csak összegegyeztették s eldalolták. Velük dudorásztam: „Alacsony ház középbibe...”

Érkávás végén, a Tasnád felé eső utolsó háznál egy kis pihenőt tartottunk. Érkávás Papp Aurél gyermekkorának fontos állomáshelye. Elmondta, hogy egy idevalósi asszonytól, Jó Ferencnétől — egészen kicsi gyermek korában — itt tanult meg magyarul. Innen indult az Adyval való gyermekkori ismerkedés is.

A rövid pihenő után aztán — a tavaszi olvadáskor s az őszi esőzésben szinte járhatatlan, most is csak egy-egy ide-oda kanyargó keréknyomot mutató úton — elindultunk Ady szülőfaluja felé. Csupa apró halmok, pangó vizek vájta mélyedések. Száraz szikes pusztta. Már-már úgy véltem, hogy közel van a falu, amikor egy-egy virágtalan, zsombékos hajlatba jutva templomostul, házastul minden eltűnt. Aki nem ismeri ezt a hepehupás, csalóka pusztai utat, hosszú órákat is elbolyonghat, míg a faluba ér.

„*Ez itt az Ér, a mi folyónk, Ős dicsőségű Kraszna-árok. Most száraz, szomorú, repedt...*” — emlékeztem újra meg újra Ady bölcsőhelyéről írott soraira.

Szekerünk délután kanyarodott be az Ady-portára, ahová Bustya Endre Majtény felől már megérkezett.

A szülőházon új nádfedél sárgállott. A falu egyik asztalosa az ajtókat, ablakokat javíttatta. Benn, a földes nagyszobában, még friss volt a tapasztás. Papp a pitvarbéli kemencén talált kifogásolni valót. Tabéry is mindenre jól emlékezett. Időbe telt, amíg elbeszélgették az asztalossal s a paticsfalat, a gémeskút rogyant kávját, a kerítést reparáló emberekkel. Minden apró részletre kiterjedt a figyelmük.

Miután lepakolóztunk a nagy házban, az úgynevezett kúriában, ahol Szabóné Kovács Katica, az Ady-ház gondozója régi ismerősként fogadott, elindultunk a faluba.

Mint Koltón a huszonkét Petőfi-verset ihlető vadregényes Lápos-menti táj, úgy ez az érmelléki falu is versben, Ady-versben beszélt nekünk. Szürke, okoskodó szónak nem is volt ott helye. Ady mindent elmondott. Ő mondta el kincskeresését a zengő Avar-dombon, visszavagyódását falujába, a grófi szérún hajladozók síró bánatát, eljátszott öregségét, és fel sem sorolhatom, még mi mindent.

Késő este tértünk meg az Ady-házba, ahol még sokáig elbeszélgettünk. Néhány órát abban a szobában aludtunk, amelynek ablakától száz lépésre van a temető. S másnap, hazamenet, megint Ady-szavakat idézett az őszi táj:

*Vad, nagyszerű rajongást oltott
Az Érnek partja én belém,
Csupa pogányság volt a lelkem,
Gondtalan vágy és vak remény.*

Azóta két öreg barátunk is — előbb Tabéry Géza, azután Papp Aurél — eltávozott. Már csak emlékezetünkben élnek, akárcsak költők.

Nagybánya, 1971. augusztus

Suba Dani

Félig elmondott hozzászólás ürügyén

A *Korunk* bukaresti olvasó-találkozásán szoltam a műszaki könyvkiadás problémáiról, de betegségem haza kényszerített a szót-váltás befejezése előtt. Felvettem volna két problémát, ezeket most írásban szeretném rögzíteni. Az első: a műszakiak helye a társadalomban, viszonyuk a humán műveltség kérdéseihöz, a műszaki értelmiség viszonya az irodalomhoz, zenéhez és képzőművészethez.

Kiindultam volna abból a tényből, hogy a műszakiak számszerűen túlsúlyban vannak a művészet és irodalom munkásaival szemben. Hazánkban van száz-ezer főiskolai végzettségű és 150 ezer műszaki középkáder, ami többszöröse a hat és félezer, plusz kettőezer író és művésznek, akiket számon tart a statisztikai évkönyv. A felvilágosodás korától kezdve lényeges eltolódások következtek be a tár-

sadalmi struktúrában az elmúlt kétszáz év fergeteges fejlődésének eredményeként. Igaz ugyan, hogy Prométheusz lopta volt le a tüzet az Olümposzról az emberiség számára, de a *homo faber* az, aki a tűz segítségével készít golyóstollat, írógépet, gyárt rotációspapírt. Anyagi létünk e változása vajmi keveset tükröződik a sajtóban, művészeti „termékekben“.

A második észrevételem lényegében az előzőhöz kapcsolódik. Bennünket, műszakiakat bizonyos vonatkozásban jó néhányan lebecsülnek. Vannak, akik szerint nem vagyunk elegendő mértékben fogyasztói kulturális javaknak, könyvnek, folyóiratnak. Sokan hiányzunk koncertről, nem látogatunk kiállításokat. Bizonyára ezért olvastunk napi-, hetilapban a „szakbarbárokról“. Írtak rólunk több-kevesebb gúnnyal hivatott és kevésbé hivatott tollforgatók. Jó lett volna erről már régen szólni a sajtóban, bár — inkább mosolyoghatnánk a dolgon.

Mégis nehezményoznünk kell, hogy a *Korunk* 1971. 1. számának borítólapjára a hátsó ajtón „bésuvadt“ ez a gúnyos leszólás. Valaki úgy véli, hogy az irodalomközpontúság kérdéseivel kapcsolatban „...nem foglalkoztak a szakbarbárság problémájával... A szakbarbárság létezése tény, s összefügg vele a *Korunk* előfizetőinek még mindig elégtelen száma“.

Lámcsak, valakik szerint a „szakbarbárság“ már probléma. Tán azt is megérjük, hogy „izmus“ lesz belőle, s még csak akkor fogják elverni rajtunk a port. Bár az csak mérlegelés dolga, ki a „szakbarbár“: aki kérdőjelként áll egy festmény, szobor előtt — vagy aki nem tudja kicserélni a kiegészítő biztositékot. Remélhető, hogy a „probléma“ felvetése után más műszaki is véleményt fog nyilvánítani.

Kétségtelen: a szerkesztőségi munkában hiba történt, de nincsen ok rá, hogy ezt azonosítsuk a folyóirat alapvető vonalvezetésével. Annál is inkább nem, mert a lap nevében Bukarestben is felszólaló Balogh Edgár nem talált különbséget az író és a műszaki munkája között, amikor lényegében igazában és teljes joggal azonosította íróasztalát... egy tintás esztergapaddal.

Bukarest, 1971. augusztus

Barbu Vasile
mérnök

HELYREIGAZÍTÁS. A 6 Orai Újság történetéhez című cikkünkben (1971. 8) az 1246. lap utolsó sora helyesen: „...ezt az egyetemes antifasiszta és antiimperialista harc érdekében is teszi“. A cikk két szerzője helyesen: Marin Viliam—Izsák László.

Sumar

<i>Albert Ferenc</i> : Prezentul și viitorul în perspectiva demografiei	1271	<i>Tamás Gáspár Miklós</i> : Umanismul lui Kerényi Károly	1384
<i>Venczel József</i> : Probleme demografice în cercetarea sociologică	1281	VIATA INTERNAȚIONALĂ	
<i>Vasas Samu</i> : Declin demografic și lux în îmbrăcăminte	1288	<i>Spielmann József</i> : Geografia bolilor	1387
<i>Herédi Gusztáv</i> : Contemplație despre copil și familie	1294	* * * Foruri demografice internaționale	1392
<i>Szabó István</i> : Moartea păcurarului	1305	ISTORIE VIE	
<i>Fábián Imre</i> : Versuri	1306	<i>Bitay Ilona</i> : Renașterea cercetării Renașterii	1395
<i>Demény Dezső</i> : Familia și ierarhia valorilor	1307	TINERET—EDUCAȚIE	
<i>Kapusy Antal</i> : Psihologia îmbătrânirii	1314	<i>Mezei Zoltán</i> : Predarea modernă a biologiei	1403
<i>Alexandru Tănase</i> : Caracterul combativ și responsabilitatea socială a filozofiei	1324	RECENZII	
<i>Achim Mihai</i> : Sociologia religiei	1330	<i>Szilágyi Júlia</i> : Procesul lui Dostoevski (Operă și lume)	1410
<i>Váróné Tomori Viola</i> : Dezvoltarea psihologiei sociale moderne	1334	<i>Szabó T. Attila jun.</i> : Moștenirea lui Xántus János	1413
<i>Călina Mare</i> : Jacques Monod și dialectica	1345	<i>Németi Rudolf</i> : Eroul legat la mîini	1419
<i>Viorica Guy Marica</i> : Dürer: confesiuni	1352	SCRISORI CĂTRE REDACȚIE	
<i>Kerényi Károly</i> : Pirckheimer și umanismul	1360	<i>Becsky Andor</i> : Încă odată despre datele lui Ligeti József	1431
<i>Hans Loew</i> : Influența lui Dürer în Transilvania în secolul al XVI-lea	1367	<i>Péterffy Gyula—Suba Dani</i> : Insemnări despre Orbán Balázs, Tábéry Géza și Aurel Papp	1432
<i>George Jackson</i> : Frații din Soledad	1371	<i>Barbu Vasile</i> : Completare la o luare de cuvînt	1436
NOTE			
<i>Páskándi Géza</i> : Confesiune despre teatru	1381		

Hazai magyar könyvújdonságok

- ANTAL DÁNIEL:** Család és szolgálat. Bevezeti **BALOGH EDGÁR** (emlékirat)
- BABITS MIHÁLY:** Gólyakalifa. Bevezeti **LÁNG GUSZTÁV** (Tanulók Könyvtára)
- BALLADAK KÖNYVE, KALLÓS ZOLTÁN** gyűjtése. Bevezeti **SZABO T. ATTILA** (utánnymás)
- BARBU, ION** legszebb versei. Bevezeti **JÁNKY BÉLA**
- BENKO SAMU:** Sorsformáló értelem (művelődéstörténeti dolgozatok)
- CALINESCU, MATEI:** Zaharias Lichter élete és nézetei. Fordította **SZILAGYI DOMOKOS** (regény)
- CSIKY LASZLO:** Cirkusz, avagy búcsú az ifjúságtól (novellák)
- DEHEL GÁBOR:** Elődöntő (Forrás)
- JORDAKY LAJOS:** Janovics Jenő és Poór Lili
- KANTOR LAJOS — LANG GUSZTÁV:** Romániai magyar irodalom 1945—1970. **RETHY ANDOR** bibliográfiájával
- MELIUSZ JOZSEF:** Illúziók kavéháza (vallomások, 1966—1971)
- MIKO IMRE:** Az utolsó erdélyi polinisztor (utánnymás)
- MIKSZATH KALMAN:** A két koldusdiák (regény)
- ORBAN BALAZS:** Székelyföld képekben. Bevezeti **ERDÉLYI LAJOS** és **SUTO ANDRAS** (utánnymás)
- OLOSZ LAJOS** legszebb versei. Bevezeti **MELIUSZ JOZSEF**
- SIGMOND ISTVÁN:** Egy panaszgyűjtő panasza (kisregény)
- SZABO LORINC** legszebb versei. Bevezeti **JANCSIK PAL**
- SZARVASOKKA VALT FIUK** (román kolindák). Fordította **KISS JENO.** Bevezeti **FARAGO JOZSEF**
- SZENTIMREI JENO:** Ferenc tekintetes úr. Kölcsey Ferenc életregénye (Romániai Magyar Írók)
- SZILAGYI ISTVÁN:** Jámbor vadak (elbeszélések)
- TAMAS MÁRIA:** Milyen vagy, Amerika? (útijegyzetek)
- TANCICS MIHÁLY:** Eletpályám. Bevezeti **CSETRI ELEK** (Tanulók Könyvtára)
- TOTH SÁNDOR:** G. G. (Tanulmányok Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről)